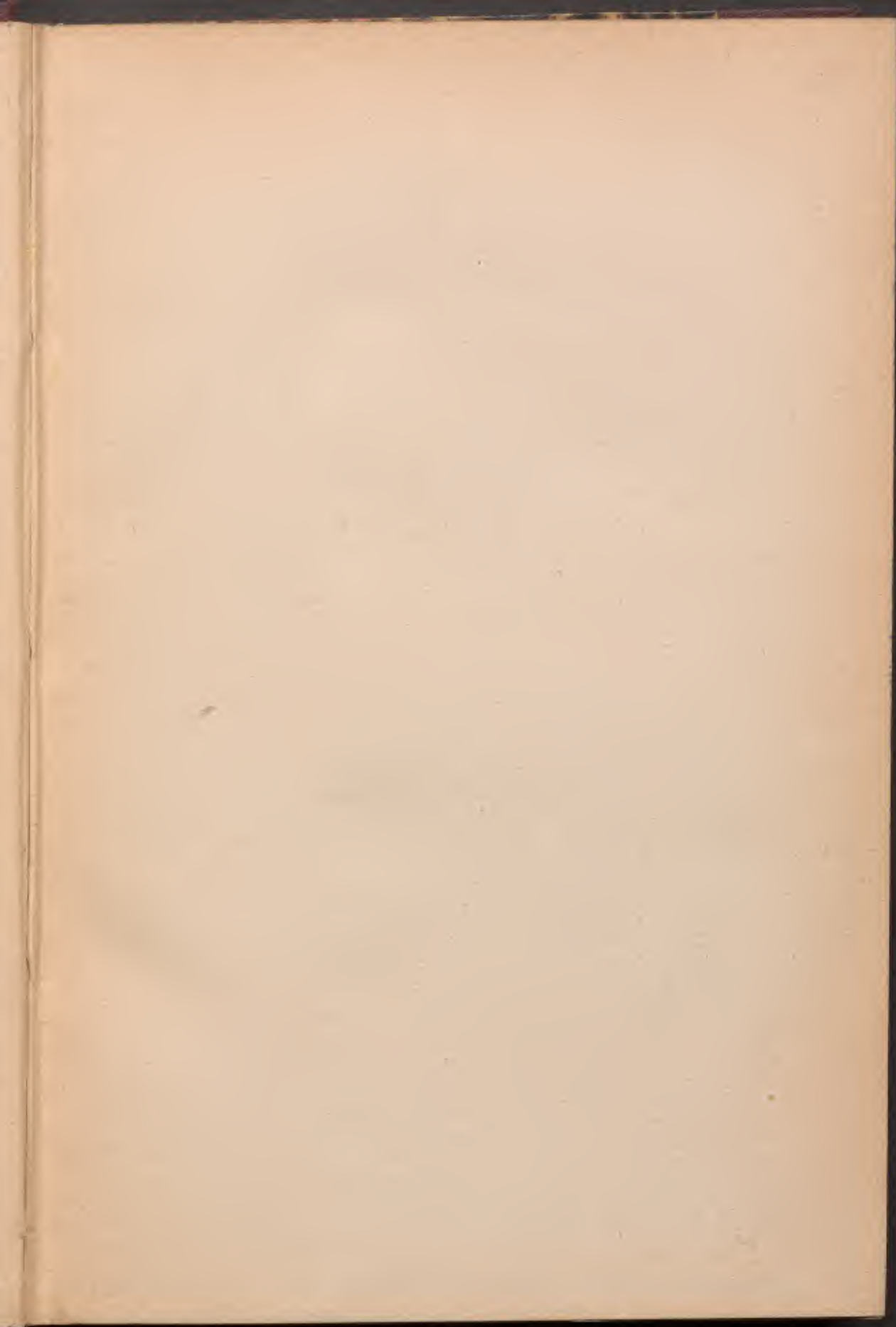
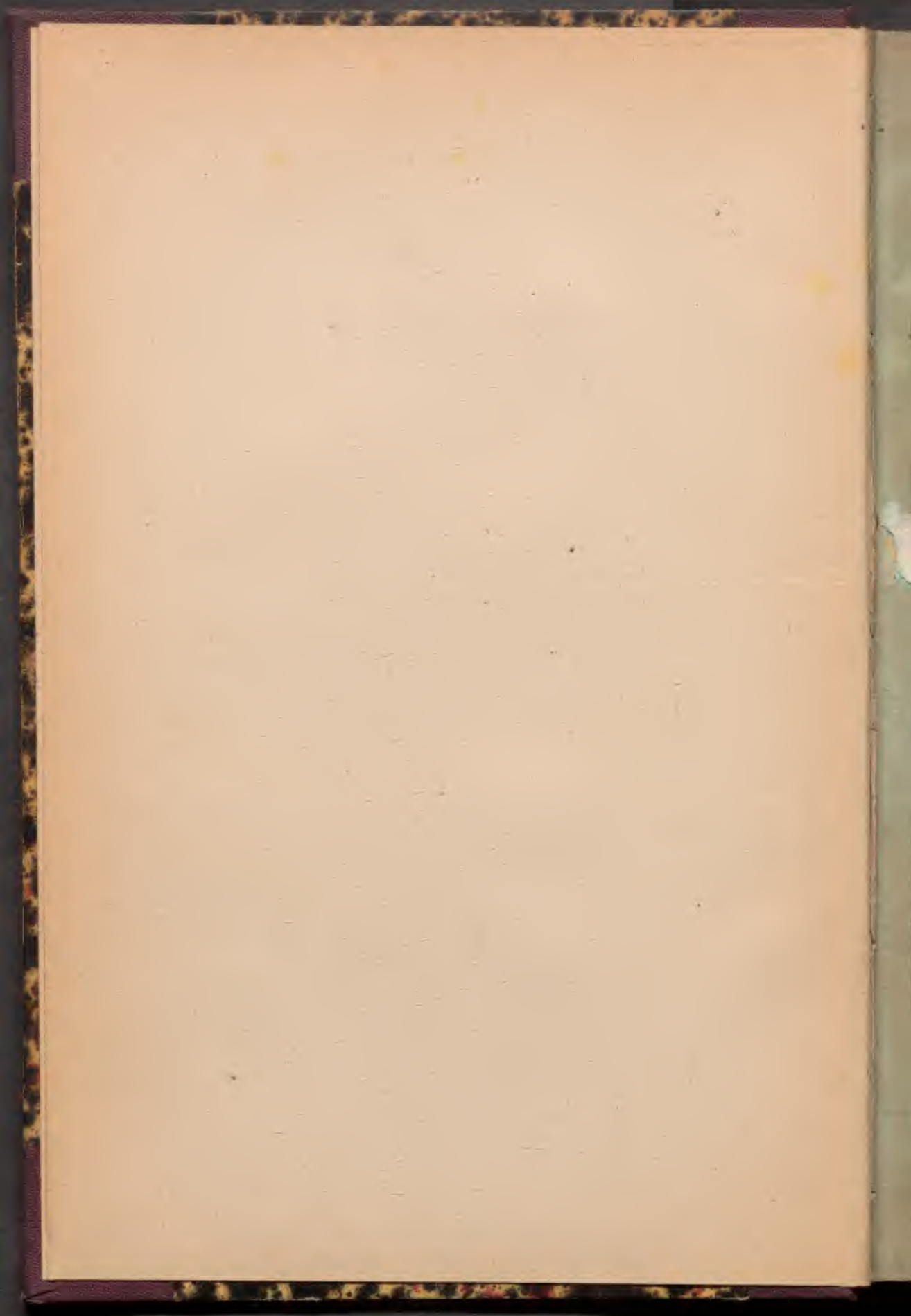

832

L. II. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 8 1891

ՅՈՒՐԻՍ - ՕՐՈՍՏՈՍ

1891 № 7 8

Ն Ի Ր ՈՒ Ռ Դ Յ Ա Ր Ի

	Երես	
1 ՄԱՐԻՍՅԱՆ, Մ.	817	Հեղինակ (վկայ):
2 ՄԱՆՈՒԷԼՅԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ	846	*** (բանաստեղծու թիւն):
3 " " "	848	Չաղարկները արչաւ անքր (պատկերն):
4 ԼԵՐԱՆՏՈՎԻՑ, Ա. ՆԱՏՈՒՐԱՆ.	863	Բանաստեղծու թիւններ:
5 ԳԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ե.	870	Կախիթ և Նիրանի:
6 ԹՈՒՄՆԵԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ.	877	Խորհրդածու թիւն (բանաստեղծ):
7 ՇՐՈՒՄՊՅ, Գ. Ա.	879	Հաղարանու թիւնը Աւարտալու մ:
8 ՄԵՐՏՈՒՄԵԱՆՅ, ԳԼՈՐԻ. ՔԱՀ.	889	*** (բանաստեղծու թիւն):
9 Ի. Ը.	891	Երկրագնդի ապագան:
10 ԿԻՎՊԱՆԵԱՆ, ԳԱԼՈՒՍ.	897	Աղչերանեան թերակցին:
11 ՄԱԿԱԹԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ.	906	Բանաստեղծ հրատարակախոս:
12 ԲԱՐՈՒԳԱՐԵԱՆ, ՅՈՎՀ.	913	Յ. Հ. Պետտարցցին հալ պրակ. մէջ:
13 Բ.	920	Սեմիլա, Ֆերդինանդ:
14 Բ.	922	Փոմաւ Բաղարխոս:
15 Ա. Լ.	924	Երկրաչարժ և հրապարակ:
16 Յ. Տ.	925	Վիւս:
17 ԼՈՒՍԻՆԷ.	936	Ամուսն. քրոնիկ:
18 Հ.	947	Քաղաքական տեսու թիւն:
19 ԻՄԵ.	952	Խմբագրու թիւան Կաթմից:

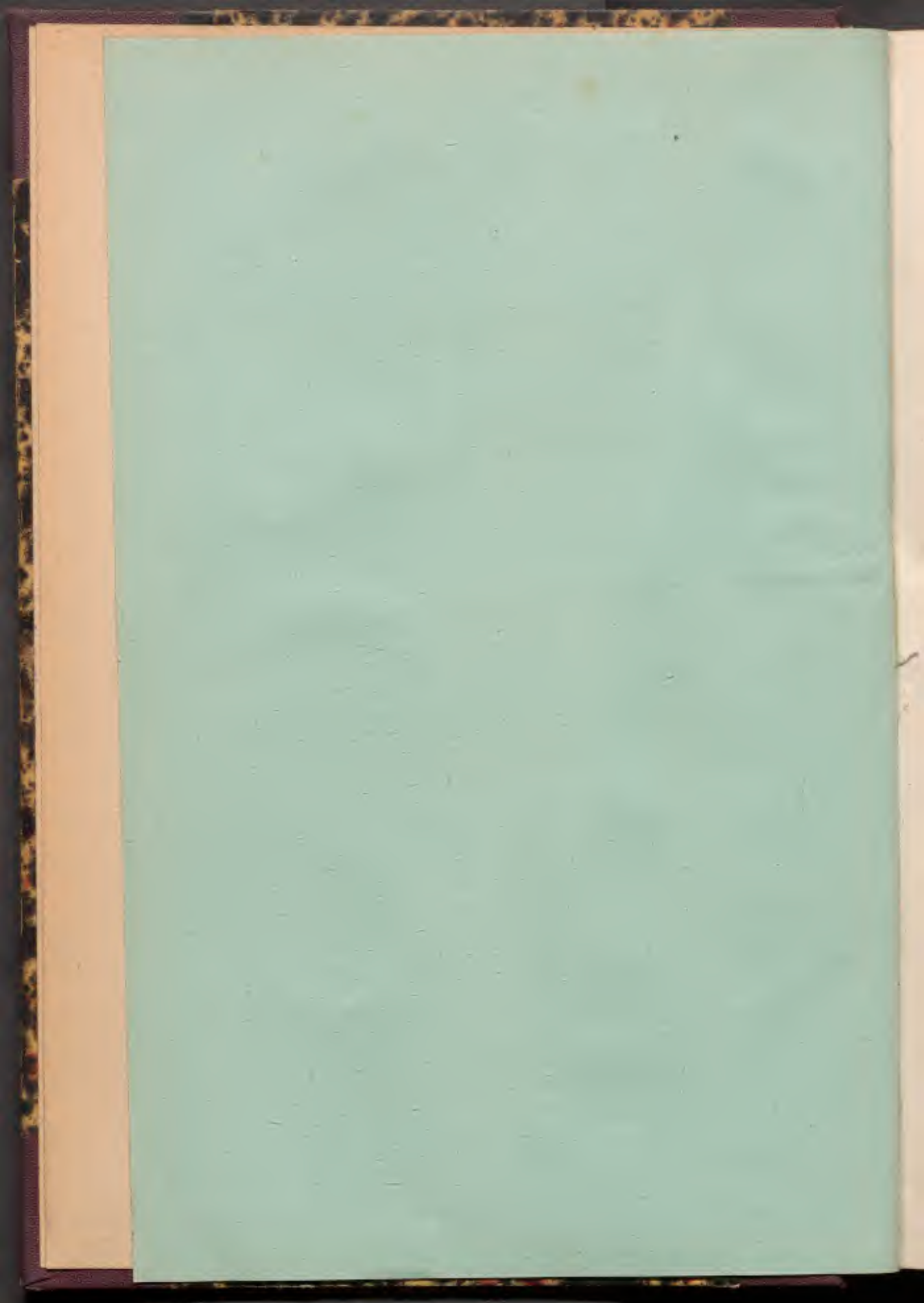
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротштейна, на Гол. шоссе, под. д. № 11.

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7—8 1891

ՅՈՒՆԻՍ—ՕԳՈՍՏՈՍ

1891 № 7—8

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1891

Доволено цензурою, Тифлисъ, 21 Іюня 1891 г.

Типографія М. Д. Ротипіанца, на Голов. просп. соб. д. № 41.

Հ Ե Ղ, Ի Ն Է

Վ, Է Պ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն 1)

XII

Աննա Գուրգէնեանը նկատում էր, որ Թոմասի գնալուց յետոյ Միհրանովան սկսել է իրան մտերմաբար վերաբերել: Թոմասի բացակայութիւնը մի կողմից, Հեղինէի հիւանդութիւնը միւս կողմից, շատ զգալի էին Գուրգէնեանի համար. նրանց առաջ նա կարող էր բանալ իւր սիրտը, նրանցից նա կարող էր լսել անկեղծ բարեկամական խօսք. իսկ այժմ զրկւած է այդ բաղդաւորութիւնից, — Թոմասը հեռու է, իսկ Հեղինէն հիւանդ, շուտ-շուտ չի կարելի տեսնել: Այդ մէնակութեան զգացմունքը և բարեկամական յարաբերութեան կարօտութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ, երբ որ Հեղինէն էլ գնաց Պետտիգօրսի: Այդ ժամանակ Միհրանովան սկսեց աւելի մտերմութիւն ցոյց տալ դէպի Աննան, — նա շուտ-շուտ ուղարկում էր նորա մօտ իւր աղջիկներին, կանչում էր նրան իւր մօտ: Այդպէս տանել-բերելով իւր մօտ, սէր ու հոգատարութիւն ցոյց տալով, նա վերջապէս աջնուղը հասցրեց, որ Աննան ոչ միայն մոռացաւ իւր առաջ-

1) Տե՛ս «Մուրճ»- 1891 № 1, 2, 4, և 5:

ւան ատելութիւնը դէպի նա, այլ մինչև անգամ՝ սկսեց սիրել նրան:

—Աննա ջան, ինձ որ լսես՝ կը թողնես վարժուհութիւնդ: Ձահէլութեանդ ծաղիկ օրերը ինչու ես սևացնում ուսումնարանի չորս պատի մէջ: Բացի անախորժութիւնից ու մշտական անբաւականութիւններից՝ ինչ պէտք է տայ քեզ վարժուհութիւնը: Հաւատա իմ փորձառութեանս, այդտեղ սիրտդ էլ կը փչանայ, խելքդ էլ: Բացի այդ՝ քո ընդունակութիւնների տէր մարդը ինչու պէտք է չը շարունակի ուսումը, փառք Աստծու՝ տարիքդ էլ՝ ի՛նչ ուսում առնելու տարիք է:

Ամեն անգամ պատահելիս Միհրանովան այսպէս աւետարան էր կարդում Աննայի գլխին և Աննան հետզհետէ համոզւում էր որ նա ճիշտ է ասում:

—Աննա ջան, արի փոխիր մեր տուն, մեզ մօտ կաց. աղջիկներս քեզ այնպէս են սիրում, որ էլ ասել չի լինիլ, աւաճարկեց մի օր Միհրանովան և սկսեց համոզել որ Աննան անպատճառ փոխւի իրանց մօտ: Հազիր հիմա ինձ էլ վարժուհի է պէտք փոքր աղջիկներիս համար. նրանց հետ օրը որ մէկ-երկու ժամ պարապես՝ բաւական է, մնացած ժամանակը բոլորովին ազատ կը լինես ու երաժշտութեամբ կը պարապես. քո պէս հիանալի ածողը չը պէտք է անմշակ թողնի իւր տաղանդը: Վարձատրութեան կողմից էլ հարող ես ապահով լինել, հիմիկան ստացածիցդ աւելի կը ստանաս:

Աննան զգացւեց և ուզում էր պատասխանել, որ ինքը չի համաձայնիլ աւելի վերցնել, բայց Միհրանովան չը թողեց որ խօսի:

—Ինչու, հոգիս, աշխատանքը պէտք է վարձատրւի: Դէ, վճռիր, հաւատա որ չես զղջալ:

Պուրդէնեանը երախտազիտութեամբ լի հայեացք զցելով իւր բարերարուհու վրայ, խնդրեց որ մի քիչ ժամանակ տայ մտածելու:

—Ձեմ իմանում, խաչը, մօրաքոյրերս ինչպէս կը վերաբերեն այդ բանին:

—Օ՛, այդ կողմից ապահով եղիր, նրանք ինձ շատ են սիրում: Ես մինչև անգամ կարող եմ յանձն առնել ձեզ հեշտացնել: Դու լաւ սիրո՞ւ ունիս, խոստովանիր, որ դարդ ես անում, որ նրանք քեզնից տփղոհ են:

—Ի հարկէ:

Մէնակ մնալով Աննան սկսեց մտածել, թէ ինչ անի՝ համաձայնի թէ ոչ, և երկար ժամանակ նա այնքան չէր զգացել իւր մտերիմ բարեկամների բացակայութիւնը և իւր կամքի թուլութիւնը որքան այժմ։ Զրկւած նրանց համակրութեան արտայայտութիւնից ու քաջալերանքներից՝ նա օրէցօր աւելի ու աւելի վհատւում էր, չէր կարողանում կուել պատահած արգելքների ու անյաջողութիւնների դէմ։ Թոմասէն ու Հեղինէն, չափազանցնելով Աննայի արժանաւորութիւնները, չէին նկատում, որ նա իւր լաւ կողմերով մեծ մասամբ պարտական է իրանց ազդեցութեանը։ Նրանք չէին իմանում, որ Աննան պատկանում է այն մարդկանց թւին, որոնց համար ամենքի հետ հաշտ ու համաձայն ապրելու բախտաւորութեան ամենաանհրաժեշտ պայմաններից մէկն է։

Աննայի տատանւելը շատ չը տւեց. վերջ ի վերջոյ նա վճռեց ընդունել Միհրանովայի առաջարկութիւնը և մի քանի օրից յետոյ փոխեց նրանց մօտ։ Մի ներքին ձայն նրան ասում էր, որ նրա արածը չէր դուր գալ ոչ Թոմասին, ոչ էլ Հեղինէին. բայց նա այնքան կամքի ոյժ չուներ, որ յաղթէր մորաքոյրերի հետ հաշտելու ցանկութեանը։

Աննայի՝ Միհրանովենց տունը փոխելու հետեւեալ օրը Պետերբուրգից եկաւ Միհրանովայի որդին—երիտասարդ գւարդխական, որին մայրը վաղուց սպասում էր, իսկ մի քանի օրից յետոյ նրանք տնով գնացին Մանգլիս։

Ելիզաւետա Բոգդանովնան շատ նկատումներով այդ տարի չէր ուզում ամարանոց գնալ. բայց քանի գնում շոքը զոռում էր, իսկ շոքի սաստկանալու հետ աւելի ու աւելի շուտ-շուտ էին զլխացաւ ընկնում թէ ինքը թէ իւր սիրելի Նադիան։

—Այինչ, երբ ուզեմ կ'երթամ քաղաքը, մխիթարում էր նա ինքն իրան. մանաւանդ որ կտակը արդէն կազմւած է, իսկ պէտք եղած ձեւական պահանջներն էլ դժւար չէ կատարել. հէնց որ հիւանդը մի քիչ թեթեւութիւն զգայ, այդ էլ անել կը տանք։ Մի բան է վատ, որ Ուբարովը վերջին հարւածից յետոյ թեթեւանալու նշան սկի ցոյց չի տալիս։ Այդ անիծած քրոջ-աղջիկները որ չը լինէին՝ բանը պրծած էր, ինչ անես, որ չեն հեռանում։ Միջ այն Եփեմիան, շատ չեմ եկածն է, սատանային թարս կը նայի, նրան

խաբել շատ դժւար է: Կարելի էր Պետրոսեանցին մէջ գցել, բայց նա շատ մօտ է Թոմաին ու դուցէ զլիսի ընկնի թէ բանն ինչումն է: Ասենք այդ բոլորը իսկապէս դատարկ բաներ են. եթէ այս գործում մի ուրիշը խառը լինէր և ոչ թէ Ամիրանովը... սկի ուշադրութիւն չէի դարձնիլ, ձեռաց բանը զլուխ կը բերէի: Միխայիլ Պետրովիչի հետ այդպէս վարւել չի կարելի, պէտք է զգոյշ լինել, կոմսը նրան շատ է սիրում և աս հասարակ նա շատ կապեր ունի: Նա ինձնից ու մարդիցս աւելի ճարպիկ դուրս եկաւ, մեր առաջը տուեց, մենք էլ նրան պէտք չենք, նա էլ մեզ սկի մարդի տեղ չի դնում: ասենք այդ շատ բնական է: Տեսնենք ինչպէս կը վերջանայ այս գործը, առաջժամ աւելի հաւանական է, որ Գուրգէնեանը ստանայ: Տայ Ատուած, որ Ուբարովը լաւանայ:

Այսպիսի մտածմունքներով ու հոգսերով էր զբաղւած Միհրանովան: Իսկ նրա աղջիկներն ու տղան Աննայի հետ ուրախ ժամանակ էին անցկացնում, մասնակցելով բոլոր պիկնիկներում, ձիով զբոսանքներում և առհասարակ ամարային բոլոր զւարճութիւններում: Սոֆիան նոր ուղղութեան օրիորդի հոշակ ստանալով և երիտասարդութեան որոշ շրջանում՝ համարմունք ձեռք բերելով, միւս կողմից հեռու չէր մնում և այն կեանքից, որով ապրում էր նրա միւս քոյրը, և որը իսկապէս նրան շատ էր դուր զալիս. ամարանոցում նա աւելի ևս անձնատուր եղաւ այդ կեանքին, — «հօ չի կարելի միշտ լուրջ բաներով զբաղւել, պէտք է մի քիչ հանգստանալ, ոչժ հաւաքել», արդարացնում էր նա ինքն իրան:

Վասիան (այդպէս էր Միհրանովայի տղայի անունը) շատ բարի, խելօք ու գեղեցիկ երիտասարդ է, օրը հազար անգամ կրկնում էին քոյրերը: Աննան, անդադար լսելով այդ նախադասութիւնը, վերջի վերջոյ ինքն էլ համոզւեց, որ երիտասարդ Միհրանովը գեղեցիկ, բարի ու խելօք է, մանաւանդ որ նա իւր բարեկրթութեամբ շատ բարձր էր Մանգլիսում բանակ զրաժ երեւանեան գեղի բոլոր օթիցերներին:

Աննան չիչեց, որ ինքն ու Միհրանովը, նրա անցեալ անգամ արձակուրդի եկած ժամանակը, մի քանի անգամ իրար պատահել էին և նա այն ժամանակն էլ իւր վրայ լաւ տպաւորութիւն էր գործում: Թէ իւր գուրեկան կերպարանքով թէ՛ ոգևորւած խօսակցութեամբ:

Այդ տպաւորութիւնը այժմ օրէցոր սաստկանում էր: Զիով ման գալը սկսել էր սաստիկ դուր գալ Աննային, Միհրանովը նրան սովորեցնում էր ձի նստել և միշտ ուղեկցում էր նրան զբօսանքների ժամանակ: Այդ բոլորը աչքի առաջ ունենալով զարմանալի չը պէտք է թւի, որ Աննան սկսեց գրաւուել քսան եօթ տարեկան բարձրահասակ ու գեղեցիկ զինւորականով: Միհրանովին էլ զւարճութիւն էր պատճառում սիրունատես Աննայի հետ ժամանակ անցկացնելը:

Ելիզաւետա Բոգդանովնային ուրախացնում էր նրանց մտերմութիւնը. նա ինքն իրան մտածում էր՝

Եթէ բան է յանկարծ Աննան ժառանգութիւնը չը ստանայ, Վասիլաս այնքան խելօք է, որ ձեռք կը քաշի նրանից հասկանալով, որ անփող աղջիկը նրան հարկաւոր չէ: Նա կարող է այն ժամանակ մեզ մօտ մնալ իբրև վարժուհի, մանաւանդ որ դժւար է նրանից աւելի բարեխիղճ պարապող գտնել այժմ: Բացի այդ՝ Աննան շատ համեստ, քշով դո՛հ մնացող աղջիկ է, մի խօսքով մեզ համար գոնովի գանձ է:

Ամառւայ օրերն անցնում էին, իրար չեռեկից բերելով Միհրանովների ու Աննայի համար նոր-նոր զւարճութիւններ՝ չը հաշւելով ամէնօրեայ զբօսանքները: Մի օր նրանք խմբով վերադառնում էին իրանց սովորական զբօսանքից շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ: Կիսաճանապարհին Սոֆիան մօտեցաւ Աննային, թեւը անցրեց նրա թեւին ու յայտնեց իբրև ուրախ լուր, որ շուտով պիկնիկ պէտք է սարքեն ու կարգադրիչը իւր եղբայրը պէտք է լինի:

— Ուրեմն առաջուց կարելի է ասել, որ պիկնիկը հիանալի կը լինի, ոգևորւած նկատեց Գուրգէնեանը:

Միհրանովը երախտագիտութեամբ սեղմեց նորա ձեռքը ու սկսեց նրանց պատմել Պետրբուրգի կեանքից: Օրիորդները ուշադրութեամբ ականջ էին դնում: Այդ ժամանակ հեռուից նրանց առաջը դուրս եկան երկու ձիաւոր, որոնց մասին դժւար էր ասել թէ շատ շնորհքով էին նստած ձիու վրայ: Միհրանովներին էլ այդ էր պէտք. ծաղրի առարկայ դուռն. Վասիլը իւր սրախօսութիւնների տոպրակը բաց արեց և օրիորդները սկսեցին քրքշալ:

Նրբ որ ձիաւորները այնքան մօտեցան, որ կարելի էր նրանց ճանաչել, և Աննան տեսաւ, որ նրանցից մէկը Պետրոսեանցն է, նա

կարմրեց, յիշեց Թոմաւէին և ամաչեց, թէ և այդ բոլակէին երևի ինքն էլ չէր կարող բացատրել թէ ինչու: Այդպէս շփոթւած նա ձեռք տւեց Պետրոսեանցին, երբ որ նա իջաւ ձիուց ու մօտեցաւ նրան:

—Այս ուլքեր են, բաւական բարձրաձայն հարցրեց Միհրանովը՝ արհամարհական հայեացք գցելով Պետրոսեանցի վրայ:

Թէ և Աննան բարեկամական սէր էր զգում զէպի Պետրոսեանցը, բայց ամաչում էր Միհրանովների ներկայութեամբ նրան մտերմութիւն ցոյց տալ: Նա սկի մտքովն էլ չէր անցկացնում, որ Պետրոսեանցը իւր խաթրու է եկել, որ նա իրան հարազատ հօր նման է վերաբերում:

Պետրոսեանցը, կոտրւելով Աննայի սառը ընդունելութիւններից, մի քանի խօսք արտասանեց քթի տակին, հեռացաւ ու անշտորհք կերպով թռաւ նստեց ձիու վրայ, որով նորից բարձրաձայն քրքիջ բարձրացրեց Միհրանովների խմբում:

—Ափսոս որ այդ համեստ աղջիկը այդպիսի անզգամների շրջանումն է գտնւում: Պէտք է աշխատել ազատել նրան այդ ճահճից: Այսպէս մտքի հետ ընկած նա մօտեցաւ իւր ծանօթ օփիցէրի բնակարանին:

Միւս օրը համարեա ամբողջապէս Պետրոսեանցը անցկացրեց անտառում և այնտեղ մի քանի անգամ պատահեց Գուրգէնեանին, որ զբօսնում էր Միհրանովների հետ: Այդ օրն էլ պատահելիս Պետրոսեանցը նոյն տպաւորութիւնն էր ստանում ինչ որ առաջի օրը և նորա պիտում նոյն մտքերն էին զարթնում: Վերջապէս նա վճռեց ուղղակի ասել Գուրգէնեանին, որ, եթէ նա ոյսակի Թոմաւի հետ, աշխարհիս ամենաբախտաւոր կինը կը լինի, որ ոչ Միհրանովը, ոչ ուրիշ մէկը, ով էլ լինի, չի կարող նրան այնպէս սիրել ինչպէս Թոմաւն է սիրում, որ Միհրանովները իրանց շահը ունին աչքի առաջ ու դորա համար են նրան սիրում—փայփայում, որ պէտք է առհասարակ զգուշանալ և այլն: Այդ բոլորը և շատ ուրիշ բաներ ունէր ասելու նա Աննային, բայց ամեն անգամ պատահելիս՝ Աննան այն աստիճանի անտարբերութեամբ էր վերաբերւում նրան, որ նա չէր վստահանում իրագործել իւր վճիռը: Վերջապէս երկու օր անցած, երբ որ Պետրոսեանցը պէտք է գնար Մանգլիսից, նա կարողացաւ տեսնել Աննային մէնակ առանց Միհրանովների: Աննան նստած ան-

տառում ինչ-որ մի վէպ էր կարդում, իսկ մի քիչ հեռու Միհրանովայի փոքր աղջիկները խաղում էին կանաչի վրայ:

—Ախ, Տիգրան Աւետիչ, դուք դեռ այստեղ էք, ասաց նա, աչքը գրգռելը բարձրացրացնելով ու կարմրելով:

—Տեսնում էք՝ այստեղ եմ:

—Իսկ ես կարծում էի, թէ գնացել էք:

Պետրոսեանցը նստեց նորա կողքին: Աննան շփոթւած չորս կողմը նայեց, կարծես ամաչելով այդ բանից: Պետրոսեանցը այդ նկատեց, բայց լռեց: Երկուսն էլ իրանց վառ էին զգում:

—Տեղեկութիւն ունէք Ղաւթ Աբրամիչի մասին, վերջապէս հարցրեց Աննան, բայց երևում էր, որ նա այդ հարցը տւեց ոչ այնքան Թոմաւի մասին մի բան լսելու սաստիկ փափագից, որքան մի բան ասելու համար:

—Ի հարկէ, նա ինձ շուտ-շուտ նամակ է գրում: Նա ողջ-առողջ է և ձեզ բարևներ է ուղարկում:

—Զարմանալի է՝ նա ինձ ոչ մի նամակ չը գրեց:

Եւ չիչեց Աննան, որ սկզբում այդ իրան անհանդատացնում էր քանի որ դեռ ինքը չէր մոռացել Թոմաւին:

—Ես չեմ ուզում նրան արդարացնել, որովհետեւ նա իսկապէս մեղաւոր չէ. բայց միթէ դուք ինքներդ չէք հասկանում, որ նա ձեր օգուտը աչքի առաջ ունենալով է այդպէս վարւում:

—Ես միշտ հաւատացած եմ եղել, որ այդ է նորա լուրթեան սլափառութիւնը:

—Որ այդպէս է՝ թող տւէք ինձ, իբրեւ ձեր ընտանիքի ու Ղաւթի բարեկամին, ձեզ... մի քանի անկեղծ խօսք ասել:

Պետրոսեանցի ձայնում այն աստիճանի քնքշութիւն ու քաղցրութիւն էր հնչում, նորա՝ սովորաբար մուսլ՝ դէմքը այնպիսի ջերմ կարեկցութիւն էր արտայայտում, որ Աննան սկզբում շատ զարմացաւ, իսկ յետոյ սաստիկ զգացւեց:

Նշքայրը քրոջը չի կարող այնպէս սիրել... բայց այդ... չէ, աւելորդ է դորա մասին խօսել, յուզւած շարունակեց նա, քանի որ դուք ինձ չէք հաւատում:

—Ոչ, ոչ, ես ձեզ հաւատում եմ և երբէք սրտումս կասկած չի զարթել ձեր անկեղծութեան վերաբերմամբ:

—Ահա կարդացէք Դաւթի նամակը, որ աւելի ձեզ է վերաբերւում քան ինձ: Քարսի նման կարծեմ թողել եմ տանը նամակը, ասաց նա քրքրելով զրպանները: Ափսոս մօտս չէ: Գրում է, որ իրան լաւ տեղ են խոստացել, որ սաստիկ կարօտով սպասում է այն օրին, երբ նորից կը տեսնուի ձեզ հետ և յոյս ունի որ շուտով կը կարողանայ իւր բախտը միացնել ձեր բախտի հետ: Ասէք, օրիորդ Աննա, համաձայն էք նորա կինը լինել, աղաչելով հարցրեց Պետրոսեանցը:

Օրիորդը սկզբում ոչինչ չը պատասխանեց. նա սաստիկ շփոթւեց ու մէկ՝ կարմրում էր, մէկ՝ գեղնում: Պետրոսեանցը հասկացաւ, որ իւր կողմից անտեղի բան էր այդպիսի հարց առաջարկելը, ուղղաց:

— Խաչը, չեմ իմանում, սկսեց մի փոքր լռութիւնից յետոյ Աննան... մօրաքոյրերս չեն համաձայնիլ... դուք չը գիտէք, թէ որքան դժւար բան է բոլորի կամքին հակառակ վարել...

Այդ ժամանակ մի ոտնաձայն լսեց: Աննան շփոթւեց ու նայեց չորս կողմը, կարծելով որ այդ նաղիայի կամ նորա եղբօր ոտի ձայնն էր: Պետրոսեանցը այդ նկատեց:

—Որքան փոխել էք դուք, օրիորդ, ասաց նա դառնութեամբ: Դուք մի ժամանակ քաջ էիք, իսկ այժմ վախենում էք թեթեւամիտ մարդկանց չիմար ծաղրից: Աննան սաստիկ կտրւեց և պատասխանեց՝

—Սխալւում էք, ես չեմ փոխել, այդ ձեզ է այդպէս թւում:

Այդ ասելով նա վեր կացաւ նստարանից ու գնաց դէպի Միհրանովը, որ գալիս էր նրանց կողմը:

—Ես ձեզ չե՞ի ասում, Աննա Արտեմիեւնա, որ ինձ համար անկարելի բան չը կայ. միտքս դրեցի, որ ձեզ վաղւան համար մի լաւ ձի գտնեմ ու ձեռաց գտայ. մի հիանալի ձի է:

—Ճիշտ, ոգևորւած բացականչեց Աննան ու շնորհակալութեան զգացմունքով սեղմեց Միհրանովի ձեռքը, իսկ մի քիչ յետոյ չիշելով, որ Պետրոսեանցից հեռացաւ առանց մնաս բարեւ ասելու, վերադարձաւ նորա մօտ:

—Մենք, Տիգրան Աւետիշ, վաղը գնում ենք կանաչ վանքը. չէք դալ միասին գնանք, կմկմալով առաջարկեց նա: Ինձ համար աշխարհքումս ձիով ման գալուց բարձր զւարճութիւն չը կայ:

—Ձէ, շատ շնորհակալ եմ, հազիւ լսելի ձայնով ու տհաճութեամբ արտասանեց Պետրոսեանցը:

—Էհ, մնաք բարեւ, ինձ սպասում են, ասաց Աննան ուրախ ուրախ և, ձեռք տալով Պետրոսեանցին, ուզում էր հեռանալ, բայց նա չը թողեց:

—Օրիորդ, ներեցէք այսօրւայ անտեղի անկեղծութեանս համար:

—Ես տոգոհ չեմ եղել ձեզանից որ ներեմ, ասաց Աննան, մտերմաբար նայելով նրան:

—Որ այդպէս է, կարո՞ղ եմ ես մի բան էլ ասել:

—Ատէք, ես լսում եմ, մոքամոլոր կերպով պատասխանեց Աննան նայելով օրիորդ Միհրանուհիներին ու նրանց ուղեկցող կաւալերներին, որոնք գալիս էին իրանց կողմը:

—Մի մոռանաք, օրիորդ, որ ամեն փայլուն բան ոսկի չէ: Ձեր նկատմամբ զանազան ակնկալութիւններ ունին, ձեզ ուզում են թաւարդել, զգոյշ կացէք: Թոմսեից ազնիւ բարեկամ զուք երբէք չէք գտնիլ:

Աննան սաստիկ կարմրեց ու գլուխը քաշ գցելով կամաց ձայնով արտասանեց.

—Ձեմ հասկանում, թէ ինչու էք ասում:

Նա մասամբ հասկանում էր պատճառը, բայց ինքն իրան ուղում էր խաբել թէ չի հասկանում:

Պետրոսեանցի վերջին խօսքերը նորա վերայ սաստիկ ազդեցին: Նրան յանկարծ սկսեց տարօրինակ թւալ թէ Պետրոսեանցի իւր գործերում խառնւելը, թէ նորա գալը, և թէ մանաւանդ նորա շարագուշակ մարգարէութիւնը, որով, ինչպէս ինքը կարծում էր, նա աշխատում էր խանգարել իւր անդորրութիւնն ու ուրախութիւնը:

Այդպիսի տոգոհութիւն զարթեցրին Աննայի սրտում Պետրոսեանցի բարեկամական խօսքերը. բայց այդ զգացմունքը երկար չը տևեց. նա իսկոյն զղջաց, որ այդպէս ապերախութեամբ է վերաբերւում Պետրոսեանցին, որը զէպի ինքը միշտ բարի է եղել և իւր վրայ շատ երախտիք ունի: Կարծես մի տեսակ զգալով Պետրոսեանցի նախազգուշացնող խօսքերի ճշմարտութիւնը, նա ուզում էր արգարացնել իրան նորա առաջ, բայց յանկարծ նկատեց, որ Պետրոսեանցը չը կայ:

Պետրոսեանցը, սաստիկ վրդովւելով իւր տեսածից ու լսածից ու չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ, նկատելով, թէ ինչ տպաւորութիւն գործեցին իւր վերջին խօսքերը Աննայի վրայ, համարեա փախաւ նրանից առանց մնաս բարեւ ասելու ու հէնց նոյն օրը գնաց Թիֆլիս:

Նորա գնալուց յետոյ Աննայի մէջ մի փոփոխութիւն էր նկատուում. երևում էր, որ պատճառը ինչ-որ մի մտածմունք է, որ նրան շատ զբաղեցնում, երբեմն և տանջում էր: Բայց շրջապատող քէֆ ու ուրախութիւնը շատ անգամ ցրւում էին Աննայի տխուր մտածմունքները, նորա տրամադրութիւնը փոխւում էր և նա ուրախանում էր առաջւայ պէս:

XIII

Սահառունու գնալուց մի շաբաթ անցած, Շակունին ու Հեղինէն էլ հեռացան Պետրիգորսկից: Հեղինէն երեք շաբաթ ծծմբային ջրերով բժշկւելուց յետոյ, բժիշկների պատուէրով պէտք է գնար Կիւովոպսկի, ուր սովորաբար սէզոնի վերջին հաւաքւում են հիւանդները՝ կազդուրւելու, իսկ առողջները՝ ուրախ ժամանակ անցկացնելու ու թարմ օդ ծծելու համար:

Սահառունին դեռ Կիւովոպսկումն էր: Ակզբում, այդտեղ գալու հէնց միւս օրը, նա սկսեց մի մեծ յօգւած գրել, բայց լուրջ կերպով պարապել չէր կարողանում: Նա զարմանում էր համոզւելով, որ զգացմունքը իւր վրայ կարող է այն աստիճան իշխել, որ գործից յետ գցի, զարմանում էր և սաստիկ դժգոհ էր իրանից. բայց ինչ պէտք է անէր, վերջ ի վերջոյ ստիպւած թողեց ու պարապ սպասում էր մինչև որ քրոջ գործը վերջացնի Պետրիգորսկում այն մարդը, որին ինքը յանձնել էր, իսկ ինքը աշխատում էր օրը մի կերպ մթնացնել չափփելով Կիւովոպսկի զանազան հետաքրքրական ու անհետաքրքիր անխիւնները:

Մի օր այդպէս դուրս էր եկել Սահառունին զբօսնելու ու անցնում էր մի խուլ ծառուղիով: Յանկարծ նա լսեց իշխան Շակունու ձայնը:

— Գէորգի Սլեքսանյորովիչ, ես էլ ասում եմ որտեղ էք, դուք

այստեղ էք եղեղ հա՞, ուրախ-ուրախ ու բարձրաձայն բացականչելով բարեկեց նրան Շակունին:

Շակունին մէնակ չէր. նորա հետ էր Հեղինէն: Սահառունին ցնցւեց և սպրտեց: Նա մասների ծայրերով ձեռք տւեց Հեղինէին, կարծես ձեռքը սաստիկ սառն էր ու մի քիչ գողում էր:

Շակունին սկսեց պատմել իւր վերջին որսի մասին: Սահառունին մտքամոլոր լսում էր, իսկ Հեղինէն լուռ զննում էր նրանց յետևից մեծ դժւարութեամբ փոխելով քայլերը:

Իշխանին մօտէցան երկու հոգի, որոնք նորա հին ծանօթներն էին և մի կողմ տարան խօսելու:

— Հեղիկ, ձայն տւեց նա հեռւից, ես զննում եմ ժողովարանը. դու Գէորգի Ալեքսանդրովիչի հետ ման արի ու խնդրիր որ այսօր մեղ հետ ծաշի:

Տեսէք, անպատճառ դաք, դարձաւ նա Սահառունուն. քանի մենք այստեղ ենք, դուք մեր մշտական հիւրն էք: Հեղինէն ուզում էր գնալ քեռու յետևից ու թողնել Սահառունուն, բայց մնաց մեկուսւած կանգնած տեղում, կարծես մի անդիմադրելի ոյժ պահում էր նրան:

Նա մնաց մենակ Սահառունու հետ: Երկուսն էլ սաստիկ յուզւած էին և կանգնած իրար դէմ ոչինչ չէին խօսում: Այդ անախորժ դրութիւնից դուրս գալու համար նրանք սկսեցին ման գալ և սկզբում լուռ ու անպէս արագ, որ կարծես ուզում էին քայլած քիւ արագութեամբ չափաւորել իրանց խռովութիւնն ու վրդովմունքը: Երբ որ նրանք այդպիսով հասան ծառաստանի ամենաբարձր տեղը, ուր ոչ ոք չը կար, Հեղինէն շնչապառ նստեց խոտի վրայ: Դարձեալ լուռ թիւն: Չէին իմանում ինչ անեն, ինչով սկսեն խօսակցութիւնը:

— Երբ էք եկել, յանկարծ հարցրեց Սահառունին:

— Երեկ չէ մէկ էլ օրը երեկոյեան:

Նորից տիրեց առաջնայ լուռութիւնը:

Հեղինէն տանջւում էր անվճռական դրութեան մէջ, դարձնելով իւր մտքամոլոր ու շփոթւած հայեացքը երբեմն դէպի երկինք: Սահառունին զգում էր, որ նորա հայեացքը, երբեմն կանդ առնելով իւր վրայ, կարծես ինչ-որ խնդրում էր, ինչ-որ խոտովանութիւն էր արտայայտում: Լուռ էր Սահառունին և նորա լուռութիւնը տւելի ևս սաստկացնում էր Հեղինէի շփոթութիւնը. լսում էր նոցնպէս և նա.

նորա զլիւում այդ ժամանակ հազար ու մի միաք էր ծագում, մտքերը խառնւում էին իրար, շփոթւում, և բերանը խօսք չէր գալիս:

Վերջապէս լռութիւնը անտանելի դարձաւ. երևում էր, որ հասել է վճռական բացատրութեան րոպէն: Սահառունին սկսեց խօսել, բայց Հեղինէն տեսնում էր, որ նա աշխատում է անտանելի լռութեանը վերջ տալ խօսակցութեամբ, կամաւ ընտրելով այդ խօսակցութեան համար բոլորովին կողմնակի նիւթեր, որոնք ոչինչ կապ չունէին երկուսին էլ այդ րոպէին յուզող մտքերի ու զգացմունքների հետ: Իսկ ինքը Հեղինէն զգում էր, որ հետզհետէ կորցնում է կամքի ոյժը: Նա կարծես մոռացել էր, որ վճռել էր հաւատարիմ մնալ իւր պարտականութեանը և մտածում էր միայն մի բանի մասին — իւր սէրի մասին. նա այդ րոպէին բոլորովին անձնատուր էր եղել այդ մտածմունքին: Վերջապէս նա, չը կարողանալով այլ ևս զսպել իրան, զղջաբար բռնեց Սահառունու ձեռները:

— Գէորգ, ես քեզ սիրում եմ... ոչ ոքի մինչև այժմ այնպէս չեմ սիրել, ինչպէս քեզ եմ սիրում...

Նրա ձայնը յուզմունքից կտրւեց, նա աչքերը կախ զցեց ու զլուխը դրեց Սահառունու կրծքին: Սահառունին անզխտակցաբար նրան զրկեց. առաջին րոպէին նրա աչքերը շաղկեցին, նա կարծես ուրախութիւնից իրան կորցրեց: Մի րոպէից յետոյ նա մի բանից վախճորածի պէս նրան յանկարծ բաց թողեց իւր զրկից:

— Սխ, Հեղինէ ջան, երջանիկ րոպէներ են այս րոպէները ինձ համար, բայց...

— Լսիր, Գէորգ, ոգևորւած ընդհատեց նրա խօսքը Հեղինէն, ձեռքը դնելով բերանին: Գիտեմ, թէ ինչ է անցնում մտքովդ, աւելցրեց նա մի քիչ յետոյ. բայց իմացած կաց, սիրելիս... որ ես ինձ երբէք այնպէս բախտաւոր չեմ զգացել, ինչպէս այժմ, երբ մենք երկուսով միասին նստած ենք այս հրաշալի ծառի տակ:

Նա բռնեց Սահառունու ձեռքը, որ երկար ժամանակ բաց չէր թողնում:

Երբէք աշխարհքը նրանց այնքան հրաշալի էր թւացել, երբէք բնութիւնը — այնքան սքանչելի, որքան այդ երջանիկ րոպէներին: Նրանց շուրջը կատարող ամենասովորական, աննկատելի երևոյթները, նրանց աչքում այդ ժամանակ մի տառնձին նշանակութիւն և գե-

դեցկութիւն էին ստանում, նրանց առաջ կարծէք նոր-նոր աշխարհ-ներ էին բացւում, հրապուրիչ, լուսաւոր աշխարհներ, որոնք նրանց քաշում, գրաւում էին դէպ իրանց...

Բայց ահա ինչ-որ խշխշոց բարձրացաւ թփերի մէջ և մի քիչ յետոյ լսեցին խօսակցութեան ձայներ: Սահառունին ու Հեղինէն ցնցեցին ու վեր թռան նստած տեղներիցը: Զորս կողմը նայելուց յետոյ, նրանք թւ թւի անցրին ու սկսեցին կամաց-կամաց իջնել ներքև: Նրանց դէմքերից ուրախութիւնը թափում էր:

— Զը, ուրախացել ես, որ վազվզելու ընկեր ես գտել, բարեկեց քեռին Հեղինէին, երբ որ նա վազ տալով բարձրացաւ պատշգամբը:

Հեղինէն մի տեսակ տարօրինակ կերպով ծիծաղեց ու, համբուրելով քեռու ճակատը, շտապեց դէպի իւր սենեակը:

Միւս օրը Շակունին գնաց, Սահառունուն բերեց իրանց մօտ ճաշի: Դրանից յետոյ Սահառունին ամեն օր լինում էր նրանց տանը. բայց, ինչպէս երևում էր, աշխատում էր մէնակ չը պատահել և չը մնալ Հեղինէի հետ: Այդպէս անցաւ մօտ մի շաբաթ:

— Այս ինչու սկի չես երևում այստեղարեւոյք, Գէորգ, մի քիչ յանդիմանօրէն ասաց Հեղինէն Սահառունուն, պատահելով մի անգամ ծառաստանում զբօսնելիս:

— Աշխատում եմ շուտով վերջացնել յօդւածս: Շատ հարկաւոր է:

— Ինչու ես այսօր այդպէս գոյնդ գցած:

— Ինչպէս երևում է՝ բարկացած ես ինձ վրայ, Հեղինէ:

— Զէ, չէ, ես ընդհակառակը շատ ուրախ եմ, որ յօդւածդ գրում ես. ջանիս այն է դարդ դարձել, որ դու երեկոները մեզ մօտ երկար նստելով շատ ժամանակ ես կորցնում, որ յետոյ քնիցդ ես կտրում:

— Այդ ով է քեզ ասել:

— Տանտիկինդ, որ մեզ միշտ կանաչի ու կաթ է բերում: Զը գիտեմ ինչու, բայց ես շատ բան եմ սպասում քո գրածից, զգաց-լած ասաց Հեղինէն:

Սահառունին ժպտաց ու սինդ սեղմեց նրա ձեռքը:

— Ախ, Գէորգ ջան, ասաց Հեղինէն մի քիչ լռելուց յետոյ. երե-խայիս որ ինձ տալին, էլ որ ամբողջ աշխարհքը հաւաքւէ՛ր՝ ինձ քեզանից չէր կարող բաժանել:

Երկուսն էլ սկսեցին մտածել երեխայի մասին և տխրեցին, բայց

սէրը շուտ է փարատում տխրութիւնը. նրանք մօտեցան Շակունու բնակարանին առաջւայ ուրախ տրամադրութեամբ:

— Ինչ լաւ ես արել, Գէորգ, այսօր դուրս գալով ման գալու, թէ չէ սկի մէնակ խօսելու ժամանակ չենք ունենում, ասաց Հեղինէն իրանց տան մօտ:

Քեռին, հեռուից նկատելով նրանց, դուրս եկաւ նրանց առաջը և, ուրախութեամբ նայելով Հեղինէի ժպտած ծիծաղ դէմքին, համբուրեց նրա ճակատը:

Հեղինէի տրամադրութեան հետ առողջութիւնն էլ օրէցօր լաւանում էր. մարմինը առաջւայ պէս լցւեց, դէմքը ստացաւ իւր առողջ ժամանակւայ թարմութիւնը ու կարմրութիւնը, աչքերի փայլը նորից վերադարձաւ:

Քեռին զարմանում էր, նկատելով այդ փոփոխութիւնը, որ նա վերագրում էր ջրերին ու կլիմային:

— Տեսէք՝ ինչպէս է լաւացել Հեղինէն, ասաց նա Սահառունուն մի օր ձաշից յետոյ: Գիտէք, Գէորգի Ալէքսանդրովիչ, վատ չէր լինել եթէ դուք էլ այստեղի ջրերում լողանայիք. միաքս գալիս է, որ դուք մի ժամանակ ասում էիք թէ ոսկրացաւ ունէք:

Հեղինէն շնորհակալութեան զգացմունքով նայեց քեռուն, յետոյ մեքենայաբար լաց արեց դաշնամուրը ու սկսեց ամել:

— Գիտէք, Գէորգի Ալէքսանդրովիչ, քեռու ասածը ճիշտ է, յանկարծ ասաց նա ու նայեց Սահառունուն մասամբ քաղցր, մասամբ խորամանկ հայեացքով, որը նա յետոյ դարձրեց քեռու վրայ:

Քեռուն այդպէս նայելիս Հեղինէն մի տեսակ եղաւ, կարծես սոմաշում էր. նա յանկարծ զգաց, որ ինքը մեղաւոր է քեռու առաջ և նրա խիղճը սկսեց տանջել, որ քեռու հետ անկեղծ չի վարւում:

Սահառունին նկատեց Հեղինէի այլալուծիւնը և տխրեց: Իւր տխրութիւնը Հեղինէից ծածկելու համար՝ նա երեսը շուտ աւեց նրանից և սկսեց պատուհանից նայել վարար անձրևից յետոյ՝ սարերից թափւող հեղեղատների վրայ:

Նայում էր Սահառունին հեղեղատներին, բայց ուրիշ բանի վրայ էր մտածում. նրա զլխիցը չէր դուրս գալիս Շակունու առաջարկութիւնը, որ նրա սրտովն էր: Մի քանի օր էր, որ նա լուր էր ստացել թէ այն գործը, որի համար ինքն եկել էր, քոջ օգտին են

վճռել, և ուրեմն նա այժմ ազատ էր ու կարող էր գնալ իւր գործին, բայց չէր կարողանում իրան յաղթել ու հեռանալ Հեղինէից և մի առիթ էր փնտրում կիսլովոգսկում մնալու համար։ Հասկանալի է, թէ ինչու նսկունու խօսքերը նրան մտածելու նիւթ տւեցին։ Իրանից էլ լաւ պատրւակ։

Երգիծական մի ժպիտ ծամածռեց Սահառունու դէմքը և նա տհաճութեամբ մտածեց, թէ որքան ծիծաղելի և զգուշի է երբեմն մարդը, որ մինչև անգամ ինքն իրան խաբում է, ինքն իւր վերաբերմամբ քաղաքագիտութիւն է բանեցնում։

Այ, վաղը լոյսը բացւելուն պէս ճանապարհ կ'ընկնեմ դէպի Թ-ա։ Ուղղակի արտասահման կ'երթայի, բայց տփրախտաբար պէտք է այդ մի քանի ամիս էլ յետաձգեմ։ Մի քանի գործ կայ, պէտք է անպատճառ վերջացնել։ Բացի այդ՝ պէտք է փող ձարել, զոնէ այնքան, որ կարողանամ մի տարի ու կէս արտասահմանում զուլս պահել։ Բայց աչդ դեռ յետովեաց բան է, դեռ մի աշտեղից հեռանամ։ Սիրտս չի տալիս, բայց ինչ արած, պէտք է գնալ։ Մենք անպատճառ պէտք է իրարից հեռանանք։ Այսուհետև մեզ համար դժւար է բարեկամական շարաբերութիւնների սահմանից չ'անցնել, իսկ սիրոյ զգացմունքին անձնատուր լինելով՝ մենք ստիպւած պէտք է լինենք ծածկւել, թաղնւել, կեղծել, խաբել և ուրեմն պէտք է շարունակ մտադանջութեան ու խղճահարութեան զոհ լինենք։

Այ, չէ, ինձ համար շատ թանկ է Հեղինէի հանգստութիւնն ու անունը։ Իսկ այդ՝ նորա կեանքը դժոխք կը դարձնի։ Ուրեմն, բարի ճանապարհ ինձ, համարեա լսելի ձայնով արտասանեց Սահառունին։

Այդ բոլորին Հեղինէն մօտեցաւ նրան. Հեղինէի շորերի խշխշոցը սթափեցրեց նրան մոտախոհութիւնից։

—Այ մնաս, հա՛, կամաց ձայնով հարցրեց նա, նայելով նրան աղաչող լի հայեացքով։

Սահառունին կարգաց նորա հայեացքում այդ աղաչանքը ու բացասական պատասխան ստանալու երկիւղը, և աւելի սաստիկ գունաթափւեց։ Նա ոչինչ չը պատասխանեց ու գնաց գլխարկը վերցնելու։ Իշխան նսկունին, որ նստած բազկաթոռում ննջում էր այն սեղանի կողքին, որի վրայ դրած էր գլխարկը, սթափւեց Սահառունու մօտենալուց։

—Ո՞ւր, ո՞ւր, մի քիչ էլ նստէք, կը խօսէք Հեղինէի հետ, իսկ ես գնամ գլուխս դնեմ բարձին. այսօր շատ ման եկայ, յոգնել եմ։
Այդ ասելով Նակունին գնաց իւր սենեակը։

Հեղինէն, Սահառունու ձեռքից գրիսարկը խլելով, նրան տարաւ պատշգամբը։

—Գէորգ, զուշակում եմ, որ ուզում ես այստեղից հեռանալ։
Նա հաղիւ նկատելի կերպով գլխով արեց։

—Ասա, ինչո՞ւ ես գնում։

Սահառունին խորը-խորը նայեց Հեղինէին. կարծես ուզում էր, որ նա ինքը պատասխանի իւր հարցին։

—Զարմանում եմ, որ հարցնում ես թէ ինչու եմ գնում։

Մի րոպէ Սահառունին կանգ առաւ, կարծես աշխատելով սրտապնդել, յետոյ յուզւած շարունակեց.

—Ել իրարից գաղտնիք պահելը զուր է մեզ համար, պարզ խօսենք։ Կարծում ես՝ ես չը նկատեցի թէ ինչ էիր զգում զու մի քիչ առաջ քեռուդ նայելիս։ Ինչ որ այն ժամանակն էիր զգում, այսուհետեւ ամեն րոպէ կը զգաս և օրէցօր աւելի սաստիկ, մանաւանդ երբոր մարդդ վերադառնայ, ուզում էր աւելցնել Սահառունին, բայց իրան զսպեց։ Ինքդ ասա, լաւ կը լինի որ ես մնամ ու տեսնեմ ամեն օր զաղտնի տանջանքները և զգամ, որ ես եմ այդ բոլորի պատճառը։

Ձէ, Հեղինէ, զու չես կարող կեղծել, քո պէս մաքուր հրեշտակի համար խաբելու դերը անտանելի կը լինի։

Հեղինէն բռնեց Սահառունու ձեռքը և երկար ժամանակ լուռ նայում էր նրան, վերջապէս խորը հոգոց քաշեց։

—Շատ կարելի է, ճիշտ ես ասում, Գէորգ, դժւարութեամբ արտասանեց նա, ու աչքերը արտասուակալեցին։

Ուրեմն մենք պէտք է բաժանւենք, հեռանանք իրարից, ես այդ պէտք է առաջուց իմանայի։ Դորա համար էր, որ դու փախչում էիր, չէիր ուզում ինձ հետ պատահել։ Վաղը ուղիղ երկու շաբաթ կը լինի Պետրիգորսկից մեր դուրս գալու օրից։ Կեանքիս առաջին ու կատարեալ երջանկութեան րոպէները, — այդ, առաջին և կատարեալ երջանկութեան, որովհետեւ ես առաջ չը գիտէի թէ ինչ է իսկական սէրը և երկու սրտերի կատարեալ ներդաշնակութիւնը, —

ինձ մոռացնել տեցին, որ այդ երջանկութիւնը երկարատե չի կարող լինել, որ շուտով սկսելու է իմ առաջւայ անտանելի կեանքս, բերելով իւր հետ դարձեալ նոյն դժոխքը. մի կողմից օրինաւոր ամուսինս իւր եսական պահանջներով, միւս կողմից մինչև ուղուծուծը կեղծաւորութեամբ վարակած հասարակութիւնը:

Քանի խօսում էր Հեղինէն, այնքան սաստկանում էր նորա յուզմունքը. կուրծքը սաստիկ բարձրանում—իջնում էր:

Յանկարծ դուռը ճրուռաց: Հեղինէի սիրտը վկայում էր որ լաւ բան չի լինելու. նա մնաց սառած, աչքերը շաղկեցին և նա միայն ձեռով կարողացաւ նշան անել Սահառունուն, որ տեսնի թէ ով է:

—Հեռագիր է: Կարդացէք տեսնենք ինչ է, ասաց Սահառունին, աշխատելով ցոյց չը տալ իւր վրդովմունքը:

Հեղինէն ջղաձգաբար բաց արեց հեռագիրը ու կարդաց. «Այսօր ճանապարհ եմ ընկնում Պետերբուրգից Թ-ս: Ժառանգութիւն եմ ստացել քեռուց: Մէկ-երկու շաբաթից յետոյ կը գամ այդտեղ: Համբուրուում եմ քեզ ու Գէորգիկիս: Ամիրանով»:

Հեղինէի ձեռքերը թուլացան, կախ ընկան, աչքերը սառեցին. նա լուռ ընկաւ բազկաթուռի վրայ ու գլուխը քաշ գցեց: Սահառունու սիրտը կսկծից աչրում էր նրան նայելիս. նա տեսնում էր, թէ ինչ բարոյական տանջանքներ է զգում խեղճ կինը, և, սեղմելով նորա սառը ձեռքը իւր կրծքին, աշխատում էր հանգստացնել նրան ու աղաչող ձայնով ասում.

—Ինչ եղաւ քեզ, հոգիս, ինչու ես քեզ տանջում... տեսնենք, կարելի է մի բան պատրաստ եմ անել քեզ համար:

—Գիտեմ, Գէորգ ջան, որ դու ինձ համար ոչինչ չես խնայիլ, բայց դժբախտաբար դու ոչինչ չես կարող անել: Ուզում էիր գնալ, հէնց այսօր գնա: Մենք պէտք է աշխատենք որքան հնարաւոր է չը պատահել իրար, —այդ է, ինչպէս երեւում է, մեր ճակատագիրը: Լաւ մխիթարութիւն է, չէ՞: Ախ, Աստուած, ինչ է լինելու իմ օրը, բոլորովին անտանելի է այդ մարդը ինձ համար: Ես չեմ կարողանում տանել նրան, իսկ պարտական եմ տանել, Գէորգ, նա իմ երեխայիս հայրն է, երեխայիս, որին ես պաշտում եմ և որի համար ամեն բան պատրաստ եմ անել:

— Լեղինէ, ներիր, որ անգթաբար խռովեցի հոգուդ անդորրութիւնը:

— Անդորրութիւնս առանց քեզ էլ վաղուց խանգարած էր: Զուր էիր աշխատում փախչել ինձանից. հաւատացած կաց, ուր որ լինէիր, ես կը գտնէի քեզ ու կ'ասէի, որ դու իմն ես, բացականչեց Լեղինէն ջղալին դողով բռնելով նրա ձեռքը:

— Մեր սէրը, հոգիս, մեզ համար ամենալաւ նեցուկը կը լինի կեանքի բոլոր ծանր րոպէներում, ոգևորած ասաց Սահառունին:

Գնանք, մի քիչ ման գանք ծառաստանում, այնտեղ տիրութիւնդ մի քիչ կ'անցնի, առաջարկեց նա մի քիչ յետոյ:

Հիանալի երեկոյ էր: Մասաստանում տիրում էր խորին լուսութիւն, որ խանգարում էր միայն մեծ ու տերեւախիտ ծառերի միջով հոսող լեռնային գետակի խշխշոցը:

Սահառունին ամեն միջոց դործ էր դնում Լեղինէին հանգստացնելու համար: Փամը իննին մօտ էր, երբ նա, Լեղինէին տուն հասցնելով, վերադարձաւ իւր սենեակը ու սկսեց ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել: Իսկ Լեղինէն վազէվազ գնաց իւր սենեակը, ընկաւ երկուայի մահճակալի վրայ ու սկսեց պաշպել նրան՝ կարծես զրանից պէտք է իւր բարոյական ոյժը աւելանար:

— Աչքդ լոյս, Լեղինէ, մարդդ այս քանի օրս կը գայ, ասաց քեռին հեռագիրը ձեռքին մտնելով սենեակը: Հը, ուրախութիւնիցդ լաց ես լինում: Ե՛յ, լաշակաւորներ, ոչ ուրախութեանն էք կարողանում զիմանալ, ոչ դարդին, ու դեռ ուզում էք տղամարդկանց հաւատարմել:

Լեղինէն ծիծաղեց դառն ծիծաղով: Քեռին որ սենեակից դուրս եկաւ, նա ընկաւ խորը մտածմունքի մէջ: Այդ րոպէին միայն նա բոլորովին պարզ զգաց, թէ ինչ սե օր է լինելու իւր օրը:

Միւս օրը առաւօտեան Սահառունին եկաւ Լեղինէի հետ մնաս բարեւ անելու: Եակունին տանը չէր: Լեղինէն տխուր ու գունաթափ դուրս եկաւ նրա առաջը նախասենեակում:

— Ախ, հոգիս, կրկին ներսդութիւն եմ խնդրում այն բոլոր տանջանքների համար, որ ես քեզ պատճառեցի:

— Ինչպէս ես խօսում, Գէորգ, շատ վատս է թւում, որ դու ինձ այդպիսի բաներ ես ասում: Ես զիտեմ քո բնաւորութեան հաս-

տատութիւնը. դու կը մեռնէիր ու իմ հանգստութիւնս չէիր խանգարիլ. ե՛ս... ե՛ս թոյլ եմ, չը կարողացայ զիմանալ ու շարունակել այդ տանջող լուութիւնը: Բայց կը հաւատա՞ս, ես ուրախ եմ որ այդպէս եղաւ:

Սահառունին բռնեց նորա ձեռքը և զգացւած սեղմեց իւր շրթունքներին:

— Լսիր, Գէորգ, իմ ինքնասիրութիւնս չի վերցնում, որ ես չը սիրելով մարդուս, նորա հաշտոյն եմ ապրում. ինձ համար, խնդրեմ, մի պարապմունք գտիր: Վաղուց է ծագել այդ միտքը իմ մէջ:

— Լա՛ւ, բայց ինչ տեսակ պարապմունք ես ուզում որ գտնեմ:

— Դաս, կամ թէ չէ՝ կ'աշխատեմ ուսումնարան բաց անել:

Սահառունին գիտէր, որ Ամիրանովը չի թողնիլ որ Հեղինէն իրագործի իւր այդ զիտաւորութիւնը. բայց չ'ուզէնալով ցաւացնել նորա սիրտը, այդ առանց այն էլ ծանր րոպէին, նա ոչինչ չ'ասաց:

Երբ որ վերջապէս Սահառունին բաց թողնելով Հեղինէի ձեռքը, համարեա վազէվազ դուրս գնաց սննեակից, Հեղինէն քիչ էր մնում վազ տար յետեւիցը, ընկներ գիրկը և խնդրէր, որ մի քիչ էլ մնայ Կիսովոզսկում, բայց նա, թէև մեծ դժարութեամբ, իրան զսպեց:

Ներքին կուից ուժասպառ եղած Հեղինէն թոյլ-թոյլ մօտեցաւ պատուհանին և երկար ժամանակ նայում էր Սահառունու կառքին, որ արագ-արագ հեռանում էր: Վերջապէս, երբ որ կառքը բոլորովին աներևութացաւ, Հեղինէն լացակրկնած ընկաւ բազմոցի վրայ և այդպէս մնաց մինչև երեկոյ:

XIV

Օգոստոսի վերջերքին Ուրարովը մեռաւ: Նրանից յետոյ ոչ կտակ մնաց, ոչ էլ մի ուրիշ թուղթ: Ամբողջ ժառանգութիւնը այդպիսով պէտք է հասնէր Ամիրանովին՝ իրրև օրինաւոր ժառանգի: Նա, հեռագիրը ստանալուն պէս, թռաւ դէպի Թ-ս: Այնքան շտապում էր, որ ճանապարհին չ'ուզեց մի քանի ժամ կորցնել ու գնալ կնոջն ու երեխային տեսնելու:

Ամիրանովի գալու հետեւալ օրը առաւօտեան Պետրոսեանցը եկաւ նորա մօտ: Առանձնասենեակում մի քանի հոգի կային նստած: Ամիրանովը սովորականից ուրախ էր երևում:

— Ես եկել եմ ձեզ հետ խօսելու ձեր ժառանգութեան մասին, սառը-սառը սկսեց Պետրոսեանցը հիւրերի հեռանալուց յետոյ։

— Սկսէք, ես պատրաստ եմ ձեզ լսելու, պատասխանեց Ամիրանովը մի քիչ շփոթւած։

— Ձեզ էլ, շատ ուրիշներին էլ երևի յայտնի է, որ պարոն Ուրարովը ինձ հաւատ էր ընծայում աւելի քան ուրիշ ծանօթներին և ինձնից շատ բան չէր ծածկում։ Նա ինձ մի օր կանչեց վկայ լինելու իւր կտակին, որ կազմում էր յօգուտ օրիորդ Գուրգէնեանի և հայոց թեմական դպրանոցի։ Այդ հանգուցեալի ամենամեծ բաղձանքն էր մինչև իմ վերջին տեսակցութիւնը նորա հետ և, ինչ էլ ասեն, ես չեմ հաւատալ, որ նա կարող է դաւաճանած լինել իւր խոստմանը։

— Ձեմ հասկանում, ճիշտն ասած, թէ ինչ էք ուզում ասել այդ յառաջաբանով։

— Այն, որ ես կ'ուզենայի իմանալ... արդեօք մի բան կը հասնի... այսինքն... դուք ամբողջ ժառանգութիւնը ձեզ կը վերցնէք։

Պետրոսեանցը ուզում էր կարգին բացատրել իւր միտքը, բայց չը կարողացաւ մասամբ ճարտասանական ընդունակութեան, մասամբ էլ սառնասրտութեան պակասութեան պատճառով։

— Հապա ինչ անեմ որ ամբողջապէս չը վերցնեմ, զարմացած հարցրեց Ամիրանովը։

— Բաժանեցէք մասամբ այնպէս, ինչպէս ինքն էր կարգադրել։ Ամիրանովը ծիծաղեց արեւոտական քմծիծաղով։

— Կը հրամայէք որ ես լոկ ձեր խօսքին հաւատամ, կամ թէ դուք բացի այդ մի որ և է իրական ապացոյց ունէք։

— Դժբախտաբար չունիմ, բայց եթէ բանը այդտեղ հասնի, դժւար չի լինիլ գտնել։ Ասենք ես փաստաբան չեմ, բայց հօ աշխարհքը ինձ վրայ չի կանգնած, մէկին կը ճարենք, կ'ապացուցանի։

Ես ձեզ խորհուրդ կը տայի, Միխայիլ Պետրովիչ, մի քիչ անելի սառնասիրտ կերպով շարունակեց Պետրոսեանցը, մասնաւոր կերպով ու հաշտութեամբ վերջացնել այս գործը՝ թէկուզ հէնց ձեր անձնական հանգստութեան համար։ Ես հաւատացած եմ, որ թէ դուք, թէ ձեր քոյրերը ինձնից լաւ գիտէք հանգուցեալի կամքը։

— Ես ոչինչ չը գիտեմ, խիստ կերպով պատասխանեց Ամիրանովը

Համբերութիւնից դուրս գալով: Ձեր ասածները դատարկ բաներ են:

Որ այդպէս է, սպասիր, ես ցոյց կը տամ թէ ինչ տեսակ դատարկ բաներ են,—մտածեց Պետրոսեանցը, և աչքերը փայլատակեցին:

—Կտակը իմ աչքի առաջը կազմեցին, հետաքրքրական է իմանալ ինչ է եղել այդ կտակը: Կարծում էք, ես չեմ հասկանում, թէ վերջին օրերը ինձ ինչու չէին թողնում հիւանդի մօտ: Դուք կարծում էք, ես չը գիտեմ, թէ հիւանդի մօտ ինչ դեր էին խաղում ձեր քոյրերը,—հետզհետեւ աւելի տաքանալով շարունակում էր Պետրոսեանցը: Ես Ուբարովի տանու բժշկից վկայական եմ վերցրել, որի հիման վրայ կարելի է հաստատել, որ հիւանդը ինքը չէր կարող ոչնչացնել այդ կտակը, որովհետեւ բժշկի վկայութեամբ այդ կտակը կազմելուց յետոյ՝ նա ոչ ձեռքերն էր կարողանում շարժել, ոչ էլ լեզուն, որ պատուիրէր ճղել կամ ինքը ճղէր: Հետեւաբար կտակը չի ոչնչացրած, այլ կորել է. հաւանական է, որ կասկածը կ'ընկնի այն մարդկանց վրայ, որոնց ձեռնտու էր կտակի կորչելը և որոնք վերջին ժամանակները հիւանդի կողքից չէին հեռանում:

—Ինչպէս էք համարձակում, պարոն, այդպիսի բաներ ասել,—յարձակեց Պետրոսեանցի վրայ Ամիրանովը սաստիկ զունաթափաճ:

—Մի վախենաք, ես այնքան յարգում եմ տիկին Հեղինէին, որ չեմ տարածիլ այս բանը, բայց միայն այն պայմանով, որ դուք ձեր ժառանգութեան մի մասը տաք...

—Ներութիւն մի կրէք, պարոն, ինձ զանազան պայմաններ առաջարկելու: Լաւ իմացէք, որ առաջինը՝ ես ձեր սպառնալիքներից չեմ վախենում, իսկ երկրորդը՝ ձեր բամբասանքներին ոչ ոք չի հաւատալ:

Պետրոսեանցի համբերութիւնը հատաւ, ուզում էր պատասխանել, բայց Ամիրանովը չը թողեց խօսի:

—Խնդրեմ ինձ հանգիստ թողնէք: Այս քանի օրս կ'իմանաք, թէ ինչ եմ վճռել ես:

Պետրոսեանցը իւր սովորական անհոգ ձևով գլուխ տուեց ու դուրս եկաւ:

Ինչպէս տեսնում եմ՝ մեր հոգեւորը վախեցաւ,—յաղթական ժպիտով մտածեց նա սանդուխքներով իջնելիս:

Հէնց որ դուռը յետ եղաւ Պետրոսեանցի յետուից՝ Ամիրանովը ընկաւ բազկաթռօնի վրայ ու ազատ շունչ քաշեց:

Ո՞ր դժոխքից եկաւ այդ անիծածը,—բարկացած ասաց նա ատամները կրճտացնելով ու սկսեց մտածել թէ ինչ ճար անի Պետրոսեանցից ազատուելու համար, բայց ոչինչ չէր կարողանում վճռել ու երկար ժամանակ տանջւում էր խառն ու շփոթ մտածմունքի մէջ։

Պետրոսեանցի առաջարկութիւնը սկիւ Ամիրանովի գլխիցը չէր հեռանում. նա ուրիշ ոչ մի բանով չէր կարողանում զբաղուել։ Շատ էր մտածում, բայց ոչինչ վճռել չէր կարողանում։ Վերջապէս Պետրոսեանցի հետ ունեցած խօսակցութեան չորրորդ օրը Ամիրանովը կարծես ուզում էր մի բան վճռել։ Խորը մտածմունքի մէջ նա մտն էր գալլիս սենեակում։ Դէմքի վրայ չէր երևում առաջւան տատանմունքը։ Յանկարծ դուռը ճրդռաց։ Նա արագ շուռ եկաւ, առաւ ծառայի ձեռքիցը ծրարը և՝ չը բացած՝ շարունակ դէն։

— Կանցելարիայիցն է։

— Այո։

— Լաւ։ Ով որ գայ, չ'ընդունես, հասկացա՞ր։ Ասա, որ ես տանը չեմ, լսեցի՞ր։

Ծառան դուռս դնաց։

Զէ, ինչպէս տեսնում եմ՝ պէտք է Պետրոսեանցի պահանջը կատարել օր առաջ՝ քանի որ կինս չի եկել, թէ չէ, որ Պետրոսեանցի բերանը հիմա չը փակեմ ու կինս գայ այդ լուրերը լսի, կարելի է բոլորովին խռովի ինձանից, ինքն իրան հետ խօսում էր Ամիրանովը և մտածում էր, թէ ժառանգութեան ինչ մասը տայ, որ իւր համար զգալի չը լինի։

Շատ դժւար հարց էր։ Նա նստեց բազկաթոռի վրայ և այդպէս մնաց երկար ժամանակ նստած ու գլուխը երկու ձեռքով բռնած։ Վերջապէս վեր թռաւ նստած տեղից ու բռնեց ինչ սեղանին խփելով բացականչեց.

— Ո՛չ, ես իմ իրաւունքներս ոչոքի չեմ զիջիլ։ Որ այդ Պետրոսեանցը իւր մարդասիրական գաղափարներով կոտրած գլխի նման ամեն բանի մէջ չը խառնուի՝ չի լինիլ։ Ինչո՞ւ չէ, ուրիշի փողերի համար ես էլ լաւ մարդասէր կարող եմ լինել, դրանից էլ հե՛շտ բան։

Նրա դէմքը ծամածուեց չարանենգ ծիծաղից։

Իսկ եթէ, յանկարծ անցաւ Ամիրանովի մտքովը, Պետրոսեանցը

ճիշտ որ... նրանից այդ սպասելու է... նա իմ դէմ սաստիկ զրգուած է և՛ բացի այդ՝ հաստատակամ ու տաք մարդ է... ճարպիկ փաստաբան որ վարձեն, կարելի է տուտը գտնեն... այն ժամանակ ես ամեն բանից կը զրկեմ... Ասենք հաստատելը շատ դժուար է, բայց ես շատ հեշտութեամբ կարող եմ խայտառակել:

Այդ ենթադրութիւնը սաստիկ մոտաանջութեան մէջ դցեց Ամիրանովին: Նա այնպէս ալլալլեց, կարծես մէկ երկու բոպէից յետո՛ք բանը պէտք է բացւէր:

Ձէ, առանց զիջումի բանը վատ կը վերջանայ. պէտք է մի քսան—երեսուն հազար զոհել. թէ չէ, ամեն բան մի կողմ դրած, յիմար կինս ինձ հանգստութիւն չի տալ: Մինչդեռ, եթէ այդ զուամարից ձեռք քաշեմ, շատ լաւ տպաւորութիւն կը գործեմ: ամբողջ հայ հասարակութեան վրայ: Հա՛, մի բան էլ պէտք կը լինի նւիրել Բարեգործական ընկերութեանը, թէ չէ կոմսուհին ինձնից դժգոհ կը մնայ: Եհ, այդ էլ մի պատիժ եղաւ իմ գլխիս, սրա՛ն տուր, նրան տուր, աշխարհքի փող դուրս կը գալ այդպիսով...

Նա սկսեց սենեակում յետ ու առաջ քայլել՝ սաստիկ բարկացած:

Բայց չը լինի թէ այդ զիջումով ես կասկածներ զարթեցնեմ իմ դէմ,—յանկարծ անցաւ նրա մտքով: Պէտք է շատ զգոյշ վարուել,—համարեա լսելի ձայնով արտասանեց նա ու սաստիկ մոահոգ նստեց զրասեղանի առաջ:

Երկար ժամանակ չարչարում էր նա մի նամակի վրայ, գրում—ջնջում էր, յետոյ նորից գրում՝ էլի ջնջում, մինչև որ վերջապէս ի՛նչ դժարութեամբ վերջացրեց, ջնջելը թողեց ու՝ մաքուր արտագրելուց յետոյ՝ զանգը լսիեց:

Ներս մտաւ ծառան:

—Ձեռաց այս նամակը հասցրու Պետրոսեանցին: Նա «Ամերիկա» հիւրանոցումն է կենում:

Ծառան զարմացած նայեց Ամիրանովին ու դուռը կամաց յետ դնելով դուրս գնաց:

Ժառանգութեան գործերը կարգի դնելուց յետոյ, Ամիրանովը գնաց Պետրիգորսկ կնոջը բերելու: Նա դեռ ճանապարհին առաջուց ուրախանում էր երեւակայնով, թէ ինչ տպաւորութիւն կը գործի կնոջ վրայ իւր խոշոր նւիրատուութիւնը, բայց կինը նրա սպասածին

Հակառակ բոլորովին անտարբեր վերաբերեց այդ լուրին: Հասկանալի է, որ Հեղինէի համար վերջին դէպքերից յետոյ մարդու հետ հանդիպելը շատ ծանր էր. նա սաստիկ լարեաժ դրութեան մէջ էր. նա զգում էր, որ ինքը ակամայ խաբում է մարդուն, ծածկելով նրանից եղածը: Այդ բոլորը այն աստիճան ազդեցին Հեղինէի վրայ, որ նա մի քանի օր հիւանդ պարկեց: Ամիրանովը կարծում էր, թէ ջրերն էին թուլացրել կնոջը և աշխատում էր օր առաջ ճանապարհ ընկնել դէպի Թ-ա: Մի քանի օրից յետոյ նրանք սկսեցին ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնել: Հեղինէի սիրտը պոկ չէր գալիս այդ տեղերից, որ այժմ նրա համար նւիրական էին դարձել: Նա երևակայութեամբ վերջին հրաժեշտն էր տալիս այն բոլոր տեղերին, ուր այնքան քաղցր ընկերներ էր անցրել:

Վերջապէս հասաւ տխուր րոպէն: Նրանք ճանապարհ ընկան: Երբ որ Պետտիգորսկը բոլորովին աներևութացաւ նրանց աչքերից, Հեղինէն խորը հոգոց քաշեց: Նա պինդ փաթաթեց շալի մէջ ու քաշեց կռքի մի անկիւնը: Ամբողջ ճանապարհին նա համարեա մի խօսք չ'արտասանեց ու ոչնչի վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում, միայն երբեմն — երբեմն նայում էր երեխային, պաշպւում ու սեղմում կուրծքին:

Միիթարիր մօրդ, կրակ վառիր սրտումը, անգին բալիկս, — ասում էր նրա գորովալից հայեացքը:

Որքա՛ն դատարկ էր կենքս, ո՛րքան սառն էր սիրտս մինչև նրա հետ մտերմանալս. այժմ դարձեալ նոյն դատարկութիւնն ու սառնութիւնն եմ զգում, — մտածում էր նա մօտենալով Թ-սին:

Քանի մօտենում էին նրանք Թ-սին, այնքան Հեղինէն աւելի տխրում էր կարծես մի ահագին քար դրած լինէր նրա կրծքին. սրտիս դանակ տայիր՝ արիւն չէր կաթիլ: Իսկ Ամիրանովը, որ սկզբում շուտ-շուտ հարցնում էր կնոջը թէ ինչու տրամադրութիւնը տեղը չէ, Թ-սին մօտենալով բոլորովին մոռացաւ կնոջը. ուշք ու միտքը ժառանգութեան գործերի հետ էր:

Պետտիգորսկից դուրս գալու օրը Ամիրանովը հեռագրել էր Ասունուն: Ասունին անհամբերութեամբ սպասում էր նրանց:

— Հազիւ հազ եկաք: Քաղաքը առանց ձեզ կարծես որբ էր մնացել, ուրախ — ուրախ նա նրանց բարեւեց կայարանում:

—Հեղինէն էլ պակաս չէր կարօտել Թ-սին, —պատասխանեց Ամիրանովը: Իսկ բնակարանի հարցը վերջացրել ես տանտիրօջ հետ թէ չէ՞:

—Ոչ միայն վճռել եմ, այլ և ձեր բոլոր բաները տեղափոխել եմ տւել այնտեղ:

—Շատ շնորհակալ ենք ձեր կրած նեղութեան համար, —ասաց Հեղինէն ձեռք տալով նրան:

—Հիանալի տեսարան է ձեր նոր բնակարանի առաջ, տիկին Հեղինէ: Ես ու Միքայէլը ձեր ճաշակի համեմատ ենք ընտրել:

—Ալեքսանդր, Հեղինէին հասցրու տունն, ես փոստով բան ունեմ:

—Ուրախութեամբ: Աշխարհքումս ոչ մի բան այնքան չեմ սիրում, որքան սիրուն կանանց կողքին նստելը:

Հեղինէն ժպտաց, բայց մի ըրպէից յետոյ նրա դէմքը նորից առաջւան տխուր արտայայտութիւնը ստացաւ: Ասունին չէր կարող չը նկատել, որ նրա դէմքի արտայայտութիւնը առհասարակ շատ փոխւել է:

Ճանապարհին, երբ որ մի քանի քայլ էր մնացել, որ տուն հասնէին, նրանք պատահեցին Թոմասին: Սա՛ գլուխը կախ զցած՝ սովորականից աւելի ծոյլ էր քաշ տալիս ոտները:

—Դաւիդ Աբրամիչ, —ձայն տւեց նրան Հեղինէն՝ գլուխը կառքից հանելով:

Թոմասը չը գիտէր, որ Ամիրանովենք այդ օրերը պէտք է գային. նա սաստիկ զարմացաւ տեսնելով Հեղինէին և առաջին ըրպէին մինչև անգամ մոռացաւ, որ պէտք է բարևել: Մինչև նրա ուշքի գալը ու զլխարկ հանելը՝ նրանք հասան տուն: Կառքը կանգառաւ մի մեծ ու գեղեցիկ շինութեան դրան առաջ:

—Ախ, տիկին Հեղինէն է, —ասաց ինքն իրան Թոմասը ու քայլերն արագացրեց:

Նա մէկ ուղեց մտնել նրանց մօտ, բայց յետոյ միտքը փոխեց:

Այս սրտովս գնում եմ ինչ անեմ. բոլորի տրամադրութիւնն էլ կը փախցնեմ. դէմքիս նայողի ժպիտը կը սառի երեսին. չէ, լաւ է էլի գնամ իմ հաւաքունը:

Միւս օրը երեկոյեան Ասունին եկաւ նրա մօտ ու համոզեց, որ միասին գնան Ամիրանովենց տունը:

—Ինչպէս ժամանակ անցկացրիք, տիկին Հեղինէ,—բարեւելուց յետոյ հարցրեց Թումակը, անշնորհք կերպով թաղւելով առաջին պատահած բաղկաթուռի մէջ:

—Ոչինչ... բժշկուում էի, զբօսնում էի, ձիով ման էի գալիս,—կոկնդրով կարծես ամաչելով՝ պատասխանեց Հեղինէն:

Դո՛ւք պատմէք, տեսներք, Դաւիդ Արրամիչ, ինչ էք արել այս ժամանակամիջոցում:

—Ոչ մի խելքը գլխին բան,—հազիւ լսելի ձայնով արտասանեց Թումակը ևս մոքամոլոր կերպով մի պապիրոս կպցրեց:

Ելի ուզում եմ վարժապետ դառնալ:

—Ինչպէս թէ վարժապետ. հապա ես լսեցի, որ լաւ տեղ էք գտել:

—Ե՛հ... ինչ էլ լինի միւլնոյնն է, հաստ ու բարակ մի գին է,—սառը—սառը պատասխանեց Թումակը:

Հեղինէն զարմացած նայեց նրա վրայ ու մտածեց.—ինչ-որ մի դարդ ունի սա:

—Դիտէ՞ք, տիկին Հեղինէ, որ այս քանի օրս տպւեց Գէորգի յօդածը, շատ լուրջ ու խելօք յօդած է և ահագին ազմուկ բարձրացրեց քաղաքում,—պսաց Ասունին՝ աչքի անցնելով ուռսերէն «Կաւկազ» լրագիրը: Տեսէք, այստեղ մի յօդած կայ նրա գրածի մասին:

—ձի՛շո, —հարցրեց Հեղինէն սատուիկ ուրախացած: Նա սաստիկ զբաղւած էր այդ յօդածով Կիսլովոդսկում: Ես չէի սպասում, որ նա այդպէս շուտով կը վերջացնի ու տպել կը տայ:

Հազիւհազ գէմքը պարզւեց,—մտածեց Ասունին ու սկսեց երկար ու բարակ խօսել Սահառունու մասին:

Հեղինէն խորը ուշադրութեամբ լսում էր: Ասունին աւելի ու աւելի զարմանալով նրա տրամադրութեան մէջ կատարւած բոպէական փոփոխութեան վրայ, հետաքրքրութեամբ նայում էր նրան: Նա այդ նկատեց, շփոթւեց ու, աշխատելով չը նայել Ասունուն, մեքենայաբար հարցրեց:

—Գէորգի Ալեքսանդրովիչը ձեզ ասել է, որ ես ուզում եմ դասեր տալ:

—Ասել է, բայց իմ կարծիքով...

—Միթէ զուք զէմ էք այդ բանին:

—Ընդհակառակը՝ ինձ որ հարցնէք՝ այդ շատ յարմար է. մանկավարժութիւնը տեսական կողմից լուրջ կերպով ուսումնասիրելուց յետոյ՝ լաւ կը լինէր որ զուք այժմ զործ զնէիք ձեր ձեռք բերած հմտութիւնը և անցնէիք տեսականից զէպի զործնականը. բայց ինձ թւում է, որ ձեր ամուսինը...

—Որ իմ ամուսինը ինձ թոյլ չի տալ պարապել դասերով, բարկացած ընդհատեց նորա խօսքը Հեղինէն, իսկ եթէ ես նրան համոզեմ, հասկացնեմ՝ որ այդ յիմար նախապաշարմունք է:

—Դժուար թէ կարողանաք, տիկին Հեղինէ: Նա շուտով շատ նշանաւոր պաշտօն կը ստանայ և բոլորին տարօրինակ կը թւի, եթէ այդ ժամանակ նորա կինը սկսի իւր աշխատանքով փող վաստակել: Դուք հս լաւ գիտէք, թէ որքան մեծ նշանակութիւն է տալիս ձեր մարդը հասարակաց կարծիքին:

Հեղինէն այդ շատ լաւ գիտէր, բայց յոյսը չէր կորում:

—Բացի այդ, Միխայիլ Պետրովիչը քեռու մահից յետոյ ահա գին ժառանգութիւն է ստացել, շարունակեց Ասունին: Երանի ամեն հարստութիւն այդպիսի մարդու ձեռք ընկնէր: Ի հարկէ ձեզ յայտնի կը լինի, որ Միքայէլը մեծ գումար է նւիրել մեծ մասամբ թեմական դպրանոցին: Դիտէք, տիկին Հեղինէ, ամենքը կարծում են, որ նա այդ ձեր ազդեցութեամբն է արել:

Հեղինէն սկսեց վիճել ու հաւատացնել, որ իւր և մարդու մէջ ժառանգութեան մասին խօսք ամենեւին չի եղել:

Թոմաւը նրանց խօսելու ժամանակը բոլորովին լուռ էր. նա երբեմն ծխում էր, երբեմն կրծում իւր մօրուքը:

—Դուք ինչու սկի չէք խօսում, Դաւիթ Աբրամիչ:

—Ինչ խօսեմ, ժպտաց Թոմաւը:

—Ինչպէս թէ ինչ. այ թէկուզ վիճէք Ալեքսանդր Վասիլիչի գէմ, որ կարծում է թէ տղամարդիկ կանանց ազդեցութեամբն են լաւ բաներ անում:

—Ներեցէք, ես չէի լսում այն ժամանակ, երբ որ նա իւր կարծիքն ասում էր: Ե՛հ, ասեմք միևնոյնն է, չ'արժի խօսել կնոջ նման անհաստատ արարածի մասին, — դառնութեամբ ասաց նա: Յիմար են այն մարդիկ, որոնք կանանցից բախտաւորութիւն են սպասում:

Այդ երեկոյ առհասարակ թոմաւը իրան աջնպէս էր պահում, որ Հեղինէն սկսել էր կասկածել, թէ նորա գլխովը մի բան է անցել: Այն տոնը, որով նա արտասանեց այդ վերջին խօսքերը, աւելի սաստկացրեց Հեղինէի կասկածը:

Մի չորս-հինգ րոպէ էլ նստելուց յետոյ թոմաւը վերցրեց զըլխարկը ու հազիւ նկատելի կերպով գլուխ տալով հեռացաւ:

Անխելք մարդ, նախատում էր ինքն իրան թոմաւը ձանապարհին,—ինչու պէտք է աչքան չիմար գտնէիր, որ կարծէիր թէ կարող ես կնոջ սիրտը զրաւել: Զը գիտես, որ ոչ գեղեցկութեան տէր լինելով, ոչ հարստութեան, ոչ էլ նշանաւոր պաշտօնի, դու իրաւունք չունէիր յուսալու, որ կարող ես որ և է կնոջ դուր գալ: Աններելի սխալ էր այդ քո կողմից, բարեկամ, աչքերդ բաց արա, խելքդ գլուխդ հաւաքիր:

Այսպիսի մտքերով յուզւած ու վրդովւած մտաւ թոմաւը իւր սենեակը: Շատ էր սիրում նա Աննա Գուրգէնեանին, բայց այդ ընկալին վերաւորւած պատուի զգացմունքը լուցրել էր նորա սրտի բոլոր միւս զգացմունքները,—նա չէր կարողանում հաշուել այն մտքի հետ, որ իրան թոյլ էր տւել զրաւել մի օրիորդով, որ մերժեց իւր սէրը:

Խօսք չը կայ, յիմարութիւն էր իմ կողմից յոյս փայփայել, թէ ես բախտաւորութիւն կը գտնեմ կնոջ հետ: Հեռով ինձանից խաբուսիկ յոյսեր, մենք առանց ձեզ էլ կարող ենք ապրել:

Բայց միևնոյն ժամանակը մի ներքին ձայն ասում էր նրան,—չէ, առանց Աննայիդ սէրին դու բախտաւոր չես լինիր:

Թոմաւը, որ միշտ և ամեն բանի հանգիստ ու քննադատօրէն էր վերաբերւում, ինչքան աշխատում էր՝ չէր կարողանում հեշտ ու հանգիստ հրաժարւել Աննայի բախտի հետ իւր բախտը միացնելու յոյսից: Որքան աւելի էր աշխատում նա համոզել ինքն իրան, որ պէտք է ձեռք քաշել այդ ցնորքից, աչքան աւելի սաստիկ էր ճնշում դարձը նորա կուրծքը և լցնում նորա սիրտը այնպիսի դառնութեամբ, որ երբէք չէր զգացել նա:

Միթէ՞ ուրիշ նպատակներ չը կան, որոնց համար արժի ապրել,— յաճախ հարցնում էր ինքն իրան թոմաւը՝ աշխատելով հանգստացնել իւր բորբոքւած միտքը:

Զէ, կան և աւելի բարձր նպատակներ, կ'ընտրեմ այդ նպատակներից մէկը: Որքան վսեմ գործ է գիտութեան ծառայելը: Այժմ ես կ'իրագործեմ իմ վաղուցւայ ցանկութիւնը, կ'երթամ Պետերբուրգ մագիստրի քննութիւն տալու:

Թոմասը միշտ այն համոզմունքին էր եղել, որ գիտութեան ծառայելը մարդուս ամենավսեմ նպատակներից մէկն է: Մի ժամանակ նա մինչև անգամ ուզում էր ֆինալ համալսարանում և պատրաստուել իւր սիրած առարկայի ամբիոնի համար. և կ'անէր այդ, եթէ ծուլութիւնը չըյաղթէր նրան: Այն ժամանակ նրան թւում էր, որ ինքը չի զիմանալ այդպիսի մի պարտադիր ու երկարատև աշխատանքի. իսկ այժմ նա հաւատացած էր, որ կը կարողանայ բոլորովին անձնատուր լինել գիտութեանը, որի մէջ նա յոյս ունէր գտնելու հանգիստ ապաստանարան իւր վրդովւած ու դառնացած հոգու համար: Հաւատացած էր, բայց վերջնական վճիռը օրէցոր յետաձգում էր՝ կարծես մի բան էր սպասում:

(Կը շարունակւի)

* * *

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԱՆՅԻ

Զեզ, Հելլագուլի գոված Երգիչներ,
 Ես փառաբանել եմ ուզում նորից.
 Զեր լիշատակում իմ տանջող մըտքեր՝
 Յոգնած առօրեայ ցաւից՝ Հոգսերից՝
 Թո՛ղ Հանգըստանան գոնէ մի վայրկեան.
 Ծանըր է մեր զարն նիւթապաշտութեան:

Ուրիմպ, Ելլախ, Պանաթէնայօն
 Խըմբում էին ձեզ, որպէս մի կենտրոն.
 Եւ Համագգալին ուրախ տօներին
 Հովիտների մէջ՝ շրքեղ ու դալար
 Եւ ականակիտ ջրերի տփին
 Հընչում էր սըրինգ, տաւիղ ու քընար.
 Եւ նըւագներիդ ներգաշնակութեան
 Զայնակցում էին երգեր ոգելից
 Զեզ երկրրպագու Հասարակութեան.
 Հընչական քաղցրիկ դալալլիկներից
 Կեանք էին առնում բիւրաւոր սըրտեր,
 Եւ ձեզ զարգարում էին դափնիքից
 Հիւսւած փառահեղ կանաչ սըսակներ...

Բայց դարեր անցան, և ձեր տաւիղներ
 Ուրուեցին և խորթ դարձան մեզ Համար.
 Սլօքում Հառաչանք են մեր նըւագներ,
 Վըշտահար սըրտի մըրմունջ ցաւագար:

Ել չը կան կանաչ պլսակներ դափնեայ,
 Որով երգիչներըն հրպարտանան—
 Այժըմ սըգաւոր դադաղի վերայ
 Նոցա տանում են մինչև գերեզման:
 Ել վարդի միջով չը կայ ճանապարհ,
 Ել ոսկեայ քընար չը կայ մեր ձեռքին—
 Փուշ ու տատասկի միջով մեզ համար
 Այժըմ ընկած է մեր դըժւար ուղին:

ՉԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

(ՊԱՏԿԱՆԵՐՆԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՌՈՒՄ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻՑ)

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն 1)

II

ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԳԻՇԵՐԸ

Խորին գիշեր է: Այն բոլորը, ինչ շնչում է, քնած է Դ. գիւղում: Նիրհում են և ծառ ու թփերը, և շնչին հողմ անգամ չէ խանգարում նոցա քունը: Այդ լուսթեան մէջ լսում են միայն երկու շարագուշակ ձայներ, և վա՛յ նորա օրին, ով կ'արթնանայ յանկարծ, և ականջին կը հասնեն այդ ձայները: Գիւղի կենտրոնում աղա Թումանի տան կից պարտիզում սալորենու տակ երկաթէ շղթայով կապւած ահագին շունը ոչ թէ հաչում, այլ ոռնում է այդ ժամին, և շան ոռնոցը, գիւղացու անտառապաշտութեամբ, մահւան կամ մի այլ աղէտի գուշակութիւն է: Գիւղի այս կամ այն ծայրից լսելի էր լինում երբեմն շների հաչոց, որոնք արթնանալով երևի յիշոցներ էին աալիս ոռնացող շանը, որ այնքան յանդուգն կերպով խանգարում էր իրանց հանգիստ քունը: Այդ լուսնկայ խորհրդաւոր գիշերը սարսափեցուցիչ էր մանաւանդ այն պատճառով, որ երկու բուեր, Աստուած գիտէ գիւղի որ փլատակներից, տխուր և

պարբերաբար իրար ձայն էին տալիս՝ կարծես գիշերւայ ահարկութիւնը լրացնելու համար։ Այսպիսի գիշեր սովորական է Դ. գիւղում։ Բայց նա ահռելի էր և չարագուշակ առանց այն էլ վախեցած սնապաշտ գիւղացիների համար։ Պատահում էր, որ այս կամ այն կտրին, կամ պատշգամբում, կամ բակում յանկարծ քնից սթափւում էր մէկը, տեղում նստում և, ականջ դնելով շան և բուերի ձայներին, անիծում էր նոցա՝ ասելով ինքն իրան՝

—Ձեր զլուխները ուտէք, հա՛, ձեր զլուխները։

Բայց զօրեղ քունը խփում էր դարձեալ նորա աչքերը, և նա թուլացած ընկնում էր անկողնի վերայ և կրկին խոր քնի մէջ ընկղմւում։

Բաղալը այդ ժամին իւր բակում հասիլի վերայ տարածւած՝ խռմփում էր այնպիսի պէս-պէս վայրենի հնչիւններով, որ կարծես կռիւ էր սկսել այնտեղ շան, արջի, բորենու և օձերի մէջ, և զարմանալի էր, ինչպէս նա չէր արթնանում ինքը իւր ձայնից կամ չէր սարսափեցնում իւր տանեցիներին։

Աղա Թումանն էլ մի պահապան էր վարձել իւր տան վերայ հսկելու. բայց չը նայած դորան, նա շատ անհանգիստ էր, երկար ժամանակ նա չէր կարողանում քնել և շուտ շուտ շուտ էր գալիս երկու կողքի վերայ։

Ո՛հ պակաս անհանգիստ էր և ժլատ Մինասը։ Մուկն էր արդեօք, որ անցաւ նորա զլխատակով, թէ մի այլ բան, բայց նորան արթնացրեց մի թխկոց։ Սթափւած նա նստեց իւր տեղում, չորս կողմը շրջեց իւր աչքերը, սկսեց ականջ դնել—ոչ մի ձայն, բացի շան ոռնոցից և բուերի սգաւոր վայունից։ Նա զգում էր, որ քունը հեռանում է իրանից։ Նա զգաց իւր հոգում մի ինչ որ ծանր ճնշող բան։ Սիրտը, որ քիչ առաջ հանդարտ բաբախում էր իւր համար, այժմ աւելի արագ և ուժեղ է դարձնում իւր զարկը։ Սրտատրոփ նա վեր կացաւ տեղից, գնաց դարպասի մօտ և տեսաւ փակ է. մի րոպէ արձանի նման կանգնած ականջ դրեց և յետոյ վերադարձաւ և թաղից վերցնելով հրացանը՝ բերաւ դրեց զլխատակին, ինքը պառկեց և աչքերը խփելով փորձեց քնել։ Բայց տարօրինակ բան. նա շատ ուզում էր քնել, մարմինը բոլորովին թուլացած էր, աչքերի կոպերը խփւում էին, բայց նա դարձեալ արթուն էր ու մի

ինչ որ բան խառնում տակն ու վրայ էր անում նորա ուղեղը: Այդ վախն էր, որ նորա աչքի առաջ ծնեցնում էր շատ սարսափելի տեսիլներ:

«Տեսնես աչն պահապանները արթուն են թէ հանգիստ մտափում են իրանց համար», մտածում էր նա, և նորա մոքում արդէն պատկերանում էին զինւորաւոր շալաբները, որոնք զաղտուկ բարձրանում էին գիւղի դարպասի վերայ, սպանում քնած պահապաններին, մոնում են գիւղը և կոտորած անելու վերայ են: Կամ ինքն իրան հանգստացնում էր, և քրդերի տեղակ նորան ներկայանում էին գողեր, որոնք, ով գիտէ, ծածկւած են մի տեղ տան մէջ և շուտով դուցէ յարձակ են: Նա կարծում է թէ գողը մի հատ է, առաջ ուզում է գիմաղրել, բայց երբ տեսնում է նորա ձեռքին բաց սուրը, ընկնում է ոտները, խնդրում, աղաչւում, որ խնայի... բայց երբ բանը գալիս է նորան, որ նա պիտի բանայ իւր անդուկը և կարմիր տասանոցները և սպիտակ աբասիները դիզէ գողի առջև, նորա արիւնը խառնում է, ձեռքը տանում է գրպանը, իբր թէ բանալիք հանելու, բայց բանալիքի փոխարէն հանում է ատրճանակը, կրակում, — և հառաչանքով արիւնաթաթախ գողը գետին է ընկնում... կամ նա ամիստում է, որ այգալիսի երկիւղալի ժամանակ նա քաղաքում չէ, մի հեռու բաղամամարդ տեղում, ուր... այստեղ նորա մտածողութեան կապը կտրուց, վաղուց խիւած աչքերի կոպերը անշարժացան, և նա քնեց:

Ինչերուայ կիսից բաւական միջոց է անցել: Առել է ամենայն մի ձայն, մինչև անգամ շան ունոցը: Քնի ամենաքաղցր և ամենապինդ ժամանակն է:

Մինչդեռ շինական հասարակութիւնը այսպէս անդորր նիրհում է, թող տո՛ւր ինձ, ընթերցո՛ղ, մի քանի խօսք ասեմ Դ. գիւղի մասին: Ինչպէս մի վիպասան, որ սիրում է նկարագրել իւր հերոսին, մինչև անգամ նորա տուն ու տեղը, նիստ ու կացը, նոյնպէս և ես կամենում եմ նկարագրել իմ հերոսին — մի ամբողջ ժողովուրդ — և նորա տունը — մի ամբողջ գիւղ:

Նրեակապեցէ՛ք այդ գիւղի երկու կողմից, արևելքից և արևմուտքից, ընկած երկու ժայռոտ լեռնաշղթաներ, որոնք հիւսիսից դնում են դէպի հարաւ և միայն գիւղի տակին սկսում են իրարից

Հեռանալ: Իսկ հեռու-հեռու երևում է Արաքսը, ինչպէս արծաթէ փայլուն ժապաւէն: Արեւելեան լեռնաշղթայի ուղղութեամբ ընկած է մի լայն քարքարոտ տարածութիւն, որի վերայ հազիւ հազ նշմարւում է մի բարակ առւակ: Դա գիւղի գետակն է: Բայց տարօրինակ բնաւորութիւն ունի այդ գետակը: Երբեմն նա այնքան բարակում է, որ նորա ջրի վերայ յաճախ կոխներ են պատահում գիւղացիների մէջ: Բայց զարնան կամ ամառուայ սոստիկ անձրևների ժամանակ նա այնքան մեծանում է և ուռչում, որ՝ հասնելով հաստաբուն ընկուղեանների բարձրութեանը՝ ողողում տանում է կամ ցեխի մէջ թաղում ամբողջ այգիներ, անդաստաններ և տներ. պատահել է, որ տասնեակ մարդիկ և բնտանի կենդանիներ զոհ են գնացել այդ կատաղի հեղեղատի հոսանքին: Այդ միջոցներին գետակը ահռելի ձայն է հանում, գետինը դողում ու զզրվում է, և գիւղի հեռաւոր ծայրերում անգամ արձագանք է տալիս նորա վայրենի աղաղակը, բարձր զրնդիւնը: Ահա ինչու, երբ թխպում է հիւսիսակողմը, նամանաւանդ երբ կապարի կամ պղնձի զոյն է ստանում այն հորիզոնը, գիւղացիների կրծքերը այնքան ծանրանում են ահից, որ կարծես երկնքի թխպերը նոցա սրտերի վերայ են դիզւում: Մի անգամ, երբ այդ հեղեղատը՝ շատ այգիներ և տներ աւերելով՝ իւր ետևից թողեց միայն հարթ տարածութիւն, ցեխ և աղմից մի բարձրաւանդակ, գիւղում սկսեցին երագներ տեսնել թէ շուտով լինելու է աշխարհի կատարածը, երկրորդ ջրհեղեղը:

Այո՛, տարօրինակ է այդ գետակը, բայց աւելի ևս զարմանալի է այն ժողովուրդը, որ այդ հեղեղատի բերանին կանաչ այգիներ և անդաստաններ է գցել, որ մշտական կոխ է մտած բնութեան այդ անդիմադրելի ոյժի հետ, որ նորա փլատակների վերայ նորանոր հոյակապ շինութիւններ է կառուցանում, նորանոր այգիներ է գցում, կարծես ուզում է ասել գետակին թէ՛ ռոտենք մեզնից ո՞վ կը լինի յաղթողը: Գուցէ բնութեան հետ մղուող այդ մշտական կոխն է, որ այդ գիւղի աղգաբնակութեան ոգուն հաղորդել է մի տեսակ արտասովոր տոկոնութիւն, դիմացկանութեան մեծ պաշար:

Գետակի ձախակողմեան ափերից սկսւում են գիւղի այգիները, որոնք, գնալով դէպի արեւմուտք, սկսում են մէկ մէկ երևացնել իրանց միջից փոքրիկ տնակներ և մեծ շինութիւններ: Ազանների տները գե-

ղեցիկ են միայն համեմատած աղքատիկ խրճիթների հետ. նոցանից շատերը թէպէտ ահագին են, բայց մեծ մասամբ շինւած են ան-
ճաշակ: Այնու ամենայնիւ Ռ. գիւղում կան այնպիսի շինութիւններ, որ
խկապէս արժանի են որ և է քաղաքի կենտրոնում լինելու թէ իրանց
ճաշակով թէ գեղեցկութեամբ: Նրեակացեցէ՛ք ձեր առջև մի երկաշն և
բարձր պատշգամբ՝ 8 — 10 հասու և սպիտակ սիւներով, և այդ պատշգամբի
զլխին մի նոյնանման պատշգամբ նոյնքան սիւներով: Այդ սիւները
միանում են իրար հետ վերեւում կանոնաւոր կամարաձև կիսաշրջանով
կամ յունական օմեգայի նման շինւածով: Այդ սիւները՝ զրկւած
լինելով դրւագներից՝ տպւորութիւն են գործում իրանց մեծու-
թեամբ և սպիտակ, մաքուր կերպարանքով: Ներքին յարկի երկու-
կողմից քարաշէն աստիճաններով կարելի է բարձրանալ և մտնել սե-
նեակները: Այսպէս է աղա թումանի և մի քանի ուրիշ աղաների
տան առաջնակողմը: Բայց նորա արտաքին տեսքը լրացնելու համար
պէտք է յիշել և նորա առջև սալաշատակ ուղիներով կտրատւած
բակը, ուր բարձրանում են պողատու սուերաշատ ծառեր, և երևում
են այս ու այն կողմում ընկած ածուների՝ հոտաւէտ գոշնդգոշն ծա-
ղիկներով, պէտք է յիշել և պարսպից անցկացրած խողովակը, որից
քչքշալով թափւում է վճիտ ջուրը և ոլոր-մոլոր պտոյտներ անելով՝
անցնում է ծառերի տակով կամ գնում լցնում բակի մէջ տեղում
շինւած գեղեցիկ առաղանը:

Այսպիսի մի շինութիւն՝ փոքրանալով և տեղանալով հասնում
է չքաւոր գիւղացու տան տիպարին, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ահա-
գին բարձր սենեակ, որի մէջ տեղում ցցւած են ծուխ ու մխից
սեւացած փայտէ սիւներ, մի սենեակ, որ ծառայում է ամեն բանի
տեղ և որ կոչւում է սուուն: Բարձր պատերով շրջապատւած պտուղ
Ռ. գիւղի տների կարեւոր և անբաժան մի մասն է: Այսպիսի «տան» մէջ
է կենում և արջ-Բադալը և նորա նման շատ Բադալներ:

Բայց բաւական է: Նս չեմ կամենում երկար ու բարակ նկա-
րագրել ոչ այդ գիւղի ծուռ ու մուռ, նեղ, թզոտ կամ քարքա-
րոտ փողոցները, ոչ գիւղը տանոյ ճանապարհների վերայ շինւած
հինգ ահագին դարպասները մանր մարտիոցներով, ոչ մեծ քարաշէն
եկեղեցին՝ իւր փոքրիկ փայտէ դանդակատնով և զանգակատունը՝ իւր
ծռած-թեքւած փայտէ խաչով: Այսքանն էլ բոլորովին բաւական է

իմ հերոսի տուն ու տեղը մօտաւորապէս երեակայելու համար։ Արդէն սկսում է լուսանալ։ Ամենից առաջ արթնացաւ զով քամին, որ պանալով ծառերի միջով՝ արթնացրեց ծառերը իրար ետեւից, տերեւները իրանց սօսաւիւնով արթնացրին թռչնիկներին, որոնք ճռւղղելով սկսեցին թռչկոտել, սակայն իրանց բներից ոչ այնքան հեռու, որովհետեւ դեռ մթութիւն կար։ Մի քիչ էլ անցաւ, ծագեց արեգակը, գիւղի հասարակութիւնը արթնացաւ։ Բայց նա արթնացաւ մի նոր ազէտի համար։ Ընթերցողս շուտով կը տեսնէ, որ չարագուշակ բուերը և ոռնացող շունը զուր տեղը չէին բարձրացրել իրանց լալագին ձայները. նոքա գուշակեցին միւս օրուայ գալիք անբախտութիւնը, վայրենիների արշաւանքը։

III

Ա Ր Շ Ա Ի Ա Ն Ք

Օրը շաբաթ է, կէսօր։ Ոչ միայն կապոյտ երկնքին, այլ և փոքր ինչ վերեւ նայել անկարելի է, այնպէս այրում և կուրացնում են արեգակի ճառագայթները։ Հողից և ժայռերից կարծես բոց է բարձրանում։ Ծառերը այնպէս թուլացած տխուր կորացրել են իրանց թզուած կատարները, որ ասես լալիս են ջրի ծարաւից։ Այս կամ այն այգում ծառի տակ նստած է շունը, բերանը բաց, լեզուն կախ ընկած. խիստ արագ շնչառութիւնից նորա ամբողջ մարմինը զոդում է այնպէս, ինչպէս մարդը տենդի միջոցին։ Հաւ ու աքաղաղներն էլ կուտ չեն անում, այլ գետինը փորած՝ կողքները թեք են տւել հողին և առօք-փառօք մի ոտը բարձրացրել վերեւ, իբրեւ թէ «տեսէ՛ք-մենք ի՛նչպէս ազատ ենք քաղաքավարութեան ճնշող ձեւերից»։ Թռչուններն էլ ապաստանւած են իրանց բներում կամ տերեւախիտ ծառերի վերայ։ Բայց այդ ժամանակը, երբ, ինչպէս ասում են, կրակ է թափւում երկնքից, լիովին պատկանում է օձերի թագաւորութեանը. պատերի վերայ, խոտերի մէջ կամ կաշկառոտ ճանապարհներին այժմ սողում են նոքա, և վա՛յ նորան, ով մէկի ձեռքը կ'ընկնէ. այդ միջոցին նոցա «կատաղած ժամանակն» է, գիւղացիների ասելով։ Ամեն տեղ խորին լուսթիւն՝ մեռելութեան աստիճանին հասած։ Բայց ո՞վ կը սպասէր, որ տասը րոպէ չ'անցած՝

ամբողջ այս թմրած գիւղը պիտի արթնանար, տակն ու վերայ լինէր, պիտի բարձրանան այստեղ աղմուկ և աղաղակ, լաց և կոծ, աղօթք և անէծքներ...

Գիւղացիներինց ոմանք այդ ժամին այգիներումն են. որը ջրում է բոստանը կամ բանջարանոցը, որը՝ արևից յաղթահարւած՝ ընկել է մի որ և իցէ սուերոտ ծառի տակ և խոտի վերայ խորը քնել, որը՝ ուշ չը դարձնելով ճակատից ծլծլացող քրտնքին, ուշի ուշով որոնում է վայրի խոտեր և որոմ իւր բանջարանոցում և քաղահան անում նոցա. որը՝ առւակի սիզապատ ամին նստած շուտ շուտ երես ու ոտներն է լւանում աղբիւրի վճիտ սառ ջրով և ականջ դնում ջրի խորհրդաւոր խոխոջող ձայներին: Գիւղի շուկան, որ առաւօտեան լի էր ամբոխով, այժմ դատարկւել է: Տղամարդիկ կամ ճաշի են կամ քնած են ճաշելուց յետոյ: Միայն զործի են այդ ժամանակ կանայք և աղջկերք: Սովորաբար շաբաթ օրը Գ. գիւղի կանայք իրանց նւիրում են տուն տեղ մաքրելուն, իրանց խտակելուն. լւսնում են գլուխները, լողացնում են երեսաններին և այլն:

Ահա այս գրութեան մէջ էր գիւղը:

Գիւղի գլխաւոր փողոցի մեռելային լուութիւնը յանկարծ խանգարեց. գետինը ուժգին տրոփելով՝ մէկը միւսի ետևից արագ սլացան երեք ձիաւորներ և հասնելով մելիքի տան դարպասին՝ կանգնեցին: Դոքա օրաց պահապաններն էին, որոնք հսկում էին գիւղի առջև բարձրացած բլրի վերայ: Նոքա շտապով իջան ձիաներից, կապեցին նոցա զրանը և իրանք առանց դուռը բախելու մտան ներս, մելիքի տան բակը: Երբ վերջինը դուռս գալով սենեկից՝ պահապանների գունատւած դէմքին նկատեց սարսափի արտայայտութիւն, ինքը ևս նախազգալով աղէտը, սպրիչեց և հազիւ հող կարողացաւ հարցնել:

— Զ'ը, ի՞նչ կայ, տղե՛րք, ի՞նչ է պատահել:

— Ձալաբիները գալիս են... Արաքսի ամերը սեւացել են... Թողը երկինք է պատել... իրար բերնից խօսք խլելով՝ շնչառաւ արտասանում էին եկորները:

Մելիքը կանչել աւեց գզիրին, որ խկոյն եկաւ:

— Այ տղա, շո՛ւտ արա, ընկիր փողոցէ փողոց, գոռա՛, բղաւի՛ր, ինչքան ձայն ունիս, առա՛ թէ չալաբիները գալիս են, գիւղի

տակին են արդէն, թո՛ղ զգաստ կենան, թւանգներ ու զէնքները թո՛ղ պատրաստ պահեն, կանանց և երեխայոց թո՛ղ եկեղեցու գաւիթը ուղարկեն... դէ՛, վազի՛ր: Բայց կանգնի՛ր, լսի՛ր ի՛նչ եմ ասում: Առաջ մի մարդ կ'ուղարկես ժամի զանգակները տան: Դէ՛, գնա՛, էլ մի՛ կանգնիլ: Նո՛ւտ:

Մինչդեռ մելիքը հրամաններ էր տալիս զզիրին, ձիաւորները իրար ետեւից հեծան իրանց ձիաները և դէպի իրանց տները քշեցին: Մելիքն էլ, երբ զզիրը հեռացաւ, բակի դուռը պինդ փակեց և մօտաւ սենեակը պատրաստութիւններ տեսնելու:

Մի քանի րոպէից ետ յուսահատ կերպով արդէն հնչում էին եկեղեցու զանգակները: Գիւղը խռոնեւել տալն ու վերայ էր եղել:

Այդ միջոցին Գրիգորի տան առջև փողոցում լամբաժ՝ ներկայ դրութեան առիթով խորհուրդ էին անում Տէր-Սիմոնը, աղա Թումանը, Գրիգորը, պարոն Սարգիսը, շուն-Նիսիկը, Մինասը և մի քանի երիտասարդներ, որոնց թւում կար և արջ-Բադալը:

Գրիգորը առաջարկում էր երիտասարդներին հեծել ձիաները, դուրս գալ գիւղից և մօտիկուց մի հաստատ լուր բերել թշնամիների մասին: Բայց բոլորն էլ հրաժարւում էին. թէկուզ վիզները կորի՛ր՝ չե՛ն գնալ, որ չե՛ն գնալ:

— Ով ուզում է, մեր ձին էլ պատրաստ է, — խօսում էր աղա Թումանը, — զնո՛ւմ էք թէ ոչ: Հ՞ը, ի՞նչ էք սուս արել, ինչի՛ց էք վախենում: Ա՛յ ձեզ քաջ ու կորի՛ն՝ ասողին... Ա՛յ տղե՛րք, հօ ձեզ չենք ասում գնացէ՛ք կռիւ մոէք նրանց հետ. ինչ էք հոգի տալիս...

Այսպէս սրանեղւած խօսում էր աղա Թումանը, դիմելով այս ու այն երիտասարդին:

— Ախո՛ս իմ ջահիլութիւն, — հոգոց հանելով ասաց Գրիգորը, — ես սրանց մոռնալով վեր կ'առնէի: Ձի էլ ես տալիս, թւանգ էլ ես տալիս, փող էլ ես տալիս, չե՛ն գնալ, որ չե՛ն գնալ: Հ՞ը, ո՞վ է գնում, ձայն տալ, ես էլ էս ալեւոր տեղովս գամ հետները:

Բայց պատասխան չկար: Ամեն մարդ լուռ էր և սպասում էր մէկը միւսին:

— Ձե՛ք գնում էլի, — յուսահատական ձայնով հարցրեց աղա Թումանը, — ա՛յ ձեր կերածը հարամ լինի, հա՛, — ասաց և դառնացած սրտով շտապով գնաց տուն: Նորա վախը խռոնեց բարկու-

Թեան հետ, և իւր փղծուկը նա մէկի վերայ պիտի թափէր: Նւնա
այդ արաւ, ինչպէս շուտով կը տեսնէ ընթերցողս:

—Հը, դո՞ւ ինչ ես գլուխդ քաշ դցել, —ասաց Նիազը Բադա-
լին, —ուրիշ ժամանակ կարմրած աչքերդ էնպէս չուում ես, որ մարդ
վախենում է, ձայնդ երկինք ես հասցնում, մի էս դժւար միջոցին
էլ ցոյց տո՛ւր հնարդ է՛: Հը՛, գնո՞ւմ ես թէ չէ, հարցրեց Նիազը
Քադալի ետևիցը պինդ բռնելով:

—Ձէ՛, չէ՛, չէ՛, թէկուզ վիզս կտրես, պատասխանեց Բադալը՝
ետ ետ քաշւելով: Մենք երկու երեք տեղով ի՛նչ կարող ենք անել
հազարների հետ:

—Բաս եթէ ես էս կաղ տեղովս դնամ, քո նամուսը վեր
կ'առնի—ասաց Նիազը, —եթէ ես էս պառաւ շուն տեղովս քեզ
նման արջից դուշող դուրս գամ, դու չե՞ս ամաչիլ:

—Ա՛ մարդ, հօ քեզ չենք ասում գնա՛ կոխ արա նրանց
հետ, —ուզում էր խրախուսել պարոն Սարգիսը: Մեր ասածը...

—Ձէ՛, չէ՛, չէ՛, ես գնացողը չեմ: Ով ուզում է գնաց: Ես
հիմա տուն եմ գնում:

Ձը նայելով աղանների խրախուսանքին և առատ խոստումներին,
չը նայելով բահանալի օրհնութեան և քաջալերութեան խաչի և
Քրիստոսի անուանով, ոչ-ոք սիրտ չ'առաւ գիւղից դուրս գալու:

Այդ խմբից իւրաքանչիւրը անկեղծ բարկացած էր միւսների
վերայ, իւր մաքումը խոր ատելութեամբ յիշոցներ էր տալիս սորան
նորան, վախկոտ նապաստակներ էր անւանում բոլորին:

Այսպէս սրտնեղած խումբը սկսեց ցրւել, և ամեն մէկը գնաց
իւր տուն հարկաւոր զգուշութիւններ գործ դնելու:

Այժմ, ընթերցո՛ղ, արի՛ միասին ուշի ուշով դիտենք թէ ինչ
է կատարւում գիւղում:

Ահա կտուրների վերայ շտապով դիզում են քար ու կաշկառ՝
Թշնամիներին քարկոծելու, աղի և պղպեղի հետ խառնած մոխիր՝
կուրացնելու համար, բերում դարսում են եւ գալիս ջրով լի կաթ-
սաները՝ Թշնամիներին այրելու համար: Այնտեղ տղամարդիկ լցնում
կամ դրստում են իրանց հրացանները: Սենեակների մէջ վառւած մո-
մերի առջև ահա աղօթում են կանայք և աղջիկք, և երեխաները
ծիչ ու աղաղակով պինդ կպել են մայրերից և քոյրերից: Գրիգորը,

պարոն Սարգիսը և նոցա նման շատերը ներքնատանը, խաւար գաղ-
տատեղիներում, փորել են տալիս գետինը՝ թանկագին իրեղէններով
լի սնդուկները և կարասները հողաթաղ անելու համար: Փողոցներով
վազվզում են կանաչ գէպի եկեղեցու բարձր պարիսպներով շրջա-
պատուած լայնարձակ գաւիթը. փոքրիկներին՝ զրկած կամ ձեռքից
բռնած քարշ են տալիս իրանց հետ: Շատ կանանց հերարձակ մա-
զերից ջուր է թափւում. անշուշտ վատ լուրը լսած րուպէին նոքա
լւացւելու վերայ են եղել: Եկեղեցու գաւիթը լցւում է կին և մա-
նուկներով, եկեղեցու ներսն են տանում ծանրաբեռնուած սնդուկներ
և արկղներ: Սեղանի առաջ մոմեր են վառւում իրար ետեւից, և կա-
նաչ ծուներ իջած արտասուելով աղօթում են բարեխնամ Աստծուն:
Որդին լալիս է, մայրը սիրտ է տալիս նորան, հայրը յուսադրում
կամ հայհոյում է երկուսին էլ և անու ամենայնիւ շարունակում
իւր տենդային աշխատանքը: Իւրաքանչիւրը իւր երեւակայութեան
մէջ արդէն զինւորած թշնամի է տեսնում կանգնած իւր առջև.
թշնամին կրակում է դարաբինան, թշնամին զարկում է կեռ դաշոյնը,
և մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, աղջիկ ու տղայ—բոլորեքեան ընկ-
նում են իրար ետեւից, և արեան առունները մեծանում աճում,
թափւում են կտուրներից գէպի պած, անցնում են փողոցներով և
ներկում ամեն տեղ, ուր երևում են արիւննարբու հրէշները... Կար-
ծես յունական Գորգոնները կեանք էին առել նորից և ահ ու զոդ
ու սարսափ էին ձգում բոլորի սրտերը իրանց մագերի օձային վըշ-
շիւններով:

Այս միջոցին Մինասը իւր կնոջ և երեխաներին ուղարկեց եկե-
ղեցին, իսկ ինքը բակի և սենեակների դռները պինդ փակեց, առաւ
իւր մի հրացանը, իսկ միւսը զանազան իրերի հետ թազգրեց մի
այնպիսի գաղտատեղում, որտեղից սատանաների թագաւորն էլ կա-
րող չէր բան դուրս քարշել. յետոյ բարձրացաւ կտուրը և հերոսա-
բար սկսեց սպասել թշնամուն:

Բայց ծիծաղելի և միևնույն ժամանակ խղճալի տպաւորութիւն
էր անում այդ միջոցին արջ-Բադալը: Նա ևս կանգնած է իւր կիս-
աւեր տնակի տանիքի վերայ. մի ձեռքում բռնած է մի երկայն
հովւական մահակ, միւս ձեռքում—սպայից մնացած մի ժանգոտած
խանչալ: Նա հրացան չունի: Մինասի թազգրած հրացանը, ի հարկէ,

կարեւոր էր Բագալի համար: Բագալը տեղից չէ շարժուում. նա այնպէս ուշադիր է և ականջները այնպէս սրած, ինչպէս բարակը որսի թռչէին: Նա դէմքը յառած է դէպի այն կողմը, որտեղից պիտի երևան թշնամիները: Նորա սիրտը սաստիկ տրոփում է: Աղօթք և չիշոցները խառնուում են նորա զոզրոջ շրթունքին:

Այո', շատ խղճալի էր Բագալը:

Աղա Թումանն էլ այդ ժամանակ որքան վախեցած էր, նոյնքան էլ կատաղած էր իւր շան վերայ, որ նախընթաց գիշերը գալիք աղետը գուշակեց իւր ոռնալով: Նա իւր չարութիւնը արտայայտեց շատ հասարակ կերպով՝ պարպեց րևոյւերը, շունը կնձկնձաց, երկու երեք անգամ պտոյտ եկաւ և ընկնելով խոտի վերայ՝ սկսեց դիաթաւալ լինել:

Բայց ի՞նչ համակրելի էր այդ ժամին Նիազը: Ինչպէ՞ս նա կարողանում էր քաջալերել, սիրտ տալ իւր տանեցիներին, ժպիտ անգամ խաղացնել նոցա սարսափած դէմքին: Նոյն իսկ մահը թեթեւում էր նորա ներկայութեամբ, նոյն իսկ սարսափը կորցնում էր իւր ոյժը, և սիրտը սկսում էր աւելի հանդարտ բաբախել:

Այս տաղնապի միջոցին գիւղի գլխաւոր ճանապարհի դարպասով յներս մտաւ մի երիտասարդ ձիաւոր, որ վերադառնում էր մօտակա գիւղից: Ի հարկէ, նա մօտիկուց տեսած պիտի լինէր Չալաբիների հրոսակները: Բայց երևակայեցէ՛ք նորա զարմանքը, երբ նա փողոցում տեսաւ իրարանցում, անցորդների դէմքին նշմարեց սարսափ, երբ նա լսեց լաց և գոռում-գոչում և եկեղեցու զանգակների ջուսահատ ղօղանջիւնը: Նա իսկոյն հասկացաւ, որ այստեղ կայ մի մեծ թիւրիմացութիւն, որ պէտք է շուտով փարատել: Հարց ու փորձից նա իմացաւ գործի էութիւնը: Նորա շրթունքին խաղացող ժպիտը և դէմքի հանգիստ արտայայտութիւնը կատարեալ զարմանք պատճառեցին հանդիպողներին, որոնք անհամբեր հարցումներ էին տալիս նորան թէ ո՞րքան է արդեօք Չալաբիների թիւը, թէ ի՞նչ է նշանակում նորա անհոգ ժպիտը և այլն:

— Ոչինչ չը կայ, ոչինչ չը կայ, մի՛ վախէք: Չալաբիներ չեն, զարաչիներ են, զարաչիներ:

Այս խօսքերը արտասանւում էին այնպիսի եղանակով, որ նոքա, ըստ երևութին, պիտի փարատէին ամենայն մի կասկածանք. և իսկապէս շատերը հաւատում էին և հանգստանում: Բայց կային և

աջնպիսի տարօրինակ մարդիկ, որ այս խօսքերը լսելուց յետ, աւելի ևս արագացնում էին իրանց քայլերը, Ասուած գիտէ թէ ինչո՞ւ, կարծելով, որ այն մարդը այսպիսով կամենում է սիրտ տալ նոցա, որ չը սարսափեն անխուսափելի մահից:

Մի քանի բոպէից յետ ձիաւորը շրջապատեց ամբոխով, և այս ու այն կողմից հարցումներ էին տեղում նորա վերայ:

—Ճիշտ ես ասում, Ստեփան, դու քո հոգին՝ մի՛ խաբիլ, Չալաբինե՞ր են թէ զարաչիներ:

—Իմ արեւը, ձեր արեւը, ոչինչ չը կայ, հանգիստ կացէ՛ք: Շուն շան որդի զարաչիներն են...

—Յրհնե՛ս դու, Ստեփան, օրհնե՛ս, էս ի՛նչ օրում էր մեր գիւղը:

—Դրանց հէրն անիծած, դրանց հէրը. զարաչիները մեզ էս օրս գցեն:

Տղե՛րք, էն օյինը զանք էդ շուն՝ շանորդիների գլուխը, որ հէշտ հէշտ չը մոռանան իրանց արածը ու էս մեր կողմերը էլ չը համարձակեն ոտ դնել:

Այսպէս բարկացած խօսում էին շատերը երիտասարդներից: Նոցա սրտերը՝ երկիւղից ազատւած՝ այժմ լցւել են վրէժինդրութեան ծարաւով:

Որովհետեւ հակառակորդները պիտի լինէին անզէն, գլխաւորապէս կանայք և երեխաներ, այդ պատճառով ռիսակալ երիտասարդներից իւրաքանչիւրը առասպելական հերոսի նման զգում էր, ի՛նչպէս աւելանում էր ոչժը իւր բազուկների մէջ և հասնում գերբնականութեան աստիճանին: Ամեն մէկը այդ ժամանակ իրան վազը էր զգում:

Մերերը հեռացան, որովհետեւ նոցա ծեծելու և ծեծւելու ժամանակը վաղուց է անցել. աղաները նոյնպէս քաշւեցին իրանց տները, որովհետեւ արդէն կային քաջ տղերք, որոնք կարող էին առանց մեծամեծների օգնութեան էլ գլուխ դնել զարաչիների հետ: Վրիժառու երիտասարդները, որոնց մէջ աչքի էր ընկնում Բադալը՝ վարազի նման կատաղած և յիշոյները բերնին, շոտալով ուղղեցին իրանց քայլերը դէպի գիւղի գլխաւոր զարպասը, որտեղից պէտք է գիւղը մտնէին զարաչիները:

Որպիսի արագութեամբ տարածւել էր բռնութիւնը լուրը և սարսափի մէջ ձգել բոլորին, նոյնպիսի արագութեամբ տարածւեց և ուրախալի համբաւը և հանգստացրեց բոլորի սրտերը: Ամբողջ գիւղը ծիծաղեց հսկայական կենդանի ծիծաղով: Եթէ թափուած էին արցունքներ, անսահման ցնծութեան արցունքներ էին նոքա:

Մի քանի րոպէից յետ գիւղի գլխաւոր զարպասով սկսեցին ներս թափւել զարաշինները, մի ահագին խառնիճաղանձ բազմութիւն չը տեսնւած, չը լսւած ամբողջ գաւառում: Այն ո՞ր սատանան փչեց այդ ողորմելիների խելքին այնքան բազմութիւ խմբով չէլ այդ կողմերը, այն էլ այն ժամանակ, երբ ամեն մի սև կէտ, որ երևում էր Արաքսի ափին, երկիւղի և սարսափի առիթ էր տալիս գիւղի օրապահ պահապաններին: Գուցէ դա մի խաղ էր միայն, որ կամեցաւ խաղալ գիւղացիների և զարաշինների հետ մի որ և իցէ չարածձի կախարդ՝ նստած մի անտեսանելի դղեակում, որ՝ տաղտկացած ամառւայ մեռելային թմրութիւնից՝ ցանկացաւ գէթ մի անգամ մի լի սրտով ծիծաղել և հրճւել: Բայց այդ խաղը թանկ նստեց գիւղացիներին, սակայն նորա ամբողջ ծանրութիւնը ընկաւ զարաշինների վերայ, ինչպէս այդ շուտով կը տեսնենք:

Երևակայի՛ր, ընթերցո՛ղ, մի խառնափնթոր, անկարգ քարւան, որի մի ծայրը կորչում է մարդու աչքից, որ ի՛նչ խառնիճաղանձ աղմուկով, ի՛նչ սարսափելի փոշի կանգնեցնելով՝ դանդաղաքայլ առաջ է գնում գիւղի գլխաւոր փողոցով: Որքա՞ն աններդաշնակ, ի՛նչ վայրենի երաժշտութիւն է բարձրացել այս կիսամարդկային բազմութիւնից: Ահա վերին ծայրում մի կարճահասակ, կոլո և բաւականին տգեղ կին՝ մէջքիցը լայն գօտիով կապած մի երկու երեք տարեկան երեխայ, որի միայն գլուխն և ուսերն են երևում: Նորա ետեւից հետևում է մի մարդ, նոյնքան տգեղ և նոյնքան կոպիտ, որքան և կինը. նա ձախ ձեռքում բռնած է մի հաստ շղթայ, իսկ շղթայից կապւած ծուռ ու մուռ և տարտամ քարշ է գալիս մի ահագին արջ: Ահա մի այլ կին՝ ձեռքին բռնած մի քանի փոքրիկ մաղեր և նորա հետ միասին մի քանի իշաներ՝ բարձւած աւելի մեծ մաղերով: Այնտեղ մի ջահիլ տղայ քարշ է տալիս իւր երեւից պարանով կապած մի պառաւ կապիկ՝ կարմիր շապիկ հագցրած ետեւից: Ահա մի քանի կանայք՝ հագուարները հնամաշ և ձեռքները պարապ-

դոքա էլ երեւի բախտ գուշակողներ են: Նոքա խառնւած են ձիա-
ների, մատակների խմբի հետ:

Շների էլ թիւ չկայ: Եզների մէջքից անյարմար կերպով կապ-
կապւած են հաւ ու աքաղաղներ, որոնք լուռ զլուխները կախ
արած՝ համբերութեամբ տանում են իրանց վիճակը, և անցորդի
վերայ այն տալաւորութիւնն են գործում թէ «տեսէ՛ք մեզ ի՞նչ օր են
գցել այս վայրենիները»: Երիտասարդների աչքին կընկնէին դոցա մէջ
ջահիլ, 14—15 տարեկան, փոքրահասակ աղջկերք, սև ու հերար-
ձակ մազերով, սև ու կրակոտ աչքերով, լայն ու կարճ շրջագգեստով:
Դոքա «մթրուբներ» են, այսինքն պարողներ: Այս բազմութեան
նպատակն էր՝ բաժան բաժան ցրել շրջակայ գիւղերում և տունե-
տուն ընկնելով՝ պարողը պիտի պարէր, վաճառողը վաճառէր, հմա-
յողը հմայէր, մուրացողը մուրար, մի խօսքով այս բոլոր աղմուկից
պիտի դուրս գար փող, իբրև ձմեռւայ պաշար այդ կիսավայրենի,
կիսամերկ մարդկանց և անասունների համար:

Իսկապէս ես դժւարանում եմ այստեղ մի որ և է յանցանք
տեսնել այդ խեղճերի կողմից: Ինչպէս մեզնից ամեն մէկը, այդ ամ-
բօխը հաց էր որոնում՝ քաղցած չը մեռնելու համար:

Բայց Դ. գիւղի հասարակութիւնը այդպէս չը դատեց: Իսկն
ասած՝ նա չը դատեց էլ: Ղարաջիները պատճառ եղան իւր անհան-
գստութեան և լացի, ուրեմն նոցա էլ պէտք է անհանգստացնել և
լացացնել: Ել նոքա մեղաւոր են, անմեղ են, այդ նորա բանը չէ:
Ինչո՞ւ նոքա եկան հէնց այն օրերը, երբ Ձալաբիներին էին սպա-
սում: Վերջապէս ի՞նչ է նշանակում այն շուն, արջ ու կապիկների
ամբողջ բազմութիւնը: Բայց, ի հարկէ, ի՞նչ ասել կ'ուզէ, ո՞րտեղից
խմանային այն «ղորմելիները թէ մի որ և իցէ Դ. գիւղում սարսա-
փելի լուր է տարածւել և այդ լուրը հաստատել են լուսինը՝ արեան
գոյնով, շունը՝ իւր ոռնալով, և բուերը՝ իրանց վայունով:

Ինչ և իցէ, գիւղի տաքարիւն երիտասարդները՝ միացած այնտեղ
գտնուող մի գործարանի թուրք բանւորների հետ՝ յարձակեցին դա-
րաջիների վերայ: Մարդիկ սկսեցին պաշտպանւել և գոռոց բարձրացնել,
կանաչք անիծում էին և նոյնպէս պաշտպանւում: Նոցա աղաղակին
միացան և երեսանների ու զանազան կենդանիների ականջ խլացնող
ձայները, և այս բոլորից բարձրացաւ մի այնպիսի աղմուկ, որպիսին

ոչոք գուցէ լսած չէ իւր օրում, եթէ չը հաշւենք զժողք գնացած-
ներին: Մեծողների մէջ աչքի էր ընկնում արջ-Բաղալը, որ կուռւմ
էր մի առանձին հաճութեամբ և ողևորութեամբ, որ իւր հարած-
ները հասցնում էր աջ և ձախ ոտով և ձեռքով: Շատ արուսուք և
արիւն թափւեց այդ օր այդ կուռւմ, և, ինչպէս ասում էին, մի
կաթնակեր երեխայ էլ զոհ գնաց և իւր անմեղ արիւնով քաւեց իւր
հայրերի և մայրերի չը գործած յանցանքը:

Եւ իբրեւ վերջաբան այս կախարդական խաղի, երկինքը
թխպեց, որոտաց, անձրև եկաւ, զիւղը կենդանացաւ, մարդիկ
աշխուժացան, և ամբողջ օրը պատմութիւններ էին լսում կեղծ
Չալաբիների մասին, և ամեն տեղ բարձրացած էր քրքիշ և ծիծաղ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, ԻՅ)

Ալէքսանդր Մատուրեանի

I

ՀՐԵՀՏԱԿ

Կէս գիշերային պայծառ երկնքում
Հրեշտակ էր թռչում և մեղմիկ երգում.
Եւ լուսին, աստղեր, ամպեր խմբովին
Սրբազան երգին լուռ լսում էին:

Երգում էր նա բախտ և երջանկութիւն
Եղեմաբնակ սուրբ ոգիների.
Երգում էր գովեստ նա Տէր Աստըծուն,
Եւ այդ գովեստն էր—անկեղծ սրտալի:

Մատաղ էակ էր նա գրկին բերում
Երկրային վշտի, արցունքի համար.
Եւ նորա երգը այդ մատաղ հոգում
Սնաց կենդանի, թէպէտ անբարբառ:

Եւ երկրիս վերայ, լեցուն փափագով
Երկնք, շատ երկար տառապեց հոգին.
Բայց նորան երկիրն իւր տխուր երգով
Չը փոխարինեց երգը երկնային:

II

*
* *

Ո՛չ. այն քեզ չեմ այնպէս սիրում ջերմագին,
Ինչ համար չէ՛ չքնաղ փայլը քո դէմքի.
Ես սիրում եմ քո մէջ տանջանքն իմ նախկին,
Եւ յիշատակն փշրած մատաղ իմ կեանքի:

Երբ շատ անգամ սիրուն տեսքիդ նայելով,
Իմ հայեացքը աչքիդ խորքն է թափանցում,
Ես զբաղւած եմ խորհրդաւոր զրոյցներով,
Բայց քեզ հետ չէ այն իմ սիրտը զրոյց անում:

Ես խօսում եմ մատաղ կեանքիս սիրոյ հետ,
Որ չքացաւ՝ այնպէս անդարձ ու անհետ.
Քո վառվռուն, ջերմ հայեացքում ու լեզուում
Ես անլ հայեացք, անլ լեզու եմ որոնում...

Մոսկւա. 15 յունւարի 1891 թ.

III

Մ Ե Լ Ո Ղ Ի Ն

1

Ես իմ մոքում մի անլ աշխարհ ստեղծեցի,
 Մի անլ գողտրիկ պատկերների գոյութիւն.
 Եւ շղթայով նոցա իրար կապեցի,
 Տըւի նոցա ես միան թեսք—ոչ անուն:
 Սակայն յանկարծ ձմրան հողը շառաչեց,
 Եւ իմ մոքի սխալ շէնքը կործանեց:

2

Այդպէս քաշւած մի ծառի տակ սուերախիտ,
 Ուշք ու միտքը տւած սագի թելերին՝
 Աշուղն ազատ, անշահասէր, պարզամիտ
 Զբաղեցնում է զլարճամուլ ամբոխին:

3

Մէկ էլ ուժգին նա մի ձայն է արձակում,
 Նա իւր ետրի սէրն է երգում բարձրաձայն.
 Սակայն յանկարծ սագի սիմն է կտրատւում,
 Եւ լսում է երգի սկիզբը միայն...
 Եւ կախարդւած դուք այդ երգով քաղցրալուր,
 Սպասում էք, ականջ դնում, բայց իզուր—
 Ոչոք կարէ սիրոյ երգին տալ վախճան...

Կ Ա Ջ Օ Տ

Նա նստած էր հէգ, մտախառն՝ աղմկալից խնջոյքում,
 Նստած մենակ, անբարեկամ, անընկեր
 Եւ ուշագրաւ՝ դէպ հեռաւոր ապագան էր սըլանում,
 Այնտեղ, հեռու, ուր չեն տեսնում մեր աչքեր:

Ես յիշում եմ, այդ խնջոյքում, ուր գինին էր փրփրում,
 Ուր վերջ չկար երգ, աղաղակ, ծիծաղին,
 Նա հեռադէտ մարդարէի վսեմ լեզուովն էր խօսում,
 Նորա խօսքը թախծալի էր, վշտագին:

Նա ասում էր՝ զւարճացէք, բարեկամներ, չէ՛ որ դուք
 Անտարբեր էք դէպ աշխարհիս լաց ու սուգ.
 Ձեր գլխներին սուր է շողում... բայց, էհ եղբայրք, ի՞նչ
 փոյթ ձեզ...
 Նորան ձեզնից պէտք է զոհւեմ միայն ես...

V

* * *

Երբ մեղմ ծփում է արտը ոսկեշող,
Դալար անտառում սօսափում քամին.
Եւ կարմրիկ սալօրն անտես, գաղտագող
Պահում է այգում՝ տերևի տակին:

Երբ անուշաբոյր ցօղով ոռոգւած՝
Սպիտակ շուշանը այնպէս սիրալից,
Վառ արշալուսին, կամ մութը պատած,
Ինձ ողջունում է թփերի միջից:

Երբ սառն աղբիւրի կարկաջը ձորում
Յուզիչ ցնորքով սիրտըս պաշարած,
Ինձ խորհրդաւոր երգ է թոթովում
Այն երկրի մասին, ուր ինքն է ծնւած:

Յայնժամ դադրում է խռովայօյզ հոգիս,
Մռայլ ճակատիս թախիժը ցրում,
Եւ ես զգացած բախտը այս երկրիս,
Հոգով տեսնում եմ Աստծուն երկնքում...

Պոկեց կաղնու խղճուկ տերէն իւր ոստիցը հարազատ,
Եւ հալածած գոռ փոթորկից՝ գնաց, ընկաւ անապատ.
Թօշնեց այնտեղ ցուրտ ու տօթից, թափառեց նա շատ երկար
Եւ վերջապէս Սև ծովի ափ հասաւ մի կերպ ուժասպառ:

Ծովի ափին լուռ կանգնած է դալար, մատղաշ չինարին,
Նորա հետ միշտ քչփչում է, նորան շոյում մեղմ քամին.
Նորա կանաչ, թարմ ոստերին դրախտի թռչունք խմբերով
Ծովի չքնաղ ծուկ — թագուհու փառքն են պատմում երգերով:

Խեղճ պանդուխտը պինդ կալչում է դալար ծառի արմատից
Եւ կարօտով ապաստան է նա աղերսում չինարից.
Նա ասում է՝ ես խղճուկս — կաղնի տերև անպաշտպան,
Ս', տարածամ հասունացայ օտար երկրում ցուրտ, դաժան:

Ես շատ վաղուց թափառում եմ աննպատակ ու անտէր,
Թառամեցայ ու թօշնեցայ անքուն, անօգ, անսուեր.
Ս', առ դու ինձ, թող զմրխտեայ տերւեներիդ հետ ապրեմ,
Ես շատ ու շատ քեզ սքանչելի, քաղցր զրոյցներ կը պատմեմ:

— Ինչքն ես պէտք, — նրան տալիս է սէգ չինարին պատասխան.
Դու դեղնած ես ու փոշոտած, զաւակներիս չես արժան.
Ինձ քնչ թէ դու գիտես զրոյցներ և տեսել ես շատ բաներ,
Առանց էն էլ բեզարեցրին ինձ եգեմի թռչուններ:

Գնա՛, անցիր, պանդխտական, քեզ չեմ ուզում ճանաչել,
Տես արեւը — նորա համար ես ծլել եմ ու ծաղկել.
Այստեղ ազատ տարածւում են իմ ճղները եթերում,
Այստեղ ծովի սառն ալիքներ իմ արմատն են ուղղում:

ՆԻԷՐ ,ՊԵՐ՝ ՊՈԷՄԱՅԻՆ

Քեզ, ով Կովկաս, Հզօր արքայ այս երկրի,
Քեզ եմ նորից անհոգ երգըս ներրում.
Նորան օրհնէր դու իբրեւ քո զաւակի,
Տուր Հովանի քո ձիւնապատ լեռներում.
Անկոտեղի բախտը վաղուց իմ հոգին
Շղթայել է քեզ հետ անվերջ ցնորքով.
Յուրտ հիւսիսում—քեզ խորթ, օտար բնաւին,
Քոնն եմ, Կովկաս, ես միշտ սրտով ու մտքով:

Դեռ ես մանուկ՝ իմ թույլ, երկչոտ քայլերով
ձգնում էի ելնել հպարտ քո ժայռեր,
Որ պատած են գորշ, միգագոյն չաւմայով,
Որպէս զորան երկրպագող մերկ գլուխներ:
Այնտեղ Հզօր արծիւներ են գիշերում,
Այնտեղ ազատ միշտ սուլում է ցուրտ քամին,
Այնտեղ էի ես կարօտով սըլանում,
Սրտով նոցա ընկեր էի օգային:

Անցան ծանր շատ տարիներ այդ օրից,
Դու ինձ նորից տեսար ժայռոտ քո գրկում,
Եւ ողջոյնըդ աքսորեալիս հիւսիսից
Քանցր էր, որպէս երբեմն մանուկ հասակում.
Նա հալածեց սրտիս վիշտն ու տառապանք,
Հոգիս լսեց մտերմութեան արձագանք,
Եւ այժմ ահա, կիսախաւար այս երկրում
Քո մասին եմ միայն երգում ու խորհում:

ԿԱԽԷԹ ԵՒ ԾԻՐԱԿ

Ե. ՂԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

Սղնախի դարուներ մի շքեղ տեսարան է ներկայացնում. ամբողջ քաղաքը ծածկւած է կանաչով, ամբողջ քաղաքը խեղդւում, կորչում է կանաչի մէջ: Որ կողմ նայես՝ տերեւախիտ ծառեր, թուփեր, խոտեր և ծաղիկներ... որ կողմ նայես՝ կենդանութիւն, — դալար, երիտասարդ, ծաղկող ու բացւող բնութիւն: Կոնաչազարդ բլուրները և զրախտանման ձորակները՝ իրանց խալտաբղէտ կանաչ և ճոխ զգեստով, — գրաւում, կախարհում են մարդու աչքը: Նորեկ թռչունների ներդաշնակ մեղեդիները և սոխակի անուշ գեղգեղումները փափաղում, գգւում են լսողութիւնը: Սղնախի բնութիւնը Վրաստանի ամենաճոխ զարդարանքներից մէկ է: Ամբողջ քաղաքը շինւած է բլուրների, բարձրավանդակների վրայ, որոնք տեղ-տեղ միմեանցից բաժանւում են խոր և նեղ ձորակներով: Փաղաքի արևելեան և հիւսիսային կողմից երևում է մի հալւազիւտ, վիթխարի տեսարան — Ալազանի հովիտը: Ընդարձակ և կանաչ մակերևութով ծածկւած մի ծովի նմանութիւն ունի աչք հովիտը Սղնախի բարձրութիւնից: Այդ ցամաքային «ծովի» վրայ՝ հեռուից երևում են խումբ-խումբ անտառներ, մշակւած արտեր և մարգագետիններ: Ալազան դետը, արծաթագոյն ժապաւէնի նման, հիւսիսից դէպի հարաւ՝ կտրում-անցնում է աչք հովտի մակերևութը: Գետի աջն կողմը, դէպի արևելա-հիւսիս՝ տարածւում են աւելի խիտ, միացած, թաւ անտառներ, խիւ անտառների ետևից, մութ-կապտագոյն անփիթէատրով՝ բարձրանում են ձիւնապատ լեռնաշղթաներ: Նուրբ գեղարեստական գրիչ է հարկաւոր, որ կարողանալ արտապատել աչք լուսաւոր, վեհապանծ տպաւորութիւնը, որ մարդ ստանում է Ալազանի հովտին նայելուց... Մանաւանդ աչք տեսարանը հրաշալի է պարզ երեկոններին, Սղնախի գերեզմանոցի բարձրութիւնից: Մարդ ամբողջովին կլանւում, գնում, խորասուզւում է բնութեան մէջ: Առաջնում բացւած ընդարձակ, հեռու, լաչնածաւալ հովիտը, որի աննկարագրելի մաքրութիւնը, երկնքի կամարածէ, իստակ և հոյակապ վրանը, որ հեռու հորիզոնի մօտ

միանում է լեռնաշղթաների հետ,—աչդ բոլորը դիտողի մէջ զարթեցնում է մի աչնալիսի փառաւոր, սլաքաւ և աշխոյժ տրամադրութիւն, մի աչնալիսի բարձր, սրբազան զգացմունք, որ մարդ կամենում է սաւառնել ամբողջ հոգով աչդ բնութեան մէջ. մարդու հոգին աչնքան բարձրանում, վստահանում է, որ ուզում է իւր մէջ ամփոփել ամբողջ աշխարհը, ուզում է անվերջ ապրել, սիրել, սքանչանալ...

Ահա աշխոյժի տպաւորութիւն է անում Ալազանի հովիտը: Երջանիկ են այս երկրի մարդիկ, բայց աւելի ևս երջանիկ են Նրանք, ուրքեր գիտեն օդունել բնութեան հրաշալիքներով, ով որ գիտէ զգալ աչդ բնութեան կախարդիչ գեղեցկութիւնները...

Սղնախից գէպի հիւսիս՝ Ալազանի հովտի վրայով՝ տարածւում են բազմաթիւ գիւղեր, որոնք աչդպէս գնալով՝ հասնում են մինչև Թէլաւ և, Նորա հետ միասին, կազմում են՝ աշխարհահռչակ և բազդաւոր Կախէթը: Սղնախի մօտ գտանալով Կախէթի գիւղերը հետեւեալներն են՝ Անագա, Բաղարան, Կոյակ, Կարդանախ, Վէջին, Բակուրցիլիէ, Գուրջան, Ախաչէն, Վէլիսցիլիէ և ալն: Աչդ գիւղերը մեծ մասամբ բնակւած են վրացիներով, իսկ հաւերի թիւը բնակիչների հազիւ $\frac{1}{10}$ մասը կազմէ: Ամբողջ Կախէթը խաղողի մի մեծ և ընդարձակ ազգի է: Սղնախից գէպի հիւսիս տանող մաքուր և գեղեցիկ խճուղու վրայ զբօսնողը կը հիանալ գիւղերի աչդ ներգաշնակ և միացած ամբողջութիւնով. կարծես մի մեծ և բազմամարդ քաղաք է տարածւած ոսներից տակ: Տեղ-տեղ երևում են փոքրիկ եկեղեցիների և վանքերի դմբէթները, չինութիւնների թեք կոտորները, հսկանքան ընկուզենիների դանդաղաւոր զլուխները, և, միևնույն ժամանակ, լուռն է մի բարեխառն աղմուկ, մի անվերջանալի, աշխոյժ կենսական աղաղակ... Աչդ գիւղն է, գիւղական կեանքն է իւր բոլոր հովական պարզութիւնով, իւր առօրեայ բոլոր հոգսերով, աշխատանքով ու զբաղմունքներով: Կախէթի աչդ գիւղերի մէջ ամենից չափնի և «արխատիրատական» գիւղը՝ Կարդանախն է, որտեղ պատրաստւում է ամենալաւ գինի, որտեղ գտնւում է կոմս Շերեմետևի կալածքը՝ հիանալի տնով ու հարուստ, ճոխ, գեղեցիկ աղբիւր: Շերեմետևը ունի իւր կալածքում գինի պատրաստելու համար մի Նորաձև դործարան, որտեղ պատրաստւում են երևելի գինիներ... Բացի Շերեմետևի գործարանից, աչդ գիւղերում կան էլի ուրիշ գործարաններ, որ պատկանում են զանազան վրացի իշխանների: Առհասարակ Կախէթի ամենամեծ և աչքի ընկնող արդիւնաբերութիւնը՝ գինին է: Աչդ գիւղերում չը կա մի հասարակ գիւղացի, որ չունենալ իւր (սեպհական, կամ կապալով առած) խաղողի ազգին, որ չը պատրաստէ և չը վաճառէ գինի: Գինին Կախէթի փառքն է, Նորա հարստութիւնը և պարծանքն է: Գինու հետ կապւած է աշտանդի ժողովրդի թէ տնտեսական և թէ հոգեկան կեանքը: Այ՛, և հոգեկան, որովհետեւ՝ մէկ կողմից գինու չափազանց շատ գործածութիւնը, միւս կողմից էլ բնութեան թովիչ գեղեցկութիւնը

ները ալատեղի ժողովրդի վրա՝ դրել են մի առանձին կնիք, մի արտա-
շատիչ և աչքի ընկնող հոգեկան տրամադրութիւն, որ առսաց Լերմոնտով
բանաստեղծը շատ ճիշդ նկատել է իւր ոտանաւորի մէջ.

Посмотри: въ тѣни чинары,
Пѣну сладкихъ винъ
На узорные шальвары
Сонный льетъ грузинъ;

Ի հարկէ ալդ **сонный** խօսքը միայն վրացոց չի վերաբերում. ալդ միևնույն
չատկութիւնը ունին և հայերը որ ապրում են վրացոց հետ, միևնույն տնտե-
սական, միևնույն բնական պայմաններում: Բանը նրանումն է, որ գինին և
գեղեցիկ բնութիւնը թուլացնող, ցրւող, «ապականտրոնացնող» ազդեցու-
թիւն են անում ալատեղի ժողովրդի վերաջ:

Շարունակ ապրելով հարուստ բնութեան մէջ, անդադար վազելելով
ալդ բնութեան շքեղ, գրաւիչ տեսարանների քաղցր տպաւորութիւնները,
ալատեղի ժողովուրդը, մի առանձին բնազդամբ հակում է դէպի բաւա-
կանութիւնները, սկսում է երևակայական աշխարհով ապրել: Տնտեսական
պայմանների համեմատական թեթեւութիւնը, միւս կողմից, տրամադրում
է ժողովրդին դէպի անհոգ և ինքնաբաւական կեանք, դէպի զւարճութիւն-
ները: Իսկ զւարճութեան և բաւականութեան ամենամեծ ֆակտորը գինին
է, քէֆ-ուրախութիւնն է... Պէտք է տեսնել՝ թէ ինչպիսի եռանդով, ինչ-
պիսի կատարեալ ինքնամոռացութեամբ քէֆ է անում ալատեղի ժողո-
վուրդը: Եւ, որ ամենազլխաւորն է, ալդ քէֆը, ալդ ուրախութիւնը շատ
հեշտ է ձեռք բերում ալատեղ. գինին էժան և առատ է, իսկ ոչխարի
խորովածը նոյնպէս մի հազազիւտ բան չէ: Իմ խօսքը քաղաքացու մա-
սին է, իսկ գիւղացին նոյնպէս, իւր չափով, ինչ չի մնում քէֆից, ուրա-
խութիւնից: Գիւղացու համար քէֆ անելու ամենաթուրջ ժամանակը—եկե-
ղեցիների օբաների օրերն են: Ալատեղ՝ Կախէթի և, առհասարակ, Սղնախի
չրջակալքում ապրող՝ թէ վրացի և թէ հայ շինականը ամեն բան դուրս է
բերում, ամեն ունեցած-չունեցած սկսում է մսխել, վատնել...

Գիւղացիների մէջ, կանաչք աւելի տոկուն և աշխատասէր, հոգատար
են երևում, քան թէ տղամարդիկ: Կանաչք ամեն առաւօտ, օրւաջ ամեն
տեսակ եղանակին՝ թէ ամառ և թէ ձմեռ՝ երկար ու զառւիւկեր ճանա-
պարհներով անցնում են մի քանի վերստ, որպէս զի գիւղերից ծախու-
իրեղէններ բերեն Սղնախի չուկան, «տօնաւաճառ» համար: Ճիշտ որ
«տօնաւաճառ»: Տեսնում ես՝ կանուխ, առաւօտ մօտ հարիւրից աւել
գիւղացի կանաչք՝ ծեր և երիտասարդ՝ չրջանաձև նստած են հրապարակի
վերայ, և Սղնախի հասարակութիւնը, խառնւած ալդ բազմութեան մէջ,
առուտուր է անում: Ալդ փոքրիկ գիւղական տօնաւաճառում կարելի է
դտնել ամեն բան, ինչ որ Կախէթի գեղջկուհին ընդունակ է արտադրել

իւր տնային աշխատանքով ու հոգացողութեամբ, փոքրիկ խելաղանքով գինի, զանազան չորացրած և թաց մրգեր, չուշխել, գերացած հաւեր, հնդկահաւեր, ամաններով կաթ, մածուն, երկար-երկար հացեր, որ տեղական լեղում կոչւում է «շոթի», ձեռագործ պատրաստած իրեղէններ—գուլպա, պաճիճ, շերիտներ և այլն և այլն: Տօնալաճառը շարունակում է մինչև ժամը 10—11 և լետո՛ւ՝ աղ կանանց խմբերը քիչ-քիչ սկսում են ցրել: հեռանալ հրապարակից և, դարձեալ նոյն ճանապարհով, ուղևորւում են դէպի գիւղ: Իսկ հետեւալ առաւօտը էլի նոյն բանը, էլի նոյն վաճառող կանանց խումբը նստած է Աղնախի հրապարակի վրա: Գիւղացի տղամարդոց ևս չեմ տեսել աղպիտի եռանդուն զործունէութեան մէջ... Շատ-շատ՝ վրացի գեղջուկը, սալերը լծած՝ գինի է տեղափոխում գիւղերից քաղաք, և աղ պարապմունքի ժամանակ, անհող ինքնաբաւականութեամբ երգում է ժողովրդական լաւտնի «հարաւոն»...

Յաւում եմ, որ չեմ կարողացել տեսնել ալտեղի գիւղացուն՝ իւր դաշտալին պարապմունքի ժամանակ,—վարի, ցանքի, հունձքի և կալի աշխատութեան մէջ: Բայց, որքան ևս կարողացել եմ տեղեկանալ՝ աղ պործը ալնքան էլ մեծ աշխատանք և քրտինք չէ պահանջում կախէթի գիւղացուց. նախ որ հողի քանակութիւնը ալնքան մեծ չէ, և երկրագործութիւնը գլխաւոր պարապմունք չէ ալտեղ, իսկ երկրորդ, որ Ալազանի դաշտը, մշակութեան համար, շատ փափուկ և պարարտ է: Որ երկրագործութիւնը ալնքան մեծ դժարութիւն չէ պատճառում ալտեղի գիւղացուն — աղ երևում է մասամբ և ալն հանդամանքից, որ եղը, գիւղացու աշխատանքի գլխաւոր ուժը և ապաւէնը՝ չունի ալն մեծ և կարիւր նշանակութիւնը, չի վաճելում գիւղացու ալն հոգսը և խնամքը, ինչպէս աղ մեքը տեսնում ենք իսկական երկրագործ ժողովրդի մէջ, օրինակ, Շիրակի զաւառում: Կախէթի գիւղացու եղները՝ թույլ, ցածրահասակ, միտ և անկենդան բաներ են, բոլորովին նմանութիւն չունին Շիրակի գիւղացու հերկուէս-եղներին...: Հէնց ինքը, ալտեղի գիւղացին էլ սաստիկ զանազանւում է Շիրակի գիւղացուց իր դէմքի անտարրեր արտապայտութիւնով ուռած, կարմիր երեսով, կարճ հասակով և թույլ մարմնով: Շիրակի գիւղացին—մարմնացած աշխատանք և տոկունութիւն է: Նրա ամբողջ ջլոտ և բարակ կերպարանքը, բարձր հասակը, խոհեմ, ուշադիր և մշտական հոգսով պատած դէմքը՝ պարզ ցոյց են տալիս, որ կեանքը խաղ ու պար չէ սրա համար, որ գոյութեան կուր մէջ՝ սա, մի եռանդուն և չամառմրցումով, աշխատում է ապրել, մտածում է ոչ միայն ալտեղացու, ալ և ապագայի մասին...: Երկրագործական աշխատանքի ծանր, խիտ և լուրջ ոգին, Շիրակի բնութեան աղքատ, չոր և անդեղատեսիլ կերպարանքը ստիպել են ալտեղի գիւղացուն փակքը գլուխը հաւաքել, կենտրոնանալ, խոհեմ, մտածող և լուրջ լինել: Այո՛, բնութիւնը ալտեղ երես չի տալիս հալ գիւղացուն... Ինչ կա՞ Շիրակում՝ բացի ցորենից, գարուց և կտաւա-

հատից. ոչինչ, ոչինչ և դարձեալ ոչինչ: Շիրակը, Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների մէջ մի կատարեալ անապատ է՝ բուսականութեան, պտուղների, բերքերի կողմից: Մանկութեան հասակից խեղճ ժողովրդի աչքը ոչ մի բան չի հրապուրում բնութեան մէջ՝ բացի արեգակի մուտքից և ելքից... կարծես Աստուած խռով է կացել աղ երկրի գլխին՝ զրկելով ալն բոլոր չռալուծիւններից, ինչով որ առատօրէն վարձատրւած են Կովկասի միւս տեղերը. կարծես՝ խիստ անասունները, պողատու ծառերը, հարուստ ագիւնները և պարտեզները Շիրակի համար չեն ստեղծւած աշխարհիս երեսին: Եւ ահա, գտանելով այս տեսակ սուղ Փիղիքական պալմանների մէջ, զրկւած բնութեան ամեն գեղեցկութիւններից և չլացնող, գրաւող պարտեզներից, Շիրակի հալ գիւղացին իւր աչքերը դարձնում է գէպի գետին և իւր ոտների տակ գտնում է իւր կեանքի միակ և հաստատուն խարիսխը՝— սև հողը, որ հաստ շերտով փռւած է աղ երկրի ընդարձակ և լալն դաշտերի վրա: Այդ հողը սալիս է գիւղացուն աստ մարդարտահատիկ ցորեն, աղ հողը կերակրում է գիւղացու տաւարը հիւթալից և սնդարար խոտով: Բաց ճրքան աշխատանք է պահանջում գիւղացուց հողը իւր աւած ցորենի և խոտի համար, ճրքան Փիղիքական և հոգեկան եռանդ է կորցնում հալ գիւղացին՝ իւր առօրեալ հացը ճարելու, իւր կովերին ու եղներին կերակրելու համար... Եւ ինչ է Շիրակի հալ գիւղացու ապրուստը՝ հաց, պանիր, իւղ և մածուն—ահա նրա մշտական կերակուրը՝ և ալն էլ ամեն գիւղացի չի վաճելում աղ «բարիքների»։ Կան շատ ընտանիքներ, որ ամիսը մի անգամ տաք կերակրի երես չեն տեսնում, որ ամբողջ «մեծ պասը» լսկ չոր հացով են անցկացնում... միս ուտելը խօ մի կատարեալ աօնախմբութիւն է Շիրակի գիւղացու համար: Այժմ այս տնտեսական նեղ պալմանների վրալ աւելացնենք միւս կողմից և բնութեան խտութիւնը, — չարունակ 3—4 ամիս տեղ ցրտաւուն ձմեռները, երբ գիւղացին, արջի նման, կծկւում, մտնում է իւր անասունների հետ գոմերի անկիւնները, և, բացի տաքանալուց՝ ուրիշ բանի վրալ չի մտածում. եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ համարեալ ամեն տարի՝ կամ ցուրտը, կամ կարկուտը և կամ հեղեղը քչից-շատից միտնում են ալտեղի արտերին և գիւղացուն լաճախ պցում են ծաղալեղ լուսահատութեան մէջ,—ալն ժամանակ դուցէ մեզ համար մօտաւորապէս հասկանալի լինի Շիրակի գիւղացու իսկական դրութիւնը, գուցէ մենք կարողանանք երեակալութիւնով ըմբռնել, թէ ինչ «ծանր քար է» ալտեղի գիւղացու համար՝ իւր առօրեալ ողորմելի ապրուստը...: Բաց նա դարձեալ չի լուսահատում. դարձեալ նա եռանդով կռւում է իրան չիջապատող լուսահատական, նեղ հանգամանքների հետ: Եւ ահա, աղ մշտական, անընդհատ կռիւն է, որ ալնպէս ամրացրել, պողպատ է դարձրել Շիրակի գիւղացուն. ալ կռիւն է, որ նրա մէջ դարգացրել է դարմանալի տոկունութեան, զիմացկանութեան ոգին: Աշխատանքը հալ գիւղացու կեանքի գէլիզն է,—պահեցողութիւնը, զրկանքը,—

Նրա «հաւատող հանդանակն» է: Այս տեսակ խիստ, ասկէտական կեանքով է ապրում Շիրակի հալ դիւզացիներ:

Ի՞նչ համեմատութիւն տորա և Կախէթի գիւղացու մէջ. Կախէթի գիւղացին (թէ վրացի, թէ հալ միենողն է) երես տւած երեխալի է նմանում, և նրան երես տւող, փալիալող գլուղ մալըր՝—բնութիւնն է: Ես իմ չղււածի սկզբում, կարողացածիս չափ, նկարադրեցի Կախէթի բնութիւնը. ալդ նկարագրութեան մէջ ես մի տեղ ասացի, որ «ամբողջ Կախէթը՝ խաղողի մի մեծ և ընդարձակ ալդի է»: Բայց ալդ միայն նշանակում է, որ խաղողը «աիրապետող» բոյն է ալտեղ. բացի խաղողից՝ ալտեղի արեգակի տակ հասնում ևն՝ թուզ, նուռ, փշատ, ընկուղ, նուշ, սերկելի և ալ շատ տեսակ պտուղներ, որոնք ըստ չափու՝ նոյնպէս նպաստում են գիւղացու կեանքի ապահովութեանը: Չը պէտք է մոռանալ և ալն, որ Կախէթի կլիման չափազանց մեղմ, դուրեկան, համարեա «դրախտալի» է... Թէև փաղը, վառելիքը, շնորհիւ անտառների, շատ էփան է ալտեղ. բայց ինչ հարկաւոր է վառելիք ձմրան համար, քանի որ իւր ամբողջ ընթացքում Ալազանի հովիտը մեւի է ձիան սպիտակ ծածկոցից, ալն ծածկոցից, որը մի արշին հաստութեամբ ընկած է լինում Շիրակի դաշտերի վրայ: Մինչդեռ խեղճ շիրակեցին, ձմրան սարսափելի ցրտերի ժամանակ, փալտի կտոր անգամ չունի և, հայ թիւեւ, տաքանալու համար՝ գործ է դնում իւր տաւարի աղբից պատրաստած զլւելի աթարը. մինչդեռ ալդ ողորմելին աթարի թանձր ծուխով ու գոմի գարշահոտութիւններով է տաքացնում տաւած մարմնի անդամները, — Կախէթի բնակիչը, մեղմ և հանգաւոր ձմրան ժամանակ՝ երկու քալ է փոխում գէպի անտառ, կտրում է անտեղից բարակ մացառներ, բարձում է իւր հաւատարիմ էշի վրալ և բերում է Աղնախ վաճառելու: Ալդ գործով նա զբաղւած է բոլոր աշնան և ձմրան ընթացքում և, դրանից նոյնպէս, բաւականին արդիւնք տոնում է: Կարելի է ասել, որ ալն կողմնակի արդիւնքները Կախէթցին միայն «չռալութեան» համար է միտում.— ի հարկէ չռալութիւն խօսքը հասկացած գիւղական մտքով, համեմատած դարձեալ շիրակեցու հետ: Եւ ճշմարիտ՝ ով է լսել, որ Ալէքսանդրապոլի կողմերի (Շիրակը ալդ է) գիւղացին՝ գիւղից քաղաք եկած ժամանակ, տուն վերադառնալիս, մտնի կանգիտների խանութը և մեր երեխաների համար՝ պիրոժնի, կոնֆետներ առնի... Ո՞վ է տեսել, որ խոտակեաց և հաշւատես շիրակեցին՝ քաղաքի գինեւոներում ընկերովի քէֆ անէ, գինի խմէ: Գինի... գինի խմելը Ալէքսանդրապոլի և Ղարսի վաճառականների համար էլ մի առանձին արտաքոյ կարգի երևոյթ է, ուր միաց գիւղացու համար: Իսկ Կախէթում, գիւղացին պիրոժնի և կոնֆետներ է առնում երեխաների համար, հովանոց, ձեռնոցներ է ընծալում կնոջը, քէֆ է անում Աղնախի գինեւոներում և փառչելով սև գինի է կոնծում...:

Իմ առաջ բերած մի շարք տնտեսական և բնական պայմանների հա-

մեմատութիւնից ընթերցողը հեշտութեամբ կարող է եզրակացնել, որ Կովկասի երկու հշանաւոր գաւառները՝ Կախէթը և Շիրակը՝ կատարեալ հակապատկեր են միմեանց:

Մի կողմ՝ չռալ, գեղարւեստական բնութիւն է, մեղմ, կենդանարար կլիմայ, հարուստ բուսականութիւն.—միւս կողմ՝ ամալի և անգեղատեսիլ դաշտեր, խիստ և ճնշող կլիմայ, չոր, անպտուղ, անօգուտ և աղքատ բուսականութիւն: Աղղայխտարքեր և միմեանց հակառակ բնական պայմանների մէջ ապրող ժողովրդի կեանքն էլ ստացել է ծալրալիզ հակառակ՝ թէ տնտեսական և թէ հոգեբանական՝ արտապատկերներ:

Կախէթի ժողովուրդը հարուստ է, չռալ, գարձութիւն և քէֆ սիրող է. ալդ հարստութեան, չռալութեան, զւարճասիրութեան հետեանքն էլ՝ մարդոց բնութեան ընդհանուր թուլութիւնն է, նրանց անհոգ և ուրախ հոգեկան տրամադրութիւնն է:

Շիրակի ժողովուրդը աղքատ է, պարապում է սոսկ երկրագործական աշխատանքով, ալդ աշխատանքից նա ստանում է իւր կեանքի սուղ և չքաւոր ապրուստը: Աղքատութիւնը, բնութեան մերկութիւնը և սաստիկ ծանր աշխատանքը կրթել, գաստիարակել են Շիրակի գիւղացուն, տալով նրա բնաւորութեանը՝ խիստ, զիմացկուն, լուրջ արտապատկերներ և մրցելու ընդունակութիւն:

Ալժմ հարց. ում է պատկանում ապագան...—ապագան ոլժի կողմն է, աշխատելու ընդունակութեան, տոկուն, ինքնազուսպ և խիստ բնաւորութեան կողմն է: Առաջադիմութիւնը կատարւում է՝ ոչ թէ քէֆով, ուրախութիւնով ու անհոգ տրամադրութիւնով.—առաջադիմութիւնը կատարւում է ծանր աշխատանքով, լուրջ, խելացի և ողջախոհ վարք ու բարքով:

Շիրակի գիւղացին, տանելով իւր ուսերի վերայ կեանքի ամեն տեսակ նեղութիւններ ու զրկանք, անդադար կուէլով բնութեան խիստ ոլժերի և պայմանների հետ, անդադար մտածելով իւր կեանքի ապահովութեան, իւր աւօրեալ մի կտոր հացի մասին՝—ներկայանում է միւր առաջ, որպէս մի կալուն և անլողղողգ զօրութիւն, որպէս մի կենդանի գրաւական՝ ապագալ կեանքի, ապագալ առաջադիմութեան:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Ո՞րն է դրախտը՝ վայրն երանաւէտ,
Ուր պիտի ապրեմ գերեզմանից յետ.
Միթէ մարդկային տառապած կեանքը
Չը ստեղծեց այն սուտ մխիթարանքը,
Եւ միթէ նորա մահից սարսափած
Ագահութիւնը չէ իրան խաբած...
Սակայն բարի է.—մի տանջւած արդար
Կամ իրան արդար համարող մի չար
Երկրային կեանքի վերջին վայրկենին
Հանգիստ ու խաղաղ կ'աւանդէ հոգին,
Համաձայն իրա ճաշակի, կամքի
Վայելքն յիշելով խոստացեալ կեանքի:
Եւ ահա միակ բայց մեծ օգուտը,
Որ մարդկութեանը տւեց այս սուտը...
Ա՛յս է մեր կեանքը—լոկ խաբէութիւն:
Ո՛հ, միթէ և ես, ինչպէս մի հնչիւն,
Այս իմ յօյսերիս, ձգտումներիս հետ
Պիտի մեռանիմ չքանսմ անհետ ..
Չէ, սիրելի է խոստումն երկնքի—
Յոյսն յաւերժական, անվախճան կեանքի.
Հեռու ինձանից հոգեմաշ կասկած,
Ողջոյն քեզ, ողջոյն, ով կեանքի Աստուած.
Արբի, յայտնւիր, նշկահիր մահու

Տարակուսանաց տաղնապն ահարկու,
 Եւ կոյր հաւատով զօրացրու հոգիւ—
 Անմահութիւն տուր լքացած կեանքիս...
 Բայց թնչպէս պիտի կեանք առնեմ կրկին.
 Արդեօք լուսակազմ, աննիւթ, անմարմին
 Պիտի սաւառնեմ անծայր եթերքում,
 Թէ իբրեւ մի հունչ շրջեմ աշխարքում.
 Թէ անփոյթ, անգործ թափառեմ պիտի
 Մարդոց աչքերին անտեսանելի,
 Թէ ամպերի մէջ պիտի ես հանգչեմ
 Եւ ոտքիս տակից կայծակներ իջնեն...
 Օ', ներիր Աստուած, ծածկագէտ, անհուն,
 Ներիր մեծամիտ, գոռոզ պատանուն,—
 Աննշան ճճիս չարաչար մեղայ,
 Յանդուգն խորհրդով խորամուխ եղայ,
 Զգտեցի պարզել քո աստուծային
 Անհասանելի, անմեկին գաղտնին:

1890 թ., ապրիլ:

ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՐՈՊԱՅՈՒՄ

Գ. Ա. ՇՐՈՒՄՊՅԻ

Ֆրանսիայի Համալսարանից

(Շարունակութիւն 1)

Որովհետեւ Ջրպետը, 1816 թ-ին երեք տարեայ արձակուրդ ստանալով՝ այլ ևս Պարիզ չը վերադարձաւ, նորա տեղապահը՝ Պօլ Էմիլ Լըւայան Ֆլորիւալ (Levaillant de Florival) նշանակեց տիտղոսաւոր պրոֆէսոր՝ ղեկընտով առ 4 սեպտ. 1830 թ.։ Այդ զիտնականը հետեւել էր 1821—1823 Ecole des chartes դպրոցի և յետոյ Արևելեան լեզուների դպրոցի դասընթացքները։ 1831-ին նա հրատարակեց՝ «Նկարագրութիւն հալածանքների հայ կաթողիկոսների դէմ» կատարւած Կ. Պոլսում 1828 թ-ին²⁾։ Նա հրատարակեց նաև 12-րդ դարու հեղինակ Միխիթար Գօշի առակները³⁾, մի ծանօթութիւնով Միխիթարեան միաբանութեան մասին։ 1834-ին նա արձակուրդ խնդրեց Հայաստանում՝ մի ճանապարհորդութիւն անելու համար, բայց Վենետիկի Ս. Ղազարից դէնը չը գնաց, դառնալով այդ միաբանութեան խնդամ։ Իւր բացակայութեան ժամանակ Պարիզում նորան զետեղեց Եւգենիոս Բորէ, որի մասին դեռ խօսք կը լինի։ 1836-ին նա լոյս բնծայեց Մովսէս Խորենացու շատ անհարազատ թարգմանութիւնը։

¹⁾ Տես «Մուրճ», 1891 №№ 2, 3.

²⁾ Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques arméniens.

³⁾ Տպագրութիւններ Միխիթարեան Ուխտի 1790, 1842, 1854.

Նա թարգմանել էր Տիգրանակերտը՝ Tigranaville, Երևանդակերտը՝ Erouantaville, Բագարանը՝ Idoleville, և այլն: Նա իրան ստիպւած տեսաւ այդ թարգմանութիւնը վաճառքից յետ վերցնել, և 1841-ին հրատարակեց Ս. Ղազարում Խորենացու հայերէն բնագիրը՝ ղիմացը ֆրանսերէն լաւագոյն թարգմանութիւնով: Այդ գործի մէջ նորան աջակցեց Գաբրիէլ Ալազովսկի ¹⁾: Լըւայլան զը Ֆլորիւալը տւեց նաև Journal Asiatique թերթին մի քանի փոքրիկ յօդաձևեր, իսկ 3-ին նա լոյս ընծայեց Ֆրանսերէն թարգմանած «Եղծ աղանդոց» Եզնիկ Կողբացու, որը V-ը դարու գրող էր, եպիսկոպոս էր Բանգրեւանդի և աշակերտ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի: Այդ թարգմանութիւնն էլ շատ անձիշդ է, ինչպէս ցոյց տւեց Արման զը Վիկերինգ (de Wiekering), Revue de l'Orient թերթում, հատոր V, երես 207—216: Եւ իրօք, թարգմանիչը միանգամայն յեղաթիւրել էր շատ տողերի միտքը:

Լըւայլան զը Ֆլորիւալը մեռաւ 1862 թ-ին. նորան փոխարինեց Դիւլյորիէ (Dulaurier), որը բռնեց հայկական ամբիոնը քսան տարի շարունակ:

Էդուարդ Դիւլյորիէ ծնւեց 1807 թ. Տուլուզ քաղաքում: Նա սկզբում իրան նւիրել էր կոպտերէնի ուսումնասիրութեանը: 1838-ին նրան մի գիտնական յանձնարարութիւն արւեց Անգլիայում ուսանել եգիպտական արձանները. բայց իւր հետազօտութիւնների ընթացքում հանդիպելով մեծ թւով մալայերէն, ջալայերէն ձեռագրերի, նորա մէջ չղացաւ այդ լեզուները ուսանելու միտքը և, 1841-ին վերադառնալով Պարիզ, նա թոյլտուութիւն ստացաւ այդ լեզուներին

¹⁾ Նշանաւոր լեզագէտ, ծնւած 1812 թ. Ղրիմի Թէոդոսիա քաղաքում: Նա իւր ուսումը ստացաւ Ս. Ղազարում, ուր նա 1853-ին (?) հիմնեց Բագմավէյ պատուական հանդէսը, որը ցալժմ էլ աշնտեղ հրատարակւում է: 1848 ին նա Նշանակեց կառավարիչ նախկին Մուրադեան ձեմարանի Պարիզում: Բայց շուտով զրանից լետու նա բաժանեց Մխիթարեաններից, հիմնեց մի ֆրանս-հայերէն թերթ «Մասեաց Աղաւնի» և, մի կարծ ժամանակ իւր հայրենի քաղաքում մնալուց յետ՝ գնաց Էջմիածին իբրեւ անսուչ (?): Նա մեռաւ 1880 թ.: Թիֆլիսում իբրեւ Վրաստանի և Իմերէթիայի հայոց առաջնորդ: Գրեց մի Պատմութիւն Ռուսաստանի և մի Պատմութիւն Տաճկաց կալսերութեան:

նւիրել մի դաշնութացք Արևելեան լեզուների գպրոցում: 1844-ին Նա նոյնպէս սովորել էր արաբերէն, հայերէն և ռաբբին: Յայտնի է, որ ռաբբինը գրեթէ անհրաժեշտ է հայկաբաններին, շնորհիւ այն բանի, որ մեծ թւով ռաբբին գրաւորներ կան հայերէնի մասին: Մենք կը շատանանք հետեւեալում առաջ բերել Դիւլյորիէի այն գըրաւորները, որոնք յարաբերութիւն ունեն Հայաստանի հետ, և որոնք հէնց միտոյնակ բաւական են արդարացնելու համար Էրնէստ Ռընանի յայտնած գովասանքը իւր տարեկան զեկուցման մէջ Ասիական ընկերութեան նիստում 30 յունիսի 1882 թ.: Նա ասաց՝ «Ներկայ ժամանակաւ արեւելագէտների մէջ միայն սակաւները կարողացել են իրանց կեանքը աւելի լրիւ գործադրել»:

Դիւլյորիէն ամենից առաջ կպաւ խաչակրաց արշաւանքների հայկական պատմիչների ուսումնասիրութեանը: Դեռ ևս Ջրպետը շահացրել էր Մեսրոպ Երէցի գրաւորքը մեծն Ներսէսի մասին, Մատթէոս Եղեսացու ժամանակագրութիւնը և Ներսէս Շնորհալու 1152 թ. գրած և ութ երգից բաղկացած Ողբը Նղեսայի առման մասին, ուր անձնաւորացրած քաղաքը ողբում է իւր սեպհական դժբաղդութիւնների վերայ:

Դիւլյորիէն հրատարակեց 1850-ին Մատթէոս Եղեսացու առաջին խաչակրաց արշաւանքի պատմութիւնը (VIII+108 երես) և 1858-ին Մատթէոս Եղեսացու ժամանակագրութիւնը (952—1036 թւական փրկչական), որի շարունակութիւնը գրեց Գրիգոր քահանան (մինչ 1162 թ.) ¹⁾: Բայց միայն 1869-ին լոյս տեսաւ նորա հիմնական աշխատութիւնը, այն է՝ Ժողովածու խաչակրաց պատմագիրների՝ հայկական զոհումներ, հատոր առաջին ²⁾: Ահա թէ ինչպէս է այդ գիրքը նկարագրում Էրնէստ Ռընանը Ասիական Ընկերութեան տարեկան զեկուցման մէջ առ 28-ն յունիսի 1870 թ.՝ «Մի յառաջաբան գործածած զոհումներ մասին, մի ընդարձակ ներա-

¹⁾ Քննադատութիւն դոցա մասին տես Journal des savants 1858, երես 550, և Էւալդի քննադատութիւնը Göttingische gelehrte Anzeigen, 1852 երես 241—250:

²⁾ Պրանսերէն լեզուով է այդ գիրքը՝ Recueil des historiens des croisades.—Documents arméniens, tome I-er, in folio, CXXIV+355 երես: Հրատարակեց l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres.

Ծովթիւն Փոքր Հայոց Թագաւորութեան և Արիւկիայի մասին խա-
շակրաց ժամանակ. ծննդաբանական և տոհմագրական ցուցակները
կազմում են նորա սկիզբը. յետոյ գալիս են բուն պատմագիրները՝
Մատթէոս Եղեսացի, Միքայէլ Սիրիացի, Ներսէս Լամբրոնացի և շատ
ուրիշներ, Հայերէն բնագրով և Ֆրանսերէն Թարգմանութիւնով: Մի
յաւելլած պարունակում է պատմութիւնը Փոքր Հայոց Թագաւորու-
թեան Լուսինեանների ներքոյ, որ ժամանակից քիչ հայկական
ղոկումներ կան: Հատորը վերջանում է շորս հրովարտակներով, որ
արւած են արեւգրական Ֆակ-սիմիլներով և գրական, պատմական
և աշխարհագրական ցուցակներով: Նրկորդ հատորը պէտք է բովան-
դակէր հրովարտակները, պապերի բուլլաները, դրամները, արտագրո-
ների նկատողութիւնները, արձանագրութիւնները և այլն, որ վերաբե-
րում են այն հայերի պատմութեանը, որոնց կենտրոնը Սիւն է կազմում:

Շնորհիւ իւր ծանօթութեանը ոսերէնի հետ և իւր թղթակ-
ցութեան Մկրտիչ Էմինի հետ, Դիւլյորիէն կարողացաւ ունենալ բա-
ւականին շարատե շարաբերութիւններ Լազարեան ճեմարանի հետ:
1855-ին նա հրատարակեց *Revue de l'Orient* հանդիսում մի ծա-
նօթութիւն այդ հիմնարկութեան մասին, և *Journal Asiatique*
թերթում 1858-ին մի մահագուժական նկատողութիւն Յովհաննէս
Լազարեանի ¹⁾ մասին, որ վախճանեց նոյն Թւականի փետրւ. 18-ին
Պետերբուրգում:

Դիւլյորիէն՝ ոսերէնից Թարգմանած կարեւորագոյն գրած քննելից
մէկն է մի փոքրիկ գիրք, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւնը, դա-
ւանանքը, աւանդութիւնները և ժամատացութիւնը Հայոց արեւելեան
եկեղեցու», որից մի 3-րդ տպագրութիւն լոյս տեսաւ 1859 թ.
Պարիզում (186 փոքրադիր երեսներ): Այս փոքրիկ գիրքը, որը Լա-
զարեան ճեմարանի սեպհականութիւնն է, պարունակում է կարճ
պատմութիւնը Հայոց եկեղեցու, այդ եկեղեցու դաւանանքը՝ Ներսէս
Շնորհալու գրած, սուրբ պատարադը և վերջապէս յաւելւած ծանօ-

¹⁾ Յօդւածի հեղինակն այ. Շրումպֆը ակներե կերպով չափազանցեում է
Լազարեանների տոհմի գիրքը, անւանելով հանգուցեալին կոմս Յովհաննէս
II Լազարեան le comte Jean II de Lazareff.

թութիւներ սուրբ յաղորդութեան, հոգևորական կազմակերպութեան, հոգևորականների հանդերձների մասին և այլն:

Դիւլյորիէն հրատարակեց նաև Revue des Deux Mondes ամսագրում 15 ապր. 1859 թւականի մի յօդած այս վերնագրով՝ «Հայոց հասարակութիւնը XIX-րդ դարում, նորա քաղաքական, կրօնական և զրականական դրութիւնը»: Որպէս շարունակութիւն այդ ուսումնասիրութեան կարելի է կարգաւ իշխան Մ. Բ. Դադեանի յօդածը, հրատարակած նոյն ամսագրի 1867 թ. 15 յունիսի համարում:

Դիւնական հայկարանը նպատուեց նաև Revue des Deux Mondes ամսագրին յօդածներով ներկայիս քաղաքականութեան, մանաւանդ Ռուսաստանի գործերի մասին Կովկասում և ուրիշ նիւթերի մասին: 1858 թ. 15 ապրիլի համարում նա ծանօթացրեց Խուզաբաշեանի հայերէն-ռուսերէն բառգրքի հետ: Դեռ ևս 1855 թ.-ին 15 հոկտ. համարում նա այդ ամսագրում այս յօդածը հրատարակեց՝ «Փոքր Ասիան ըստ մի ուսման ճանապարհորդի»: Journal Asiatique թերթում (VI-դ սերիա, հատոր 13) նա թարգմանեց հայր Ղևոնդ Ալիշանի աշխարհագրութիւնից (Ս. Ղազար, 1854) այն գլուխները, որ վերաբերում են Բարձր Հայքի տեղագրութեան: Ինչ վերաբերում է Փոքր Հայքին, նա արդէն նոյն թերթում յայտնեց, որ շահաւէտ կերպով կարելի է ուսանել հայր Ներսէս Սարգիսեան Տրապիզոնցու աշխատասիրութիւնը (Վենետիկ, 1886, 289 էրես): Վերջինս սիրելի աշակերտն էր Սուքիաս Սումալեանի, որը ճանապարհորդեց Հայաստանում 1843—1853 թւականներում: Դիւլյորիէն տպագրեց նոյն թերթում (Journal Asiatique, հատոր 17, 5-դ սերիա, էր. 377—437) «Ուսումնասիրութիւն Փոքր Հայոց թագաւորութեան քաղաքական, կրօնական և վարչական կազմակերպութեան: Revue de l'Orient թերթում 1858-ին նա տպագրեց մի յօդած՝ «Խաչակիրների պատմութիւնը ըստ հայկական ժամանակագրութիւնների», և մի այլ յօդած՝ «Վաճառականութիւնը, մաքսերի տարիքները և օտարականների քաղաքացիական դրութիւնը Փոքր Հայոց թագաւորութեան մէջ միջին դարերում» (Revue de l'Orient, հատոր 8-դ, էրես 277—287 և 359—366) ¹⁾:

¹⁾ Կիրակոսը ապրեց 1201—1272: Այդ գրքից մի տպագրութիւն

Պատմական մասում Դիւլյորիէն կանգ չ'առաւ միայն խաչակիր-
ների վերայ: Նա մանաւանդ ուսումնասիրեց մոնղոլների շրջանը և
1858-ին հրատարակեց *Journal Asiatique*, 5-րդ սերիայի 11-րդ
հատորում՝ «Մոնղոլները ըստ հայկական պատմաբանների, բնագիրնե-
րից թարգմանած կտորներ (երես 192—255, 426—473, 481—508):
Դոքա՝ Կիրակոս վարդապետ Դանձակեցու պատմութիւնից քաղած-
ներ են ¹⁾: Դորա շարունակութիւնը, քաղած Վարդան պատմիչից ²⁾,
լոյս տեսաւ V-րդ սերիայի 16-րդ հատորում (երես 273—322):
Դեռ ևս 1848-ին Դիւլյորիէն նոյն տեղում թարգմանել էր Միքայէլ
Ատրեցուց ³⁾ մի կտոր, սկսած Յուստին II-ից մինչ Լեոն III Իսաւրեցին:

Երբ որ Էւարիստ Պրիւդոմը (Evariste Prud homme) թարգ-
մանեց ռսերէնից, *Journal Asiatique* հանդէսի համար Քերովքէ
Պատկանեանի «Հետազոտութիւններ հայոց լեզւի կազմելու մասին»,
Դիւլյորիէն նորա վերայ շատ թանկագին լեզագիտական ծանօթու-
թիւններ աւելցրեց, շատ պարզ բացատրութիւնով հանդերձ հայոց
հոլովման սխտեմի մասին: Վերջապէս *Journal des Savants*
թերթում 1869 և 1871 թ-ին նա քննադատեց Լանգլուայի հրա-
տարակած «Ժողովածուն հայոց պատմագիրներին»:

Դիւլյորիէն մեռաւ 21 դեկտ. 1881 թւականի: Իւր մահւան
րոպէին նա պատրաստում էր հրատարակել Ասողիկ կոչւած X-րդ դա-
րու Ստեփաննոս Տարօնացու «Տիեզերական պատմութիւնը», որովհետեւ
նա շատ վարժ էր երգերը լուսաբանելու գործում: Առաջին երկու

երեսաց վեճերի, 1864: Բրոստէն տեց նորա լիակատար թարգմանու-
թիւնը «Deux historiens arméniens» վերնագրով հատորի մէջ, տպւած Ս.
Պետերբուրգ 1870 թ.:

¹⁾ Տես «Recueil des Croisades, երես 334—343: Տպագրութիւններ՝
Մոսկւա, 1861, վեճերի 1862: 1833-ին Կլապրոթը հրատարակել էր
Journal Asiatique հանդէսի հատոր XII, (երես 193—214 և 273—305)
մի տեսութիւն մոնղոլների արշաւանքների վրաստանում և Հայաստանում
XIII-րդ դարում:

²⁾ Միքայէլ մեծն (1127—1200), պատրիարք Յակոբեան ատրեցի-
ների, Տես Recueil des Croisades, երես 311—409: Լիակատար թարգ-
մանութիւն Իշոկ քահանայի հաւերէն վերսիայից Վիկտոր Լանգլուայի,
վեճերի 1868:

³⁾ Collection des historiens arméniens publiée par V. Langlois.

գրքերը արգէն պտտրաստ էին տպագրութեան համար և լոյս տեսան 1883 թ-ին Լըու (Lerou) հրատարակչի մօտ: Այն ծանօթութիւնները, որոնցով հարստացրել է Ղիւլլորիէն իւր թարգմանութիւնը, շատ հետաքրքրական են և վկայում են նոցա հեղինակի խորը գիտնականութիւնը: Թարգմանութիւնը հիմնւած է մի ձեռագրի վերայ որ Պարիզումն է և մէկն էլ Վենետիկի ձեռագրի վերայ՝ համեմատութիւններով էջմիածնի բնագրի հետ, որ հրատարակեց 1857 թ. Կարապետ Շահնազարեան (308 երես) և որ թարգմանեց ռուսէն Մկ. Էմինը (Մոսկւա, 1864): Պրն. Օգիւստ Կարրիէրը այժմ պատրաստում է երրորդ և վերջին հատորի թարգմանութիւնը: Այդ մասը պարունակելու է նաև Ղիւլլորիէի մանրամասն կենսագրութիւնը, որը կը լրացնէ մերի պակասները:

Պարոն Օգիւստ Կարրիէրը (Carrière) որը, Ղիւլլորիէի մահից յետ ստանձնեց հայերէնի դասերը Արևելեան լեզուների դպրոցում, ծնւել է Ֆրանսիայի Լիւյնըրէ քաղաքում (Սէն-էնֆերիեօր նահանգում): Իւր աստուածաբանական ուսումը ստացաւ Փընսելում, և Սորբոնի բողոքական աստուածաբանութեան ֆակուլտետում 1864 թ. պաշտպանեց մի թէզիս այս վերնագրով՝ «Հաբակումի մարգարէութեան ժամանակի պատմական և քննադատական ուսումնասիրութիւն»: Յետոյ նա դառաւ բեպետիտոր Ecole des Hautes Etudes (բարձրագոյն ուսման) դպրոցում, և 1873 թ. նշանակեց քորուուղարգրադարանապետ Արևելեան լեզուների դպրոցում, որի 20,000 հատոր գրքերը նա դասաւորեց: Մենք արդէն առաջ ենք բերել այն գովեստը որ արել է նորա մասին Պաուլ դը Լազարդը: Եւ իրօք, պ. Կարրիէրը ունի բոլոր ցանկութիւնները, որ նա մեզ ապահովեց հեղինակների լաւ քննադատական հրատարակութիւնները: Մենք արդէն ունինք նորանից Ասանէթի պատմութեան հայերէն պարբերութեան թարգմանութիւնը (Դպրոցի հրատարակած Nouvelles Mélanges Orientaux թերթում, 1886 թ. երես 471—513), որի մասին խօսեցինք Զոհրաբի առիթով: Վերջինս աւելցրել էր իւր 1805 թւականի աւետարանին որպէս յաւելած Էսդրասի 4-րդ գրքի պարբերութիւնը և յայտարարել էր իւր յառաջաբանում թէ նա այլ կեղծ ձեռագիրներ ունէր, որպէս՝ Մահ տասներկու մարգարէների, Տասներկու պատրիարքների կտակարանը և Յովսէփի ու Ասանէթի պատմու-

Թիւնը: Դոցանից ոչ մէկը չը հրատարակեց, մինչեւ 1870-ին Էմինի Մոսկւայում հրատարակած և 1867-ին՝ Պատկանեանի Ս. Պետերբուրգում հրատարակած Մխիթար Այրիվանքի ժամանակագրութիւնը (1297 թ.) ցոյց է տալիս որ XII-րդ դարում կար նորանից մի ժողովածու: Բրոսսէն տւեց նորա ցուցակը (Մէմուարներ Գիտութիւնների Ակադէմիայի Ս. Պետերբուրգում, VII-րդ սերիա հատոր 13, № 5), և նորա մասին կան յիշատակութիւններ Էջմիածնի ձեռագրերի ցուցակում (Քրիշիս, 1863): Զոհրաբը գիտաւորութիւն ունէր հրատարակել 12 պատրիարքների կտակարանը և Ասանէթի պատմութիւնը: Նա մինչև անգամ նորա պատճէնը պատրաստել էր տպարանին յանձնելու համար: Պարոն Կարրիէրը յաջողակ միտք ունեցաւ դորանից օգտուելու: Մենք կարծում ենք թէ, այս մանրամասները պատմելով, մենք նրան հաճոյք են պատճառում, որովհետև նա նկատում է որ այս առայժմ կորած զրքերը անշուշտ պահուում են հայոց Աստուածաշնչի բազմաթիւ ձեռագրներից մէկում կամ միւսում: Մենք առաջարկում ենք ուրեմն այն ամենքին, որոնց մասնէլի են այդ տեսակ ձեռագրերը, սոցա ի մօտոյ քննեն ու տեսնեն՝ չկայ նոցա մէջ արդեօք որ և է ապօրինի (անհարազատ) գիրք:

Պարոն Կարրիէրը հրատարակեց նաև Բազիլիսկու ժողովածուի հայերէն մի մասնատուի արձանագրութեան բնագիրը և Թարգմանութիւնը (տես *Mélanges Orientaux*, 1883): Այդ արձանագրութիւնները շատ հետաքրքրական են և պարունակում են մի ողբկաթողիկոսի Հռոմէկա բերդաքաղաքի առման մասին (1293), եզրպտոսի սուլթան Էլ-Մէլիք էլ Աշրաֆի կողմից: Նա պէտք է հեղինակած լինի Աբեհհրա (?) վանքում Հեթումի Թագաւորութեան ժամանակ (1289—1307):

Կարրիէրը այնուհետև մի մեծ ծառայութիւն արաւ Ֆրանսիացի ուսանողներին, Թարգմանելով հայերէն դրաբուտի քերականութիւնը, հեղինակութիւն Լաուէրի (Lauer), վերաստուգած և աւելցրած ընտիր քաղածներով՝ մեկնութիւններով հանդերձ (Պարիզ, 1883, *Wélinghshou*, XIV+220 երես):

Կարրիէրը, վերջապէս, հրատարակեց, Մկրտիչ Էմինի յրեւեանի առիթով, մի հին բառգիրք (*glossaire*) հայերէն-լատիներէն (Պարիզ, 1586, 19 երես in-8°), վերնագրած՝ *verba seu dictiones*

Armeniorum: Այս բարգիւրքը գտնւում է Սբ. Հերոնիմոսի մի ձեռագրի մէջ, որը գրւած է մօտ 900 թւականին և գտանւում է Օտենի (Autun) հոգևոր դպրանոցում, ուր և նորան գտաւ պ. Օմոն (Omont): Դա մի շատ հետաքրքրական զիւտ է, քանի որ նա մեզ միջոց է տալիս դատելու հայերէնի արտասանութեան մասին X-րդ դարուց առաջ: Նորա նշանակութիւնը ցոյց տւեց Պատւ զը Լազարըլը «Գեոտոմոնիգէնի զիտնական թերթի» մէջ 1888 թ., № 8 (երես 292), և նորանից զուրս է բերում մի քանի եզրակացութիւններ, որոնք հաստատում են այն, ինչ նա յայտնել էր 1853 թւականին իւր «Հայերի նախապատմութեան մէջ», այն է թէ սանսկրիտ հաղաղային bh, gh, dh, հայերէնում զրւեց բ (b), գ (g) և դ (d) մեզմ տաւերով: Բայց որովհետև սանսկրիտ b, g, d բաղաձայնների համար արդէն կային հայերէնում բ, գ, դ (b, g, g), այդ պատճառով աշխատեցին՝ շփոթութիւնից խոյս տալու համար՝ դիմել պ, կ, տ (p, k, t) ուժեղ բաղաձայններին: Բայց այդ տառադարձութիւնները միայն մասամբ կատարւեցին, քանի որ հայոց զրութիւնը արդէն հաստատուած էր. այդ պատճառով տառադարձութիւնները տեղի ունեցան միայն խօսակցական լեզւում: Բաւական է որ համեմատեցք գերմանական b, g, d բաղաձայնների արտասանութիւնը, որը շատ փոփոխական է մանաւանդ զանազան տեղերում և ժամանակներում: Արդ, Օտենի դպրոցի ձեռագիր բառգրքում մենք տեսնում ենք փոխադրած բ (b)=p, գ (g)=c, ch, k, կ (k)=g, k, ch և c, դ (d)=t: Այդ ապացուցում է որ վերոյիշեալ փոփոխութիւնները անշուշտ կատարւել են X-րդ դարուց առաջ: Իսկապէս նոքա շատ առաջ են կատարւել: Վորանում համոզւելու համար, բաւական է ուսումնասիրել այս տառադարձութիւնները որ անում են հայերէնից յոյները, հրէաները և այլն: Եւ այսօր իսկ շատ բարբառներում բաղաձայնների արտասանութիւնը շատ տարբերւում է, այնպէս որ բաւական չէ ասելը թէ բէնը Թիֆլիսում արտասանւում է b, և Կ. Պոլսում՝ p, այլ պէտք է հաշիւ առնել նաև միջնորդական բառբառները, ուր նա երկու արտասանութիւն ունի: Այս նկատողութիւններից բխում է այն, որ հին հայերէնի տառադարձութիւնը (եւրոպական տառերով) հնչիւնի կողմից (ֆոնետիքապէս) երբեք չի կարող ներկայացնել մի տեղի և ժամանակի արտասանութիւնը: Ամեն

տառադարձութիւն կարող է լինել միայն դրաՖիկական և ոչ ֆոնէ-
տիքական ¹⁾։

Մենք վերջացնում ենք այստեղ Արևելեան լեզուների Դպրոցի
Հայկական ամբիոնի պատմութիւնը, որ բռնեցին Հետզհետէ Զրպետ,
Լըւայան դը Ֆլորիւալ, Դիւլյորիէ և Կարրիէր։ Մեր հետևեալ յոդաճ-
ները կը խօսեն միւս Փրանսիական Հայկաբանների մասին որոնք են՝ Սէն-
Մարտէն, Վիկտոր Լանգլուա, Բրոսէ, Եւգենիոս Բորէ, Էւարիստ Պրիւ դոմ
և Գաուտէյրաս։

¹⁾ Այլ խօսքերով՝ պ. Շրուպֆը, ի մեծ գոհունակութիւն արևելեան
հայերի, պաշտպանում է մեր կողմի հայերէն տառադարձութեան սխառմը,
որ և ըստ մեզ աւելի խելացի է։

*
* *
* *

ԳԼՈՐԳ ք. ՄԿՐՏՈՒՄ ԵԱՆՅԻ

«Ծառ, որ սչ բերէ զպտուղ բարի,
Հատանի և ի հուր արկանի»:

Միայնակ տխուր անցնում են ժամերս
Հեռու՝ տշխարհի սին հաճութներից.
Սնցնում են աւանդ, գնում են անյոյս,
Եւ լի տենչերով չեն դառնայ նորից,
Կմարի և իմ կեանք ինչպէս թոյլ ճրագ՝,
Կկորչի անհետ ինչպէս մի ժպիտ.
Եւ իղձերս անվերջ և եռանդիս կրակ
Կցամքին ինչպէս վտակը վճիտ:
Գիտեմ, որ կանցնեմ բոլորից աննշմար,
Չեմ խլի ջերմ արցունք սիրող աչերից,
Չի բարձրտնայ կոթող ինձ համար
Պսակով պատած թարմ դափնիներից:
Գիտեմ, հայ եղբայր, ոչ մի ափսոսանք
Չես թափի դու ինձ հողին յանձնելիս.
Դառը վշտերը, արցունքի հոսանք
Չեն տանջի սիրտդ ինձնից զրկելիս:
Աւել թնչ պատիւ, քան մոռացութիւն.
Ինձպէս անհատին տանջւող ազգի.
Ե՞րբ քեզ ցոյց տւի լի կարեկցութիւն,
Ե՞րբ քեզ գոհեցի ոյժը իմ բազկի:
Արդեօ՞ք լիշեցի քաղցածես, տանջւած,

Ուզեցի՜ սրբել արցունքդ աչքերից,
 Արդեօ՞ք փորձեցի հայրենիք ընկած
 Ոտքի կանգնեցնել աւերակներից:
 Արդեօ՞ք թողեցի ոխ, ատելութիւն,
 Ընկեր առ ընկեր միացանք գործի:
 Արդեօ՞ք յանձն առայ մի դժւարութիւն
 Քո պատւի համար առանց մի վարձի:
 Ա՛խ, որքան կուգեմ շուտ անցնի ժամերս,
 Ինչպէս մի սուեր ջնջւի անհետ,
 Ինչպէս մի երազ ցնդւի կեանքս,
 Եւ անարգ, ստոր ահուհո նորա հետ.
 Որպէս զի անուհո չը լինի ապտակ
 Թարմ ուժով վառւած եկող սերնդին,
 Եւ անշարժ կեանքս, ինչպէս օրինակ,
 Նոցա քայլերը պինդ չկաշկանդին:

1889 թ., 20 նոյեմբերի

Ղալաբ:

ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ ԱՊԱԳԱՆ

(Русск. Вѣд. № 117, 1891 г., Н. С.-ի յօդւածի թարգմ. Մ. Տ.-Ա.)

Ներկադէղէ սպառնալիքները:—Ներկադէղէ ցամաքը աւերուող գործոնները:—Ապագայուն հե-
պոթեզը՝ ցամաքի ծովից կըսանալու մասին:—Նորա սխալ լինելը:—Ապագայում ջոհն
է կորչելու երկրի երեսից:—Ներկադէղէ վերջնական աւերումը անխուսափելի է:—
Մարդկային ոգու հաւանական յաղթանակը տարերքի ուժի դէմ:

Եթէ մարդուն չըջապատող աշխարհում կա մի կանգուն, անդրդւելի,
հաստատ, չուսալի բան,—այդ, ի հարկէ, նորա ոտի տակի երկիրն է: Գոնէ
աղպէս է կարծում ինքը մարդը. նա դարձուրում է և բոլորովին կորց-
նում իրան, երբ որ երկիրը սկսում է տատանւել, շարժւել (օր. երկրա-
շարժի ժամանակ): Բայց բանից դուրս է գալիս, որ մեր աղ նեցուկը,—
հողը, որի կանգունութիւնից և հաստատութիւնիցն է կախւած մեր գոյու-
թիւնը, նոյնպէս փոփոխական և անհիմն է, որպէս և ամեն ինչ աշխար-
հում: Մթնոլորտի ներգործութիւնից (անձրևից, ձիւնից և սպլն) բոլոր
բարձրութիւնները (բարձրալանդակները, լեռները) անընդհատաբար աւեր-
ւում են և աստիճանաբար չքանում: Այս աւերման ամենազլիւսաւոր գոր-
ծոնը—ջուրը—անդադար քերում է բարձրալանդակների կմաղքը կազմող
լեռնային դանդաժքը (горная порода), անընդհատաբար լւանում է ժաշ-
ւերը, բարձրից ցած է տանում սարերի աւերումից գոյացած մեծ ու փոքր
կտորները և ալսպէս հզօր կերպով օգնում է երկրի մակերևութի աւելի և
աւելի հարթւելուն: Որովհետև այս հարթացնող ուժը անընդհատաբար շա-
րունակում է իւր գործը ամբողջ ցամաքի վրայ, ի հարկէ, վերջ ի վերջոյ
ամբողջ ցամաքը պէտք է մի հարթ տափարակ դառնալ: Բայցի աղ,—
գետերը աւազի տիղմի, հողային մասնիկների մի ահագին քանակութիւն
դուրս են տանում ցամաքից և ծովերի խորքն ածում. այս պատճառով
ցամաքի մասսան անընդհատաբար պակասում է ու պակասում: Ցամաքի
մասսայի պակասելուն օգնում է, ի միջի սպլուց, և ինքը ծովը, քանդելով
անդադար իւր ամփերը: Այս բոլորը խմանալուց վտուղ ինքն ըստ ինքեան
հարց է առաջանում, թէ ինչ է վերջապէս սպասում այն ցամաքին, որի
վրայ մենք ապրում ենք. կուլ չի տալ, արդեօք, ժամանակով նորան ամ-

բողջովին ծովը, և մեր երկրադուներ արդե՞ծ ժամանակով չի ծածկել ամբողջովին ջրով: Այս հարցը վերջին ամիսներս գիտնական մասնագետների բանակուխտ առարկալ զարձաւ, որի հետ կ'աշխատենք ծանօթացնել ընթերցողին:

Չորս ամիս առաջ, Պարիզի աշխարհագրական ընկերութեան նիստերից մէկում լալտնի ֆրանսիացի երկրաբան Լապարանը երկրագնդի ապագայի մասին մի շատ հետաքրքիր զեկուցում կարդաց: Դատելու համար թէ ինչ ապագալ է սպասում երկրիս ցամաքին, հարկաւոր է ալդ ցամաքի մեծութեան չափն իմանալ: Մինչև վերջին տասնամեակս, ծովի մակերևութից վեր գտնուող ցամաքի մասին մի փոքր ի շատէ ճիշդ կարծիք կադմելու համար, շատ քիչ տեղեկութիւններ կալին գիտնականների ձեռքի տակ: Բայց այս ամենավերջին ժամանակներս զանազան գիտնականներ (Մուրրէյ, Պէնկ, Տիլլօ և ալն) մէկը միւսից անկալս աշխատելով ալդ հարցի վրալ, ալն եզրակացութեանը եկան, որ եթէ բոլոր ցամաքի վրալ հողը միւնուլն հաստութիւնը ունենար, ցամաքի միջին բարձրութիւնը ծովի մակերևութից 700 մէտրի (մէտրը մի գալաչափ է մօտաւորապէս, կամ մօտ 22½ վերշոկ) կը հասնէր: Նապալէս ուրեմն երկրիս ցամաքը կարող ենք մեղ ներկայացնել իբր ովկիանոսի մակերևութից 700 մէտր բարձրութիւն ունեցող մի հողալին շերտ: Ահա ալս ահաղին հողալին մասսան ալէտք է ալքի առաջ ունենանք, ցամաքը աւերող գործոնների մասին խօսելիս:

Շոտլանդացի գիտնական Մուրրէյի հաչուլ, միմիալն երկրագնդիս ամենամեծ գետերը ամեն տարի ցամաքից ովկիանոս են տանում մօտաւորապէս 15,000 միլիոն խորանարդ մէտր աւաղ, քար, զանազան աղեր և ալլ հողալին պինդ մասնիկներ: Այս միալն 19 դիլաւոր գետերի ցամաքից ովկիանոսը տարածն է, բայց եթէ հաչալ առնենք և նոցա հասցրած փասը ովկիանոսների ու ծովերի ցամաքին, որոնք ամեն տարի ողողում են իրանց ափերը, ալն ժամանակ ալէտք է ենթաղրենք, որ ամենապակասը երկրագնդիս ցամաքի ծաւալը, մասսան, ամեն տարի կորցնում է 16,000 միլիոն խորանարդ մէտր հող, աւաղ և ալլն:

Այս կորուստը, որ ինքն ըստ ինքեան շատ մեծ է երևում, մի շատ չնչին բան է երկրագնդիս ահագին ցամաքի համար: Ալդ ցամաքը, ինչպէս վերը ասացինք, կարող ենք մեղ ներկայացնել իբր 700 մէտր միջին հաստութիւն ունեցող մի շերտ, իսկ ալդ շերտի մակերևութը լալտնի է, որ 146 միլիոն քառակուսի կիլոմէտր է (146,000,000,000,000 քառակուսի մէտր): Վերև բերած թւերը ձեռքի տակ ունենալով, դժւար է հաչելը, որ երկրագնդիս ցամաքի ամեն տարալ կորուստը հաւասար է նորա միջին հաստութիւնից 0,15 միլիմէտր (մօտ մի մաղաչափ) պակասելուն: (Մանրամասնութիւնները բաց ենք թողնում): Նիթէ ենթաղրենք որ 700 մէտր հաստութիւն ունեցող շերտը տարե ցտարի ալէտք է մի մի մաղաչափ բարականալ, կարելի է հաչել որ 4½ միլիոն տարուց փտող երկրա-

գեղիս ցամաքը բոլորովին պէտք է չքանայ: Ահա ինչ հետեանքի է գալիս Լապարանը Պարիզի աշխարհագրական ընկերութեան նիստում իւր կարողացած, գեկուցման մէջ: Եթէ ալս հետեանքը բոլորովին անսխալ էլ լինէր, ալնու ամենալնիւ նա մեզ համար միայն թէօրէտիքական նշանակութիւն կարող էր ունենալ: Եւ էլ ինչ ուրիշ նշանակութիւն կարող էր ունենալ մեզ համար ալլըքան հեռու ապագայից մեզ սպառնացող վտանգը:

Լապարանի բերած փաստերը և դատողութիւնները շատ հետաքրքիր և ուսանելի են. ալնուամենալնիւ ալլը փաստերից նորա դուրս բերած եզրակացութեան դէմ իսկովն բողոքեցին շատ գիտնական մասնագէտներ: Այս վերջիններս պնդում են, թէ Լապարանը երկրագնդիս ապագան շատ միակողմանի (և ուրեմն սխալ) է լուսաբանել և վճռել: Բողոքողների բերած առարկութիւնները ալնքան ծանրակշիռ են, որ վերջապէս ինքը Լապարանը համաձայնեց նրանց հետ: Մենք այստեղ համառօտաբար առաջ կը բերենք ընդդիմախօսութիւններից գլխաւորները:

Լապարանի դատողութիւնների միակողմանիութիւնը նրանումն է կայանում, որ նա հաշիւ է առնում բոլոր ցամաքն աւերող գործոնները, իսկ հակառակ ուղղութեամբ գործողները, բոլորն էլ անտես են առնւած: Ամենից առաջ կարելի է Լապարանի դէմ դարձնել նորա ի միջի ալլուց չիշած փաստերից մէկը. նա ասում է թէ ծովերի և ովկիանոսների ալլըքաները ողողում ու տանում են իրանց ափերից մեծ քանակութեամբ հող. բալց հէնց ալլը նոյն ալլըքները շատ տեղ ընդհակառակը հողի ու աւազի ամբողջ բլուրներ են հաւաքում ափերի մօտ և ալլըպիսով օգնում ցամաքի ընդլայնւելուն ի վնաս ծովի: Բացի ալլը,—գետերի բերած հող ու աւազի մի նշանաւոր մասը նստում է հէնց գետերի բերանքից ոչ հեռու և ալլըպիսով կղզիներ (ղէտտանք) առաջացնելով, նոյնպէս աւելացնում ցամաքի մակերևութը ի վնաս ծովի: Զի կարելի չը չիշել նոյնպէս, որ ծովերում բուստերի (ПОЛЫНЬ) ամբողջ միլիարդներ աշխատում են իրանց հաստատուն չէնքերի կառուցման վրայ, որոնք նոր ու նոր կղզեակներ են կազմում և ալլըպիսով աւելացնում ցամաքի մակերևութը:

Վերոյիշեալ փոքրիկ նկատողութիւններից չետոյ անցնենք Լապարանի ընդդիմախօսների ամենանշանաւոր ապացույցին: Բոլոր երկրաբանները միաձայն պնդում են, թէ ովկիանոսները դարերի ընթացքում փոքրանում են և փոքրանում, մերկացնելով իրանց տակը գտնւած ցամաքը: Օրինակ՝ ապացուցւած է որ Միջին-Ասիան և Եւրոպայի մի նշանաւոր մասը ծովի հատակ են եղել: Հէնց այժմ էլ, կարելի է ասել, մեր աչքի առաջ շատ տեղ ծովի մակերևութը ցածանում է, մերկացնելով ցամաքը. օրինակ հիւսիսային Սիբիրը, Կարմիր ծովի ափերը և ալլն, քիչ քիչ բարձրանում են ծովի մակերևութից: Եւ այսպէս ուրեմն ովկիանոսը աստիճանաբար տեղ է տալիս ցամաքին, իսկ ինքը կրճատւում ու փոքրանում է: Ի՞նչ է սորա պատճառը և ուրէ գնում ովկիանոսի ջուրը: Երկրիս կեղևի անթիւ ճեղքներից նա ներս է ծծում

դէպի երկրիս կենտրոնը,— և որքան ժամանակի ընթացքում աւելի և աւելի է ցրտում երկրագնդիս ներսը, ալդ ցրտելու պատճառով, որքան աւելի և աւելի բազմանում և լայնանում են երկրիս կեղևի ճեղքերը, ափսոսանքով աւելի և աւելի է հողը կլանում ուղիւնոսի ջրերը, ¹⁾ որոնք երկրի խորքերում քիմիապէս միանում են պինդ մարմինների հետ (ալդ միացումից նոյնպէս պինդ մարմիններ են առաջանում, ալդպէս անւանւած հիդրատներ, ջրատներ) և ուրեմն բոլորովին կորչում երկրիս համար իբրև ջուր։ Ահա ինչ է սպասում դեռ երկրիս երեսին մնացած ջրին. նա ամբողջապէս կուլ է գնալու երկրի խորքերում, ամբողջ երկիրը ցամաք թողնելով։ Այս վախճանը անխուսափելի է, համաձայն երկրի էւոլուցիայի ընթացքին։ Դորանում մեզ աւելի ևս համոզում են ուրիշ մոլորակների դրութիւնները։ Այսպէս՝ Վեներան, որի ուղիւնոսները աւելի մեծ են մեր երկրի ուղիւնոսներից, իւր զարգացման աստիճանով, երկրից ջահէլ է։ Մարսը երկրից ծեր է և նորա ջուրը աւելի ևս քիչ է։ Լուսինը, որ, իւր փոքր ծաւալի պատճառով, մոլորակային էւոլուցիայի ճանապարհում Մարսիցն էլ է շատ ու շատ առաջ գնացել, ոչ միայն բոլորովին չորացել է, այլ մինչև անգամ նորան չրջապատող մթնոլորտն էլ է չքացել։ Ակնհերե է որ հեռու ապագայում նոյնն է վիճակւած և մեր երկիրն։

Աւրեմն ոչ թէ ծովն է ժամանակով կլանելու ցամաքը, ինչպէս կարծում էր Լապլարանը, ալ ընդհակառակը, ցամաքն է աւելի և աւելի ընդլայնւելու։ Եւ վերջապէս էլ ջուր չի մնալ երկրիս երեսին, եթէ վերջնականապէս չըքանալուց առաջ ալդ ջուրը չը սառչի բոլորովին և ալդպիսով խուսափի երկրի ներսը ծծւելուց կեղևի ճեղքերով։

Մեր երկրին, ինչպէս և միւս մոլորակներին, սպասում է մինեոյն ակուր և անխուսափելի վիճակը։ Արեւի ջերմութիւնը աստիճանաբար պակասելու է, ալդ պատճառով բևեռային սառնամանիքը կ'սկսի տարածւել երկրի մակերևութի վրայ, բևեռներից հասարակածին (ալբեցեսալ գոտի) մօտենալով, կենդանիներին և բոյսերը դէպի հասարակածը մղելով, մինչև որ վերջապէս ամբողջ երկիրն կը արապետի սառնամանիքը։ Թէ ինչ է լինելու ալժմուան ուղիւնոսների ջուրը, դուրս մասին արդէն վերը ասացինք. նորան հողը աստիճանաբար կլանում է, ուրեմն նորա չը սառած մասը ամբողջովին կլանւելու է։ Օդն էլ նոյնպէս, քիմիապէս աստիճանաբար միանալով հողի հետ, նոսրանալու է և վերջապէս կը չքանալ։ Երկրագունդը դեռ շատ զարեւր դորանից ցնոող կը չարունակի իւր շրջանները անել արեղերային տարածութիւան մէջ, բայց նա արդէն ներկայացնելու է աւերման, քաղքայման և

¹⁾ Ժամանակակից երկրաբանական գիտութիւնը մեծ մասամբ հրաբուխները պատճառը հէնց նորանով է բացատրում, որ ուղիւնոսի ջրերը, ծծւելով վերայիշեալ ճեղքներից, երկրիս ներսում (այնտեղ արեղ սառտիկ աաքումթիւնից) գոլորշիանում են և իրանց ահւելի ուժով հրաբուխների պատճառ դառնում։

անհետանալու դատապարտւած մի ցուրտ, մութ, մռայլ ու մեռած մարմին։
 Կորցնելով իւր ջուրը, չորանալով և մինն ուն ժամանակ իւր օդային շա-
 պիկը կորցնելով—որոնց շնորհիւ ցերեկը նորա մակերևութի տաքանալը և
 դիշերը՝ ցրտելը ալժամ սաստիկ աստիճանաբար է կատարւում,—նա տաքի
 ու ցրտի արագ և փանկարծական փոփոխութիւնների է ենթարկւելու։ Նորա
 ոչինչով չը պաշտպանւած մակերևութը ցերեկով շիկացած արևից, դիշերա-
 տկիցը փանկարծ անցնելով տիեզերային ցուրտ տարածութիւնը շատ արագ
 կորցնելու է իւր ջերմութիւնը և ցրտանալու։ Ենթարկւելով այս տեսակ
 անաստիճանաբար կատարող ջերմային (температурная измѣненія) փոփո-
 խութիւնների, երկրագունդը բնականաբար աւելի և աւելի ձեղքձեղքւելու
 է։ Այդ ձեղքերը, որոնց նմանները ալժամ մենք տեսնում ենք լուսնի վրա,
 (ի հարկէ տեղեկուպի միջոցով), կը խորանան և կը լայնանան և վերջապէս
 երկրագունդը կտոր կտոր կ'անեն և կ'աւերեն։ Այդ կտորները նոյն պատ-
 ճառներից նոյնպէս կտորների կը բաժանւեն և վերջապէս կը փշրւեն և
 տիեզերային փոշի կը դառնան։ Այս է ահա մեր երկրի վախճանը։

Իսկ երկրիս վրայ ապրող մարդկութիւնը։ Միթէ նա էլ տարերքի
 ուժին զո՞ւ պիտի դնալ, ոչնչանալ, դեռ երկրի ոչնչանալուց շատ առաջ,—
 որովհետեւ, ինչպէս վերեւ տեսանք, դեռ երկրագունդի վերջնական փշրե-
 լուց շատ առաջ, նորա վրայ ապրելը անհնար կը դառնալ։ Միթէ նորա
 անդադար աշխատութիւններով և ահագին ջանքերով լիքը կեանքը ոչն-
 չութիւնով պէտք է վերջանալ, չը նստած որ ալդ ահագին ջանքերը գոր-
 ծադրւում են տարերքի ուժը ուսումնասիրելու և ստանձնարելու վրայ։
 Միթէ մարդու ողու բոլոր կարողութիւնը, նորա բոլոր հոգեկան ուժը, որ
 ալժամ էլ արդէն ահագին է և, անկասկած անսահման մեծութեան է հաս-
 նելու նորա երկրիս վրայ ապրելիք միլիոնաւոր տարիների ընթացքում,
 միթէ այս բոլորը ոչնչանալու է դատապարտւած։ Մեր ներքին զգացմունքը
 և մեր միտքը վճռականաբար բացասական պատասխան են տալիս այդ
 հարցին, և մենք կարծում ենք, որ ալժամեան մարդկութիւնը մեզ նման
 պատասխանելու շատ լուրջ հիմք ունի։ Սէ իրօք, մարդկութիւնը արդէն
 ալնքան փառաւոր ապացուցել է իւր հոգեկան կարողութիւնը և որ նա
 ընդունակ է հոգեպէս անսահման զարգանալ. ալդ մարդկութիւնը ալնքան
 շատ բան է արել բնութեան ուսումնասիրութեան և նորա ուժերը ստանձ-
 նարելու գործում, ալնպիսի հսկայական քաջերով է առաջ գնում մտաւոր
 զարգացման ճանապարհում, ալնքան նոր նոր, մէկը միւսից ընդարձակ,
 հորիլոսներ ևն բացւում նորա մտաւոր հալեացքի առաջ, որ «անկարելի»
 խօսքը հէնց ալժամ ստիպւած ենք շատ զուշութեամբ գործածել. երեկա
 «անկարելի» աչօր կարելի է դառնում և իրագործւում,—այս ճշմարտու-
 թեան մէջ մենք ալժամ ամեն քաջափոխում համոզւում ենք զբաղանապէս։
 Իսկ եթէ ալդ ալնպէս է ալժամ, երբ մեր միտքը, կարելի է ասել, դեռ
 մերխալական դրութեան մէջ է գտնւում, եթէ ալդ ալնպէս է ալժամ, միթէ

մենք իրաւունք չ'ունենք ենթադրել, որ «անկարելի» բառը ժամանակով աւելի և աւելի կ'անհետանալ մարդկութեան բառարանից և մարդը վերջապէս հոգեկան կարողութեան մի աշնայիսի բարձրութեան կը հասնի, որ նրա համար արդէն զարհուրելի չի լինել տարերքի կոյր ոյժը: Վերջացնելով այս լոգւածը, աւելորդ չ'ենք համարում ալետեղ մէջ բերել մի կտոր կոմբի նորերս լոյս տեսած մի հետաքրքիր զրքից (Combes, Les civilisations animales):

«Եթէ մարդկութիւնը անկարող գտնւի հեռացնել իրանից տարերքի ուժերի ներգործութիւնը (որոնք երկիրը ոչնչացնել են ուզում) և երկրի նեղ սահմաններից դուրս գալ, ալդ դէպքում ի հարկէ, նա (մարդկութիւնը) կը կորչի տիեզերալին ուժից, չը կարողանալով սանձահարել նորան: Բայց ամեն ինչ ստիպում է մեզ կարծել, որ դարերի մի երկար շարք ունի նա զեռ անցնելու (երկրիս վրայ) որ ապագայում կատարւելիք մտաւոր առաջադիմութեան շնորհիւ, նա ալն աստիճան կը տիրանալ ալդ տիեզերալին ուժերի վրայ, որ կարող կը դառնալ, ալդ ուժերից օգտւելով, ապրել և առանց արեւի տաքութեան և առանց մթնոլորդի օդի և առանց ջրի, եթէ այս վերջիններիս կարօտութիւն ունենալ» (Երես 191): Մեր աչն ընթերցողներին, որոնք կ'ասեն թէ այս բոլորը անկարելի է, մենք միայն մի կարճ հարց կ'առաջարկենք. «Ինչո՞ւ»:

ԱՊՇԵՐՈՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ

ԵՒ

ՌՌԻՍԱՅ ԴԱԻԹԸ

ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆԻ

Այժմ ալ իս չեն վախենում քարէածուխի մօտագալ սպառւելուց. ժամանակիս ինդուստրիալի պահանջները ուրքան էլ մեծ լինեն, այժմ գիտենք որ եթէ քարէածուխը պակասելու էլ լինի, ամեն տեսակ ջրածուխներ՝ Անդրկովկասի և Ամերիկայի անքան առատ նաւթերը շատ լաւ կարող են վառելիք ծառայել ալ և ալ շոքեմեքենաների համար։ Այսօր մենք ուզում ենք ուսումնասիրել ալ երկու նաւթերից ալն որ Անդրկովկասինն է։

Մի տասնեակ տարիներից դէս երկաթուղով ևն դնում Բաթումից Թիֆլիս և Բաքու։ Այս վերջին քաղաքում, կադարանից դուրս գալուն պէս՝ մի թուրք կառապան ազգային հագուստով մեզ տարաւ Բաքուի Grand-Hôtel. Նա աշխատում էի, քաղաք մտնելուց առաջ, երեսակալութեամբ պատկերացնել ալն հրաշալիքները, որ շուտով աչքովս պիտի տեսնէի. և ահա ես պատկերացնում էի մի հին պարսկական քաղաք, շահնշահերի և սարսափելի խաների տիրապետութեան ջետքեր, չաւտեհական կրակներ և կրակապաշտ գերբներ. խանի աղջկալ աշտարակը, որտեղից, եթէ պէտք է հաւատալ Դիւլմալի պատմածին, մի խանի սիրելի աղջիկը վալր գլորւեց. վերջապէս հազար ու մի աւերակներ, հազար վիշտակներ, նոր անցեալի մնացորդներ, քանի որ Բաքուի վերաշինութիւնը միալն երեկւանից է սկսել, բայց արդէն պատկառելի, որպէս մի սրբազան քաղաքի անցեալ, որպէս Նրուստղեմ կամ Ոլիմպոս։ Աւաղ—ինչ լուսախաբութիւն։

Պարսկաստանից երկու քաղ հեռու, կենտրոնական Ասիայից քսան ու չորս ժամալ ճանապարհի վրայ, ես գտալ մի նոր քաղաք, լալն վա-

ղոյններով, զարդարւած բաւականի ցածր տներով, որպէս Ռուսաստանում առհասարակ, բայց շատ լարմար և առողջ կարճ ասած՝ սկզբում ևս զանազանութիւն չէի գտնում Բաքուի, Ռդեսայի և Պետերբուրգի մէջ, և, լուսախաբ հղած, ևս անիծում էի քանդողի լինգն ու բահը, բոլորովին չը մտածելով թէ նոր քաղաքը շինւած է հինի կողքին և ոչ թէ նորա աւերակների վերայ: Բայց չուտով նաւթի հոտը բռնեց քթածակերս և ինձ չիչել տուց, որ եթէ Բաքուն այլ ևս զերբների սրբազան քաղաքը չէ, նաև եւրոպական քաղաք էլ չէ նա: Մինեղալական իւզի և նաւթային այս երկրում, փողոցները ջրելու համար չահեցնում են նաւթի րաֆինադների մնացորդներն անգամ: Հողը չուտով առֆալտանում է. փողոցները, ալդպէս ջրած և սրած, երբէք ոչ ցելս և ոչ փոշի ունին, իսկ ինչ վերաբերում է հոտին—երկում է որ մարդս շատ չուտով սովորում է նրան:

Ալդպէս էր առաջին սպասարութիւնը մի քաղաքից, որի առաջին շինութիւնները ամենաշատը քառասուն տարի է, իսկ մեծագոյն մասը՝ հազիւ քսան տարւալ գոյութիւն ունին: Grand-Hôtel հիւրանոցը, ուր ևս վաղը իշալ, թէև անքան կոնֆորտով չէ որքան Պարիզի կամ Լոնդոնի մեծ հիւրանոցները, բայց և անպէս բաւականին լաւ կահաւորւած էր, և, ընդհանուր առմամբ, ևս զանդատուելու ոչինչ չուէի ոչ անկողնից և ոչ ճաշից:

Ապշերոնեան թերակղզու պատմութեան մէջ ամենանշանաւոր առանձնաշատութիւնը այն է, որ նա աշխարհքիս ամենահին կրօններից մէկի՝ օրօրոցն էր. ալդանդ ծնեց կրակի պաշտամունքը, Զրադաշտի (կամ Զորոաստրի) Մաղդէութիւնը—մաղղեղանց կրօնը: Հաւատացեալների ասելով, այն բոցերը, որ դուրս են բղխում դեանից, ալբում են ջրհեղեղից սկսած և կը հանդէսն միայն երբ աշխարհքիս վերջը կը լինի: Ինչ և իցէ, հաստատ է, որ քսան ու հինգ կամ երեսուն դարերից զէս, Ապշերոնը և իւր կրակները հռչակւած էին հին ազգերի մէջ: Սուրախանի տափաստանի ներառեղերը սրբազան տեղերն էին կրակապաշտների համար. ալդտեղ էին կառուցել մոլերը իրանց տաճարները, որոնց անքան շատ լաճախում էին մինչև փրկչական 12-երորդ դարը, այսինքն մինչև մահմեդականների արշաւանքների վերջը:

Արդէն 624 թւականին մաղղէութիւնը մահացու հարւած էր ոտացել. Բիւզանդիայի Հերակլէս կայսրը, որ Մուղանի անապատներում չաղթեց պարսիկներին, հեղեղեց Ապշերոնը, և Երուսաղեմի առման վրէժը հանեց քանդելով կրակատները: Այլ անցքից տաճարիկ տարի վետոյ արաբները մտան Պարսկաստան, և, այդ օրից սկսած, մաղղէութեան անվերադառնալի անկումը սկսեց: Սակաւն, հաւատացեալների մի մասը ապստոսան զտաւ Ումիդդ կղզու վերայ, և մի քանիսն էլ փախան մինչ Հնդկաստան, որտեղ նոքա բաղմաթիւ մարդիկ իրանց կրօնի դարձին: Այդ նորադարձները պակաս եռանդոտ չէին, որպէս ալդ ապացուցանում է պ. Նէլի միանգամայն ճշգրիտ պատմածքը. 1856-ին, տուում է նա, պ. Բուրէֆրանսիա.

կան զեսպան էր Պարսկաստանում. Թեհրանում սատրիկ խոլերա բռնկեց. Խսկոյն, սովորութեան համեմատ, բոլոր ունեւոր պարսիկները թողին քաղաքը և գնացին դաշտերը ապաստանելու, 25—30 կիլոմետր հեռավորութեամբ: Ֆրանսիական դեսպանութիւնն էլ բնականապէս հետեւեց այդ օրինակին:

«Մի երեկոյ տեսան որ ֆրանսիական «բանակը» զալիս են երկու մարդ, պարսի չոր հազած, լղար, ճարթուած, սատրիկ կիզած արեգակից: Նոցա հարց ու փորձ արին: Նոքա պատմեցին թէ, երեք տարուց զէս երկրպագելու համար սրոնում են կրակի տաճարը, որի մասին գիտեն որ մի մեծ լճի մօտ է գտանուում: Նոքա թողել են Բոմբէջ ալս ուխտագնացութիւնը կատարելու համար: Երկար ժամանակ նոքա հետեւել են ծովափին, լետոյ կորել էին Թուրում կամ հնդկական անապատում. նոքա անցել են Բելուզեստանը, և ալժմ չըջում են Պարսկաստանում, առանց ճանապարհը դտնել կարողանալու: Սակաչն, նոքա խնայան որ Թեհրանում կը գտնեն իրանց հաւատակիցներից ոմանց, և չուս ունէին նոցանից տեղեկութիւն ստանալու... Մեր զեսպանը ուզեց նոցա պահել մի քանի օր նորից հարց ու փորձ անելու համար. բազց նորա մերժեցին: Մի քանի ժամ հանգստանալուց լետալ, երկու գերբները (կրակապաշտներ) իրանց մահակը վեր առան և անշարացան Կասպից ծովի ուղղութեամբ, ուր նոքա հաւաստութիւն ունէին գտնելու Բաքուի աջնքան ըղձացած տաճարը»:

Սուրախանի տաճարը, Բաքուից 15 վերստ հեռավորութեամբ գէպի հիւսիս-արեւելք, մօտ երեսուն դար շարունակ գերբների Նրուստղեմն էր, և բոլոր ջանքը դորձ էին գնում իրանց սուրբ երկիրը պաշտպանելու համար: Յաջողութեան և անշարժութեան բաղմամբ փոփոխութիւններից չեա, նոքա տեսան այդ սրբատեղին աւերած ուռաց կապր Պետրոս Մեծի ձեռքով 1723-ին. 1735-ին նոքա, գերբները, կրկին հաստատեցին ալգանդ. բազց 1813-ին Գիւլիստանի դաշնը վերջնականապէս տւեց ալդ երկիրը Ռուսաստանին: Գա՛ վերջին հարւածն էր, ուխտաւորները կամաց-կամաց անշարժացան, վերջին մոզը ինքն ևս 1850 թւականի մօտերքին հեռացաւ. և երբ ուռաց ցարը 1888-ին ալցեղեց Անդրկովկասը, հարկադրւած էին Հնդկաստանից բերել պարսերին բերել տալ որ մազդէական ծիսակատարութիւնների մի ներկայացումն տալին: Գերբ խօսքը զեռ. ևս կալ. նորա ծագումը անշարտ է, բազց համեմատել են արաբական քէրբր (ուժեղ), փիւնիկական Կարարա և լուճական Կարիրէ խօսքերի հետ: Յալանի է որ կաբիրական ստորերկրեալ աստաւոնները անսովոր հանդէսով պաշտում էին Սամոթրասի հրաբխալին կղզրւմ և Հռովմում, միւսնայն ժամանակ, տեսնելով արեգակնապաշտալին խորհուրդները, որ փոխ էին տունած Պարսկաստանից:

Բաքուի հուշակի մի ուրիշ պատճառը հնումը նորա գիրքն էր Օբսուս գետաբերանի դիմաց: Եւ իրօք, օբսուսը, որ ալժմեալ Ամու-Դարիան է,

Ստրարոն պատմաբանի օրերով Կասպից ծովն էր թափւում. VI-րդ դարում այդ գետը սկսեց թափւել Օրալի լիճը, XVI-րդ դարում վերստից սկսեց ընթանալ իւր հին ուղղութեամբ, որից երկու դար ւետով, XVI-րդ դարում մի վերջին անգամ ևս փոխեց ուղղութիւնը: Բոլոր ճանապարհորդները համաձայն են, հին ուղղութեան վերադ գտնւած աւերակների մէջ տեսնել մնացորդներ բազմաթիւ քաղաքներից, որոնք առաջ ծաղկած էին, բայց կարծես մահի դատապարտւելին գետի լանկարծակի չորանալով. և նոյն իսկ Բաքուն շատ վնասուեց այս փոփոխութիւններից: Դէմ առ դէմ կանգնած լինելով ալժմեանից արդէն անկեղծան մի ծովափին, նա նւաղ առ նւաղ մեռնում էր, և չը լինէր նաւթի չահագործութիւնը, առանց Սամարկանդի երկաթուղուն, նա թերևս կրէր անդրկասպեան քաղաքների վիճակը:

Նաւթագործութիւն ուսումնասիրութիւնը առանձին տեղ է պահանջում. մենք կը լինենք միայն նաւթի հին հուշակը աւանդութեան և պատմութեան լուծների մօտ: Հերոդոտը փշառաւում է Յակինթի (այժմ Յանտէ), Պլինիոսը՝ Ագրիգենտի նաւթը Սիցիլիայում, Պլուտարքը՝ Նքքատանի և Բաբելոնի նաւթի աղբիւրները. նոքա անւանում էին հանքային իւղը Պետրէլայոն, Լատինէն՝ Պետրոլէում: Ըստ աւանդութեան, Մեզէ նաւթով ծեփեց իւր հակառակորդուն՝ Կրէուդէի պատմւածանը՝ նորան ալրել տալու համար հարսանեաց դիցուհի հիմէնէի ճրագալուսի հարեանութեամբ. որպէս չափոն է, լուշկապարիկ Նեսոսը ալդպէս վրէժխնդիր եղաւ Հերկուլէսին: Ձրի մէջ վառւող կրակը անկասկած նաւթիցն էր: Ջարմանալու է որ նաւթը աւելի վաղ ժամանակներում չի փշատակւում, քանի որ Մեծն Ալեքսանդրը իւր առաջ վառել տւեց նաւթով ծեփւած մի խեղճ երեխայի և լուսաւորել տւեց Բաբելոն քաղաքը, այն օրը երբ նա հանդիսաւոր կերպով մտաւ քաղաքը, կրակել տալով նաւթի երկու առուներ, որոնք չինւած էին զուգընթացաբար փողոցների երկալութեամբ: Վերջապէս հները դործ էին ածում նաւթը բեռնակիր անասուններին քոսից բժշկելու համար:

Բայց և այնպէս, X-րդ դարուց առաջ խնդիր չկար Ապշերոնի աղբիւրների մասին: Արաբները առաջիններն էին որ խօսացին Բաքլի (որ Բաքուի արաբական անունն է) աղբիւրների մասին, և երկու միմիանց ժամանակակից ճանապարհորդներ՝ Ռիկուդ և Մարկո-Պօլօ հաստատապէս ասում են թէ Բաքուի նաւթը կաղմում է նշանաւոր առետրի առարկայ Գիլանի, Մաղանդարանի և ամբողջ Միջագետքի հետ մինչև Բաղդադ: Բայց միայն անցեալ դարուցն է սկսւում Անդրկովկասեան նաւթի հուշակը. անգլիացի ճանապարհորդները, որոնք Հնդկաստանը տանող ճանապարհների փոխիցն էին ընկած, ամենամեծ հիացմունքով են խօսում նաւթի չահագործութեան մասին, որ այն ժամանակ կենդրոնացած էր Թերակղզու ծալրում գտնւած Աւետոյ Կղզու վերայ: Եւ իրօք, այնտեղ հեղուկը զալիս էր մինչ ծովի մակերևոյթը, և նաւերի բեռնաւորումը աւելի ճիշտ էր: Աւետոյ Կղզին տալիս էր միայն սև նաւթ, աւելի շատ թանձր որ

գործ էին ածում լուսաւորութեան և վառելիքի համար: ճանաչում էին նաև սպիտակ նաւթը, աւելի թեթև և աւելի մաքուր, որ շատ էին գործածում բժշկականութեան մէջ և որ շահագործում էին նոյն իսկ Թերակղզու վերաջ: «Խոսերը, աւելցնում է Զոնաս Հենւէյ (Jonas Hanway) 1754 թ-ին, խմում են նորան որպէս լիքեօր և զօրացնող միջոց. նա երբէք չի հարբեցնում: Ներքին գործածութեան համար նա հիանալի միջոց է և վննեակաւ հիւանդութիւնների դէմ, որ ալքոն լաճախ են կովկասում. որպէս արտաքին միջոց, նա շատ գործածական է սկորբուտի, լոգալին կաթածի և մկանունքների կծկութեան: Այս դպքում նորան պէտք է քսիլ միաջն հիւանդ տեղերը, որովհետև անմիջապէս նա անցնում է արիւնը և պատճառում է կարճատև, բայց շատ սաստիկ ցաւեր: Նա շատ լաւ է հանում կեղտը շորերից և շատ մեծ գործածութիւն կ'ունենար, եթէ գորանից չեւ չը մնար զգւելի հոտ: Հնդկաստանում նորանից հիանալի ջրդեղ (vernis) են ստանում... Ահա արդարև նախկաւականի շատ գործածութիւնները արդէն XVІІ-րդ դարու կէսից սկսած. ալժմ բժշկականութիւնը աւելի էլ լաճախ է գործածում, և քիմիան նորանից ամենաթանկագին հիւթեր է դուրս բերել: Աւելցնենք որ սև նաւթի և սպիտակ նաւթի մէջ բոլոր տարբերութիւնը որպիսութեան մէջն է: Ալժմ Սեհասուզ կղզին ալ ևս չի շահագործում, և ոչ էլ Չէլէկէնի կղզին և անդրկասպեան աղբիւրները. Բաքուի գործարանատէրերը հազիւ բաւական են Ապշերոնի հարստութիւնների համար:

Անգլիացի ճամբորդները, XVІІ-րդ դարում, մեծ դարմաջքով խօսում են նաև ալն օգուտի մասին, որ քողում են բնիկները ալն վառող գազերից, որոնք գոյանում են ալք զարմանալի թերակղզում: Ալք նոյն անխաթթաւորներն են, որոնց մի ժամանակ պաշտում էին Զօրաղաչտի գերրները: Մանաւանդ Սուրախանում, բաւական է մատով գետինը փորել, և արդէն բղխում է անխաթթաւոր գազ, որը վառում է կրակին կամ լուցկին զիպչելով. որքան փորածքը մեծ է, նոյնքան մեծ է և բոցը: Տեղացիների խոհանոցը հէնց ալք կրակն ունէր, ալք լաքով տան մի անկիւնը պահում էր որ գետինը փորեն, և, նալած դէպքին, օգտւում էին նորա կամ տաքութիւնից կամ լուսից: Լուսաւորութեան գործիքը մի խողովակ էր, որ մտցրած էր գետնի մէջ և որը կարող էր նկատուել որպէս Բուենգէնի rudiment du lee: Նոյն իսկ մեր օրերով ալ գաղերը ծառայում են նաւթի ռաֆինադի և կիրի գործարանական պատրաստութեան համար: Այս վերջին գործողութիւնը շատ պարզ կերպով է կատարւում, գետինը փորում են մի կամ երկու մէտր (մէտրը հաւասար է թրքական գաղի) խորութեամբ: Վտար ծածկում են կրաքարերով, որոնք ալնպէս են դարսւած լինում որ օդը միջով անցնի, և վառում են գաղը. կրակի բոցը շատ ուժեղ է լինում և, մեծ քամու ժամանակ, կարող է հասնել երեք-չորս մէտր բարձրութեան:

Չը պէտք է կարծել թէ գետնի ալք կաղմութիւնը պատճառ է դառ-

նում հրդէհների խաճախութեան և վտանգաւորութեան. ալդ կրակին տիրանալը շատ հեշտ է, մանաւանդ որ նորա տաքութիւնը համեմատաբար թուր է. և բնիկները գիտեն սովորական զգուշութիւնները բանեցնել՝ ամենփորձանքից խուս տալու համար:

Անգլիացիք, մանաւանդ շնդկաստանը նաճակուց լեռ, շարունակ ալցելում էին Կովկասը. 1821 թ-ին Իւլիւ (Ule) ճամբորդը, որ Ամու-Դարիալի աւաղանը հետազօտեց, զնահատում էր Բաքուի նաւթաղբիւրների տարեկան արտադրութիւնը 4,000 տոնն (ուսաց չափով՝ 250,000 պուգ), 1800 թ-ին ալդ արտադրութիւնը 1500—2000 տոնն էր, որը մեծ քանակութիւն է, եթէ հաշւի առնելու լինենք յիստօրացիալի չը կատարելադործւած եղանակները և ճանապարհների վատութիւնը: Խոկապէս նաւթը չէր թորւում (distillé), ալ միայն ֆիզիքապէս մաքրւում էր և դրում ծովի ջրից, որը նաւթից թանձր է, չում նաւթը անցէին կայնում մի քանի աւաղանների միջով, ծովի ջուրը նստում էր լատակում, և նաւթը բարձրանում էր վերև: Պարզ է որ ալդ եղանակով շատ նաւթ էր կորչում: և նաւթի մաքրելը շատ դանդաղ էր կատարւում: Բացի դրանից, նաւթը, անախորժ հոտը չորերի առարկաներից երկար ժամանակ չէր անցնում:

Բաքուի կարեորութիւնը, Պարսկաստանի հետ ունեցած առևտրի տեսակէտից, միշտ մեծ է եղել, ալսօր շողենաւերը չաբաթը մի քանի անգամ դնում են Բաքուից Էնդելի, որտեղից ապրանքները ուղարկւում են: Թեհրան Ղազբինի վրալով: Նամակները չորս օրում բերւում են Թեհրանից Ղազբին, նոյնքան էլ պահանջւում է Ղազբինից մինչ Ռէշտ, և 24 ժամ էլ՝ Ռէշտից Բաքու: Այս ժամանակը շատ կը կրճատւի, երբ չինւած կը լինի երկաթուղին Հաջի-Կաբուլից մինչ Թեհրան, ճիւղաւորութեամբ գէպի Ռէշտ. ճանապարհորդը ազատութիւն կ'ունենալ լեռ՝ դառնալ անցնելով Անգրկասպեան երկաթուղին Սախաբադի վրալով մինչ Ուզուն-Աղա, որը երկաթուղու գծի գլուխն է Կասպից ծովի կողմից:

Երկաթուղիներ թուրքմէնների անապատներում և Գէովկի թաղաւորութեան մէջ! Ինչ գեղեցիկ երազներ են զոքա ապագայի համար! Բայց ալդ երազները պիտի կտնէր են և ալդ ապագան միանգամայն մօտ է՝ դուրս վերջանալուց առաջ, Բաքուն նորից ձեռք բերած կը լինի իւր անդէալի ամբողջ բարգաւաճութիւնը, ապահովւած լինելով որ կենդրոն կը լինի կենդրոնական Ասիայի առևտրի աղաստելով ամեն հոգսից ալս կամ ալն անապատալին գետի հոսանքի մասին. հաստատ հիմքերի վերալ կառուցւած երկաթուղին ալդ անապատելի փոփոխութիւններին ևս ենթակալ չէ:

Բայց եթէ առևտուրը օգտւում է ալս նոր ճանապարհներից, ռազմա-դիտութիւնը. որ նոցա չինել է տւել, մի բոլորովին ալ տեսակի չա՛հ է գտնում: Մենք, որ ալս պարզ պատմւածքի մէջ ուզում ենք հեռու կենալ ամեն քաղաքական վիճարանութիւններից, առաջ կը բերենք եզրակացութիւնները պ. Մարւինի, որի հեղինակութիւնը կենդրոնական Ասիայի

վերաբերեալ բոլոր զինւորական և քաղաքական հարցերում անվիճելի է ճանաչւած Անգլիայում:

«Բաքուն է լինելու, ասում է նա, հիմքը բոլոր ապագալ արչաւանքների կենդրոնական Ասիայում, աշտեղից են ուղարկում զօրքերը և պատերազմական մթերքները Ախալի և Մերսի գարնիզոնները, Կրասնովոդսկը, Կասպից ծովի արևելեան ափի վերալ, միայն մի կալարան է ճանապարհի վերալ Մի պատերազմի ժամանակ Բաքուն է լինելու կենդրոնը զօրքի մթերքներ հասցնելու համար:

«Աճառականական տեսակէտից, քանի որ բոլոր առևտրական ճանապարհները ծովն են որոնում, Կասպից ծովը բնական վաճառատնդին է Սիր-Գարիալի, Ամու-Գարիալի պրովինցիաների և Պարսկաստանի հիւսիսային մասի Նորա Նաւահանգիստը, որը մի ծոցի խորքումն է և լաւ պաշտպանւած է հիւսիսային քամիներից և 9 կիլոմետր լաւնութիւն ունի, ամեն կողմից հիւանալի է: Բաքուն է նաև որ անդրկովկասեան երկաթուղուց ամենամեծ չափն է ստանում. նորա աղգարնակութիւնը որ 12,000 էր 1870 թ-ին, 15,000 էր 1879-ին և 50,000 էր 1883 ին, ալժմ հասնում է 100,000 հոգու, և դեռ ամեն օր էլ աճում է. ծովային առևտրական չարժումը ալժմանից արդէն աւելի մեծ է քան Սդեոսայինը և Բալթիան ծովի ռուսաց Նաւահանգիստներինը: Ալդ զարմանալի բարգաւաճումը լաւ զգացւում է երբ անցնում էք Նաւահանգիստի նոր ծովափերը, որոնք լիքն են ապրանքներով և զործիքներով՝ նաւերը չեա բեռնաւորելու համար. դրում էք որ ալդ հարստութիւնը հաստատ է և որ ալդ առատութիւնը նախագուշակում է մի աւելի ևս մեծ առատութիւն, հասկանում էք որ Բաքուն է Ասիայի emporium-ը, երբ ամեն քաղաքիոխում հանդիպում էք Խորասանի բուրդը և մետաքսը, պարսկական և թուրքմէնական դորգեր, Խոկանդի և Սամարղանդի հրաշալի ապրեչումեղէնը, և ամեն տեսակ ներկագործական բոյսեր, զեղին ցորեն, ինդիգօ, զխառտ, չը խօստած Սերգաւասի հոչակւած ափսոնի մասին: Ղիչդ է, Բաքուն, նման Բաթումին. շատ վեաւուց տրանզիտ առևտրի վերացնելով, բայց Ասիային պէտք է Բաքուն, որը չի վախենում ունենալ, իբր հակառակորդ, մի երկրորդ Տրապիզոն:

Ամեն ինչ ուրեմն դէպի լաւն է. անցեալը խրախուսիչ է, ներկայ փալուն, ապագան՝ չլացնող: Միայն թէ, ինչպէս չկալ հրկինք առանց ամպի, Բազուի բարգաւաճումը չարուցից զարհուրելի և վտանգաւոր նախանձներ: Մի միաձալնութեամբ պատիւ է բերում իրանց և որ դողալ է տալիս ոռու վաճառականներին, անդլիացիք պատերազմի մէջ մտան իրանց կապիտալներով՝ Պարսկաստանը ֆինանսական նւաճելու համար:

Հակառակ ֆրանսիացիներին, որոնք չեա են կանգնում կենդրոնական: Ասիայից ալս պատրւակով թէ նոքա աշտեղ հասարակաց խնդիր չունին, նոցա հարեանները չամանչի միւս կողմում, անդլիացիք՝ բազմացնում են:

առևտրական ձեռնարկութիւնները, հասարակաց մեծ շինութիւնները, ճանապարհները և ջրանցքները. նոքա ունին նաւագնացութեան մենխրաւունքը Կարունի վերաջ (որ Շատ-էլ-Արաբի մէջն է թափւում), ուրեմն և ունին խալահանի առևտրի մենխրաւունքը. նոքա կաղմակերպում են Imperial Bank of Persia, (Պարսկաստանի կալսերական բանկ), որը իւր ճիւղաւորութիւնները տարածում է ամբողջ Պարսկաստանի վերաջ, մի խօսքով, նոքա ամրանում են Օմանի ծովի և Պարսից ծովի ափերի վերաջ, որ ապահով չաջողութեամբ ղիմեն Մաղանդարանի վերաջով Կասպից ծովի նաւածմանը:

Նապոլէօնը, որի հրաշք գործունէութիւնը և ընդարձակ հանճարը չալտնի են, իւր տիրապետական ձգտումները չէր սահմանափակում միայն Եւրոպայով. Հնդկաստանի դէմ անելիք արշաւանքի զաղափարը նորան միշտ զբաղեցնում էր: 1807 թ-ին, Լահաստանի և Պրուսիայի արշաւանքների հոգսերով զբաղւած ժամանակ, նա ուղարկեց Պարսկաստան մի ղիպլումատիական և ղինւորական դեսպանութիւն, որի գլուխ նշանակեց գեներալ Գարգան'ին:

Նույն ինքն Նապոլէօնից աւելի համարձակ պ. Մարւինը հարց է դնում, թէ ինչու անգլիացիք չը պէտք է մասնակից լինեն նաւթի տրանպորտի և Կասպից ծովի նաւագնացութեան մէջ, որ ալժամ մասնաւորների կամ ռուսաց «կովկաս և Մերկուրի» Ընկերութեան ձեռքումն է: Անգլիացիք առաջինն էին որ հետադօտեցին Կասպից ծովը. ուրեմն նոքա պէտք է և նորա հարստութիւնների տէրը լինեն: Օտարօտի, անշուշտ, բայց վերին աստիճանի բրիտանական եզրակացութիւն: Բայց Մարւինը ուրիշ հոգսեր ունի ալդտեղ. ռուսաց պատերազմական նաւատորմիղը Բաքուի նաւահանգսքսան ու չորս ժամում կարող կը լինի առանց աղմուկի ամբողջ րեզիմենտներ փոխադրել Մաղանդարան՝ Պարսից ծոցի ճանապարհի վերաջ: «Այդ, ասում է նա, անգլիական ղիպլումատների լամառ տրամաբութիւնն է (persistent imbecility) կարծես, թէ Պարսկաստանը ընդունակ է ընդդիմադրութեան». մի զօրագունդ առանց արդիւքի կարող էր նորա մի ծալրից միւսը անցնել. ինչ կը լինի, ասում է նա, երբ պ. Նոթէլի նախագծած երկաթուղին կը կապէ Կասպից ծովը Պարսից ծոցի հետ? Այդ ճանապարհը, 1,100—1,200 կիլօմետր (մօտ Նոնքան վերստ), որ աւելի կարճ է քան քարւանների ճանապարհը Ռէշտից մինչ Բուշիր (1,600 կիլօմետր). Երևանից սկսելով՝ կ'անցնի Արաքսի հովիտը մինչ Լենքորան Կասպից ծովի վերաջ, դէպ հարաւ. ալն ժամանակ ռուսաց աղդեցութիւնը կը տարածւի Կասպից ծովի վերաջ բոլոր կողմերից: Այս բոլորը ասելով, Մարւինը ի նկատի ունի Պարսկաստանը իւր 7 միլիօն բնակիչներով, որոնք չեն ցուց տալիս ոչ կենսունակութիւն և ոչ աղատութեան սէր:

Մինչ ալդ՝ Ռուսաստանը առանց աղմուկի, բայց արագ իւր ձեռքն է դրում ամբողջ Պարսկաստանի առուտուրը՝ ռուս վաճառականները դեռ

չեն կարող մրցել իրանց հակառակորդ գերմանացի, աւստրիացի և ֆրանսիացիների հետ, բայց թերևս ժամանակը հեռու է, երբ սոքա կը տեսնեն հողը իրանց ոտի տակից խլւած: Պարսկաստանը արտահանում է Ռուսաստան իւր արդիւնքների մեծագոյն մասը. Նիժնի-Նովգորոդի տոնալաճաւին և պարսկական ապրանքների գինը ամեն տարի լինում է 15 միլիոնի չափ:

Այդ Վոլգան է և միջադետալին ջրանցքներն են որ այդ աստիճան նպաստում են առևտրական չարաքերութիւններին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի մէջ. նաևերը գնում են Ռէշտից մինչ Պետերբուրգ Կասպից ծովով, Վոլգաով մինչև Ռեւելինսկ և ջրանցքներով Ռեւելինսկից մինչ Նէւա նաւերով, որոնք կարող են տանել 400—500 տոնն (30,000 պուլից աւելի): Այդ գետալին ճանապարհի առևտրական մեծ կարևորութիւնը անվիճելի է՝ Վոլգայի վերաջ տարին կատարւում է փոխադրութիւն 11 միլլիոն տոննի (ուրեմն մինչ 700 միլլիոն պուլ): ամենաշատը լինում է Նիժնի տոնալաճաւի ժամանակ, որի հռչակը համաշխարհային է: Եւ ահա Մարւինին երազ է գալիս թէ Հնդկաստանի իւր հալոհնակիցները, որ չը հաշւած կանանց և երեխաներին, թւով 150,000 տղամարդ են, որպէս ոչ հաստատւած, այլ բանակ դրած ժամանակաւորներ, հեռու իրանց մալր-հալոհնիքից ահուելի հարեանից: Նա կարծում է թէ ապրում է այն ժամանակներում, երբ մի 5—6 կոնտորներ կը ներկայացնեն կործանւած կալսերութեան մնացորդը, որպէս ալժմ ֆրանսիական Պոնդիշերին և Կարակալը (Հնդկաստանի արևելեան ափում) չիչեցնում են Դիւպլէքսի չաջողութիւնները: Եւ Մերը, դառնալով մի երկրորդ Բաքու, և ունենալով 500,000 բնակիչ, կը միացնի ռուսացած Հնդկաստանը Եւրոպայի և Ասիայի Ռուսիաների հետ!...

(Կը շարունակւի)

ՍՄԲԱՏ ԶԱՅԱԶԻԶԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՒՕՍ

ԵՂԻՇԷ ՄԱԴԱԹԵԱՆԻ

(Հարսենակութիւն 1)

III

Անտարակոյս, Շահազիզեանի սիրելի հեղինակների շարքը չէ վերջանում բանաստեղծների անուններով. քիչ թէ շատ նա ուշադիր էր անշուշտ և գիտնական գրականութեանը, մանաւանդ այն ճիւղերին, որոնք մօտիկ յարակցութիւն ունէին իւր մասնագիտութեան հետ. և թէպէտ մենք չենք կարող նոյն ճշգրտութեամբ որոշել զանազան գիտնականների և մտածողների ազդեցութիւնը Շահազիզեանի վրայ, բայց այդ ազդեցութեան ներկայութիւնը կողմնակի կերպով խոստովանում է մեր հեղինակն ինքը. այսպէս օրինակ, Շահազիզեանի գրքոյկի մէջ մենք գտնում ենք յիշատակութիւն «լրջամիտ» Բոկլի յայտնի պատմական երկասիրութեան և Զ. Սո. Միլլի և Կունս-Ֆիշերի աշխատութիւնների մասին:

Աւելորդ է ասել, որքան օգտակար պիտի լինէր մեր բանաստեղծի համար օտար գրականութեան ուսումնասիրութիւնը: Պիտեւու է, որ յիշած ուսւս և եւրոպացի մատենագիրներից համարեա ոչ մէկը այսպէս կուլած «միջակներից» չէ. Շէքսպիր, Բայուլն, Գեօթէ, Հէյնէ, Լէօպարդի, Բերանսէ, Պուշկին, Լերմոնտով, Բոկլ, Միլլ... այս անուն-

1) Տե՛ս «Մուրճ» № 3 և 5:

ների հետ անխզելի կերպով կապւած է տիեզերական մատենագրութեան յառաջադիմութիւնը: Բայց մի բան որ արժանի է խորին ուշադրութեան, մի բան որ մեր ձեռն է տալիս մեր բանաստեղծի ստեղծագործութիւնների բանալին—այն է որ Շահազիզեանի սիրած գիտնականներից ոչ մէկը մետաֆիզիկ չէ, և բանաստեղծներից ոչ մէկը զուտ գեղարւեստական չէ: Նկատեցէ՛ք, որ այնպիսի գեղարւեստական հանճարներ, որպիսիք են Գեթէ ու Պուշկին, համեմատաբար աւելի փոքր բաժին ունին Շահազիզեանի պօէզիայի մէջ, քան Բայոնը ու Լերմոնտովը, որոնք թէև իրանց գեղարւեստական տաղանդով ստոր են կանգնած առաջիններից, սակայն իրանց բանաստեղծական արտադրութիւնների մէջ կենդանի արձագանք են կոչել ժամանակակից հասարակական և քաղաքական շարժումներին. ահա՛ մի նշան Շահազիզեանի տաղանդի հրապարակախօսական բնաւորութեան:

Վէպի հրապարակախօսութիւնն էին հրաւիրում մեր բանաստեղծին և իւր ժամանակի պոլիտիկական և սոցիալական փոփոխութիւնները թէ Ռուսաստանում ընդհանրապէս և թէ Արևմտեան-Եւրոպայում: Այդ փոփոխութիւնները շափազանց թարմ են ընթերցողների չիշոգութեան մէջ, որպէս զի հարկ լինէր այստեղ կանգ առնել մանրամասնութիւնների վրայ: Յիշենք միայն, որ այդ ժամանակը բանաստեղծների օրհնած երկրի և հիւսիսային մեծագոր տէրութեան ազգային վերածնութիւն և միաւորման դարաշրջանն էր. կարող էր միթէ Շահազիզեանի հայրենասէր հոգին այդ՝ աշխարհ թնդացնող չեղափոխութիւններին ու բիր բարենորոգումներին ձայն չը տալ՝ այն էլ վերածնւող պետութեան կենտրոնում, ճորտութեան կապանքներից ազատւած բազմամիլիոն ազգաբնակչութեան երկրորդ մայրաքաղաքում:

Բայց բացի բուն պատմական անցքերից՝ Շահազիզեանի տաղանդի զարգացման և աշխարհայեցողութեան վրայ հզոր ներգործութիւն է ունեցել և ժամանակակից ռուսաց գրականութիւնը: Նախորդ շրջանում ռուսաց գեղեցիկ դպրութեան մէջ Գոգոլի շնորհիւ հաստատուած ռեալական ուղղութիւնը այժմ խոր արմատներ էր արձակել մանաւանդ վիպագրութեան մէջ. մի խումբ երիտասարդ հեղինակներ, զանազան կողմերից մօտենալով ժողովրդի կեանքին,

ճշգրիտ գծերով պատկերացրին նրան մի շարք գեղարևեստական գրաւծներում, որոնք հասարակութեան ճաշակն ու միտքը կրթելուց զատ, պատուաւոր տեղ պատրաստեցին ուսուսաց վէպի համար ընդհանուր գրականութեան հանդիսարանում: Միաժամանակ նոր հոսանք ընկաւ և պուրլիցիստիկայի և կրիտիկայի մէջ: Պարբերական մամուլը իւր յառաջադիմական և ազատամիտ օրգանների բերանով մի կողմից համարձակ և անողորմ քննադատութեան ենթարկեց նախարէֆորմեան Ռուսաստանի կարգերը, միւս կողմից խրախոյս և աջակից եղաւ վերանորոգել կայսրի կառավարութիւնը, ընթերցող դասի առաջ նորա իմաստուն գործառնութիւնների ու մտադրութիւնների անկեղծ և անխարդախ թարգմանը հանդիսանալով: Բէլինսկու էսթէտիկական քննադատութիւնը, որ սահմանափակոււմ էր գրական երևոյթների լոկ գեղարևեստական գնահատութեամբ, չը կարողացաւ գոհացնել նոր գաղափարներով համակաւծ գրողների սերնդին. առաջ եկաւ մի ուրիշ կրիտիկական դպրոց, որ ջանք էր անում թափանցել նաև հեղինակի անձնական և հասարակական իդէալների շրջանը: Ինքը ուսաց գրական քննադատութեան նահապետը ստիպաւ եղաւ տեղի տալ այդ ուղղութեան առաջ և իւր գործունէութեան արեւմուտքին՝ հրաժարեց իւր նախկին մոլորութիւնների մի նշանաւոր մասից: Այսպիսով, նոր թագաւորութեան սկսելովը ասպարէզը մնաց Դորբոյիւբովին և Պիսարևին: Յայտնի է, որ իրանց միակողմանի և երբեմն ծայրայեղ տեսութիւններով հանդերձ, այդ տաղանդաւոր քննադատները ունէին այն բացարձակ առաւելութիւնը, որ ձգտում էին գրականութիւնը ծառայեցնել կեանքին, և զուցէ ոչ մի ժամանակ ուսաց իրական կեանքի և գրականութեան կապը այնքան զորեղ չի եղել, որքան յիսնական և վաթսունական թւականներում:

Ահա հէնց ուսաց բելլետրիստիկայի այդ ունակական ուղղութեանն ընդհանրապէս և գրական քննադատութեան նոր՝ օգտալնդիր (ուտիլիտար) պրինցիպին մասնաւորապէս աշակերտում է և մեր բանաստեղծը: «Կեցցէ սուրբ գործը» երգի մէջ Շահազիզեանը ցաւով է մտաբերում այն ժամանակը, երբ ինքը «անհոգ քնարի լարերով» երգում էր միայն սիրոյ գեղեցիկութիւնը, և պարծանքով է շեշտում, որ այնու ամենայնիւ շուտով զօրացաւ, խորտակեց ինքնահաւան մեղայի բռնութիւնը և ուխտեց «լինել մշակ հասարակաց պիտոյք»:

և երգել «գործ և վաստակ»։ Այդ անտարակոյս մի ականակութիւն է «Ազատութեան ժամերի» վրայ, ուր, արդարեւ, սէրը, զգայական սէրը, չափազանց լայն տեղ է զբաւել. սակայն աշակերտական նստարանի վրայ, ի հարկէ, Շահազիզեանը դժւար կարող էր հաշտեցնել բուն երիտասարդական կրքերը, տեսական խելքի թելադրութիւնների հետ։

Միևնոյն ուտիլիտար վարդապետութեան արձագանքը հնչում է և «բռնաւոր Սուլթան» և «Պոյէտ, նիւթապաշտ և քաղաքացի» բանաստեղծութիւնների մէջ։ Առաջինում բանաստեղծը վերցնում է մուզաների գլխից «էսթետիկների» հնարած խորհրդաւոր օրէօլը, յայտնելով, որ երգիչը պէտք է ցաւակից և խնդակից լինի իւր ժողովրդին։

Եւ այժմ պոյէտն այլ երազում չէ,
Որ նա որդի էր վերին երկնքի ¹⁾
Եւ նորա հոգին պիտոյ է լուէ,
Ուր բան էր վառթար խեղճութիւն ազգի:
Եւ թէ ծնել էր, որ լինի թարգման
Քաղցր մեղկուլութեան և անգործութեան,
Եւ յոգեւորաձ, քնարի հետ խօսէր
Երբ նա երգում էր միայն գիւնի և սէր,—
Ո՛չ, նա փոխել էր այդ ծուռ գաղափար:
Նա բաժանորդ է ազգի ցաւի հետ:
Եւ ահա այս խօսքս թնդում է քնար.
Նա՛ իս քաղաքացի, և ապա՛ պոյէտ:

Իսկ երկրորդում՝ քաղաքացին, որին պատկանում է վերջին խօսքը, բնութեան տեսարանների վրայ զմայլած պոյէտին կանչում է քաղաք «հասարակի բաղն ու օգուտը» երգելու։

Դու այն ժամանակ անդամ ես ազգի
Եւ արժանի ես մեր սուրբ յարգանքի.—
Այս քաղաքացին ասաց պոյէտին,
Շտա՛պ քայլերով գնաց իւր գործին:

Այսպիսով, մեր հեղինակը նաև զեղարւեստի մէջ ուզում է

¹⁾ Մեր անմահ քերթողահայրը միննոյն միտքը յայտնում է իւր աղնազարմ մեկենասին: (Խորենացի, III, 65):

մնալ ազգի անդամ և պարտաճանաչ քաղաքացի: Այդ ցանկութիւնից մինչև հրապարակախօսութիւնը հեռու չէ. մի քայլ է՛լ և ահա սօփալը դառնում է պուբլիցիստ:

Կարելի չէ՞ արդեօք նախադուշակել, ի՞նչ հրապարակախօսութեան հետ պիտի կապէր Շահազիզեանը իւր բանաստեղծական գործունէութիւնը: Ընտրութեան համար անհրաժեշտութիւն չը կար դուրս գալու մայրաքաղաքի սահմաններից. «Ճռաքաղ» կամ «Հիւսիսափայլ» — ահա այն զելէմման, որի առաջ պիտի կանգ առնէր գործի և աշխատութեան ծարաւի ապաղայ բանաստեղծը: Քանի դեռ վերջնականապէս չէին մշակել ու ձևակերպել Շահազիզեանի տեսութիւններն ու իդէալները, քանի դրականութիւնը նրա համար լոկ ազատ ժամերի զբաղմունք էր, պարզ է որ նա կարող էր աշխատակցել անխորհր սրան կամ նրա՛ն. և իրողութիւնն այս է, որ մեր բանաստեղծը իւր առաջին փորձերից մի երկուսը — զրաբառ. ոտանաւորներ — տպագրել է «Ճռաքաղում»: Սակայն, չը խօսելով այդ ոտանաւորների շնչին քանակութեան մասին, բաւական է նկատել, որ զրանք իրանց բովանդակութեամբ խկապէս ոչինչ կապ չ'ունեն: Սսերի օրգանի ուղղութեան հետ, և գուցէ նրանց՝ «Ճռաքաղում» լոյս տեսնելու պատճառն այն է, որ «Հիւսիսափայլը» չէր հիւրընկալում իւր էջերում զրաբառ գրածներ: Յամենայն դէպս, «Աւտնի վշտի» մէջ արած հետեւեալ հեգնական ակնարկութիւնը, վերաբերում է և «Ճռաքաղում» տպած զրաբառ փորձերին:

Թէև երբեմբն: սիրտս զրաւեց

Խրթին կանոնքը խրթին արեւսախ,

Բայց զարգանալով խելքըս չընդունեց.

Յետ ուղարկեցի, — ապերա՛խս որդի:

Մենք տեսնեք, որ Շահազիզեանի այդ զարգացումը կատարեց զուգընթացաբար նրա հասակի հետ միասին՝ բաղմատեսակ հանգամանքների ներգործութեան տակ: Ազգարեանց ճեմարանի դասընթացը բոլորելուց յետոյ՝ Շահազիզեանը ամփոփւած չը մնաց իւր անձի մէջ. մի կողմից ուշադիր աչքով հետեւելով ժամանակակից կեանքին, մի ուրիշ կողմից նա լրացնում էր իւր զիտութեան պաշարը ընտիր հեղինակների ընթերցանութեամբ: Միևնոյն ժամանակ նա սերտ յարաբերութիւններ էր պահպանում և Մոսկւայի հայհա-

սարակութեան, մանաւանդ համալսարանական ուսանողների հետ, որոնցից մի քանիսը իւր նախկին դասընկերներն էին ¹⁾։ Այդ ուսանողների մասին էր ասում Նազարեանցը. «զոքա են մեր թարմ ծիւերը և ընծիւղները. զոքա են իմ առաջին սիրելիքը»։ «Եւ զոքա համար, — պատմում է Շահազիզեան, — Նազարեանցը առանց յոգնելու ման էր գալիս հայոց տներում, վաճառական ժողովարաններում, հաւաքում էր ամեն տեղից շատ կամ փոքր արծաթ և մատակարարում իւր պակասաւոր ուսանողներին»։ Բայց ուսանողների և Նազարեանցի կապը լոկ նիւթական չէր, այլ աւելի՝ բարոյական։ Այդ ուսանողները անցնում էին միւլենոյն դպրոցը, ուր տարիներ առաջ անցել էր և Նազարեանցը, ծառայում էին միւլենոյն գաղափարներին, որոնց ծառայել էր մի ժամանակ և շարունակում էր ծառայել Նազարեանցը. նրանք ոգևորւում էին միւլենոյն յոյսերով և ձգտումներով, որոնցով ապրում ու ոգևորւում էր Նազարեանցը։ Ի՞նչ էր ուրեմն Նազարեանց ձեմարանի պրոֆէսորը այդ ուսանող երիտասարդութեան մէջ։ Նրա բարձր զիրքը, նրա հասակը, նրա անունը, նրա գիտութիւնը, նրա բարոյական արժանաւորութիւնները — ամեն ինչ նախապատրաստել էր նրան մի բնական ուղեցոյց և առաջնորդ լինելու՝ դեկավարութեան կարօտ այդ յուսալիր հայ երիտասարդութեան համար։ Փամանակն այնպէս էր, որ ուսանողութիւնը կազմում էր հայկական ինտելիգենցիայի ամենագորեղ տարրերից մէկը. մնացած

¹⁾ Շահազիզեանի դասակիցներից մէկն էր և Լերմոնտովի (Демонъ-ի թարգմանիչ՝ վաղաթառամ բանաստեղծ Մ. Սադաթեան։ «Այս վաղամեռիկ բանքարաւոր երիտասարդի մահը ականաւոր կորուստ պիտոյ է համարել մեր ազգման բանաստեղծական աղքատ զրականութեան համար» — գրում էր Մ. Միանսարեանցը մեղանից քոաներեք տարի առաջ։ «Մուրճ» ամսագիրը այդ ժամանակահանդիսից դէս առաջինը եղաւ որ նորից լիչեցրեց ընթերցող հասարակութեանը Սադաթեանի անունը։ Այնուհետև մեր սարբերական թերթերից մէկ («Մշակ») Լերմոնտովի մահւան լիւնամեակը լրանալու առիթով առաջարկեց առանձին գրքովիով հրատարակել Սադաթեանի թարգմանութիւնը։ Այդ ժամանակաշարմար առաջարկութիւնը չանձն առաւ կատարել («Տարադ»-ը իւր էջերում արտասպելով «Դեռ»։ Բայց և այնպէս, ցանկալի է ունենալ Սադաթեանի (ինչպէս և կոմս Էմմանուէլի և ուրիշների) բոլոր գրւածները (եթէ կան առանձին գրքում ամփոփած և քանաստեղծի պատկերով և կենսագրութիւնով զարդարած։

ինտելիգենտ ոչ թերը բաւականաչափ պատրաստութիւն և հեղինակութիւն չունէին ռուսահայոց մտաւոր վերածնութեան կարապետներ ներկայանալու: Եթէ չը հաշւենք Նազարեանցի ընկեր Խաչատուր Աբովեանի և ժամանակակից Մարկոս Աղաբէկեանի գործունէութիւնը, պէտք է խոստովանել որ ռուսահայոց ինտելիգենցիայի ընդհանուր ձգտումներն ու ակնկալութիւնները յիմնական և վաթսնական թւականներին՝ ամբողջապէս կենտրոնացան «Հիւսիսափայլի» խմբագրի գործունէութեան մէջ: Սակայն «Հիւսիսափայլը» յիշած ձգտումների և ակնկալութիւնների լոկ հրապարակաօսական արտայայտութիւնն էր. այն ինչ այդ ձգտումների և ակնկալութիւնների բանաստեղծական ամփոփման համար անհրաժեշտ էր մի Շահազիզեան իւր «Լեռնի վշտով և զանազան բանաստեղծութիւններով»:

(Վերջը միւս համարում):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՅՆՐԻԽ ՊԵՍԱՆՈՑՅԻՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱ- ՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Նորա «Լինհարդ եւ Գերտուդ» գրքի հայերէն թարգմանութեան առիթով):

„Ich will Schulmeister werden“ ՊԵՍԱՆՈՑՅԻ

ՅՈՎ.Հ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆԻ

Մեր հալոց մանկավարժական գրականութիւնը զուրկ է մանկավար-
ժական աշխատութիւններէ, դասական գրածքների թարգմանութիւննե-
րից: Մենք գոցա մասին չենք էլ մտածել, ալ աշխատել ենք կցկտուր
տեղեկութիւններ տալ կրթութեան մասին: Այսօր իմ առաջն է զրած
Պեստալոցցու հարուստ գրականութեան առաջին նմուշը: Նախ քան ալ
գրքի մասին գրելու, ասենք մի քանի խօսք Պեստալոցցի մասին: Յովհան-
նէս Հալների Պեստալոցցին ծնել է յունւարի 12 թ. 1746-ին Յինրիխ
քաղաքում: Վեց տարեկան հասակում կորցրեց նա իւր հօրը, որ բժիշկ էր
և կրթեց շատ սահմանափակ շրջանում՝ իւր բարեպաշտ մօր և հաւատա-
րիմ աղախին Բաբելի միջոցաւ: Սօր բարեպաշտութիւնը մեծ ազդեցու-
թիւն ունեցաւ փոքրիկ Հալներիսի վերաւ: Բաց աւելի մեծ կրթական
նշանակութիւն ունեցաւ նորա պապը, որը զիւղական քահանայ էր և միև-
նոյն ժամանակ շատ ջանք էր դնում աղքատների խնամութեան և կրթու-
թեան վերաւ: Փոքրիկ Հալներիսը քիչ չէր աչցելում իւր պապին, ամենա-
քիչը տարւալ մէջ մի երկու ամիս նորա մօտն էր գտնւում և նորանից շատ
բան լսում ու սովորում: Հալներիսը չէր կարողանում մոռանալ գործարան-
ների բանուր երեխաներին, որոնց տեսել էր պապի գիւղում: Ուսումնա-
րանում ոգևորում էին նորան Բողմեր և Բրադլինդեր ուսուցիչները հին
հերոսների համար: Ռուսուի Էմիլը նորա պաշտած գիրքն էր, բաց նորա
մէջ վստահ էր կամք, միայն խեղճերին և աղքատներն օգնել, ինչպէս և

անում էր նորա պապը, ուստի և այդ պատճառով սկսեց ուսումնասիրել աստուածաբանութիւն: Նորա առաջին քարոզը եկեղեցում շատ անպաշտ անցաւ. նա կակազում էր և տեղ տեղ իւր մտքերի կապը կտրում էր: Պետալոցցու առաջին փորձի անպաշտութիւնը ստիպեց նորան թողնել աստուածաբանութիւնը և սովորել իրաւաբանութիւն: Նա մտածում էր, որ այդ վերջինով աւելի լաւ կարող է պաշտպանել ճշւած ժողովրդի իրաւունքները: Սակայն անպաշտ փորձերն և իւր մի ընկերոջ մեռնելուց առաջ արտասանած խօսքերն համոզեցրին նորան, որ հարկաւոր է փորձ և որ փորձեալ անձնաւորութիւնը միայն կարող է այդ ընտրած ասպարէզում դործել: Պետալոցցին հիւանդացաւ, և նրան խորհուրդ տւին ընդհատել ուսումն, զնալ մի զիւղ, ուր և իրան նւիրեց հողագործութեան: Նա 1768-ին ձեռք բերեց Յիւրիխի վաճառականական տան միջոցով մի անմշակ հող Արդոլում և չինել տւեց մի տուն: 1769-ին սլակեց ցիւրիխեցի մի հարուստ վաճառականի աղջկայ՝ հետ Աննա Շալթհեզ անունով: Նա թէև ալտեղ հողագործութեամբ էր պարապում, սակայն վճռեց նաև բանալ մի վարժանոց աղքատ երեխաների համար, և շուտով հաւաքեց 50 փոքրիկ երեխաներ: Ամառը պարապում էր իւր աշակերտներով հողագործութեամբ, իսկ ձմեռը դաս էր տալիս, սովորեցնում, կրթում էր նոցա: Բայց շուտով նա պէտք է անբախտանար: Կնօջ կարողութիւնը զոհելով ուսումնարանի համար, 1780-ին փակեց դպրոցը և նա ստիպւած էր թողնել իւր կալւածքը: Պետալոցցիի բարեկամները համարում էին նորան արդէն կորած մի մարդ և չիրաւի, 18 տարի ապրեց նա շատ նեղութիւններով մէջ:

Թողնելով հողագործութիւնը, նա նւիրեց գրականութեան: 1780-ին լոյս տեսաւ նորա առաջին երկասիրութիւնը «Abendstunde eines Einsiedlers» (Միակեացի իրիկնաժամը): Շատերն ալս աշխատասիրութիւնը շատախօսութիւն անւանեցին, ուստի Պետալոցցին մտածեց իւր մտքերն որոշ ձեակերպութեան ենթարկել և հրատարակեց 1781-ին մի ուրիշ աշխատութիւն «Աինհարդ և Գերարուդ, մի զիրք ժողովրդի համար» վերնագրով: Այդ գրքի մէջ ցոյց տւեց նա իւր տաղանդը և ժողովրդի մէջ մեծ հրչակ տուցաւ: Այդ աշխատութեան չաջողութիւնը ոգևորելով նորան, նա հեղինակեց մի ալլ զիրք «Գրիստոֆը և Էլզան»: Պետալոցցու նպատակն էր, որ ալս գրքովը լինի դասագիրք մարդկութեան ընդհանուր բէալական դպրոցի, ալն է՝ բնական դպրոցի: Սակայն ալլ նպատակին չը կարողացաւ ծառայել զիրքը, ըստ որում գրքի երկար ճառերը շատ ձանձրացուցիչ են, թէև մէջը մեծ մտքեր են արտաբայուած: Նոյն տարին դուրս եկան «Զւիցիերական թերթ» չաբաթաթերթի մէջ մի լօղւած «Die Figuren zu meinem ABC-Buche», մի չարք առակներ և մի լօղւած «Հետազօտութիւններ բնութեան ընթացքի մասին մարդկային սեռի զարգացման մէջ»: Ալս աշխատութեան մէջ զանազանում է երեք ստորագրութիւններ մարդկային գրութեան, որոնք նեն՝ «մարդուս բնական, ընկերական և բարոյական գրութիւնները»:

Տասն և ութ տարի հազար մի նեղութիւններ կրելուց լստալ, վեղա-
փոխութիւնը ձգեց նորան կրկին հասարակական դործունէութեան մէջ։
Պետտալոցցին 52 տարեկան էր և ցանկանում էին տալ նրան տեսչի պաշ-
տօն Արգաուի սեմինարիալում։ Սակաւն ալ չը կատարուեց. 1798-ին, երբ
կանտոնը, Ունտերվալէն ֆրանսիացիք ալրեցին ու անսպաս դարձրին,
բաղմաթիւ որբ երեխաներ թափառում էին ալս ու ալնտեղ, քաղցը լա-
գեցնելու համար։ Կառավարութիւնը տրիպում էր մտածել զորա մասին,
ուղարկեց Հալնրիխ Զոկկէին և Պետտալոցցուն։ Նոքա հաւաքեցին 80 երե-
խաներ և զոցա ապրուստն ու կրթութիւնը շատ դժւարին բան էր, նա-
մանաւանդ նիւթական սուղ միջոցներում։ Այստեղ ևս նորա դործու-
նէութիւնը երկար չը տևեց, ըստ որում ալն սենեակները, ուր երե-
խաներն էին կրթւում, պէտք է վիճորական հիւանդանոցի փոխադրուէր.
ուստի և ստիպւած էր իւր սիրելի որբերին արտասուքը աչքերին, ճանա-
պարհ ցոյց տալ. Իսկ ինքը Պետտալոցցին ղեկավարութեան պատճառով,
հանքալին ջրերով լաւտնի մի քաղաք։ Երկար ալս ու ալն կողմը թափառե-
լուց լստալ նա հրատարակեց 1801-ին իւր հալեացքները զստատուութեան և
զպրոցական գործի վերաբերեալ «Ինչպէս է Գերտրուդը սովորեցնում իւր
երեխաներին» վերնագրով մի գրքում, և ընտրեց իւր գործունէութեան համար
Իֆերտոնը (Yverdon)։ Այստեղ ստացաւ նա «մոզովրդական մար-
գար է» կոչումն, նորան ալցելում էին մինչև անգամ օտար երկիրներից
թաղաւորներ, զինականներ, զրոգներ, ի միջի ալլոց և փիլիսոփալ Հեր-
բարտն, աշխարհագէտ Ռիտտէր, Շտերն, Բյոլման, Գելլերլի, Յիլլեր, Շտալ-
ներ և Պլամանը։ Այս վերջինը որ ալցելեց նորան 1804 թ., հետեւալ կեր-
պով է նկարագրում Պետտալոցցուն. «Նա կատարելապէս բնութեան մարդ է,
միջակ հասակի և հազուադէպ մէջ շատ անհոգ և կեղտոտ։ Գէմքն է չեղոտ և
յարաբերութեան մէջ շատ բարի է, և երկխալի պէս չողոքորթող բնաւո-
րութիւն ունի. հոգով անհանգիստ է, ոչ մի տեղ զաղար չունի, ուստի և
մի երկար խօսակցութիւն անկարող է համբերութեամբ լսել. սակաւն ամ-
բողջ օրեր գիտէ նստել իւր գրասենեակում և թեղադրել ինչպէս մոքերը
զալիս են. ապա լստալ ալլ թեղադրածը կարդում ու սրբագրում էր ալնքան,
մինչև որ ինքը գոհ կը մնար։ 1809-ին իւր վարժանոցի ուսուցիչների
թիւը 15 էր և աշակերտներինը 165։ Այստեղ ևս վիճակւած չէր նորան մինչև
մահ գործել, նախ որ ծագել էին խռովութիւններ ուսուցիչների մէջ, ապա
1814-ին վախճանեց Պետտալոցց ու հաւատարիմ կիներ։ Խեղճ ծերունին արտա-
սանեց իւր կնոջ դաբադի վերալ՝ «Մենք բոլորից վախուած և ծաղրւած էինք,
հիւանդութիւնը և աղքատութիւնը մեր գլուխը կռացրել էր և մենք կերել
ենք մեր չոր հացը արտասուները մեր աչքերին. քալց ինչ բան տուց մեզ
ալն ումն, զիմանալ կեանքի բոլոր հարւածներին»։ Ահաւասիկ ալս աղբիւ-
րից էինք ստանում ուժ, սիրտ առնում, հաւատում իրար և միմիարում,
մատնացող անելով միևնույն ժամանակ իւր ձեռքին բռնած Աւետարանը։

Պետաւրացիներն արդէն թուալցել էր, նա չէր կարողանում հաշուել այն գաղափարի հետ, թէ իւր սիրելի Գերտրուդը վախճանւել է: Պետաւրացիի զպրոցի ուսուցիչներէն մէկը 1818-ին հրատարակեց նորա բոլոր գրածներն, որից զուտ արդիւնք ստացւեց 50,000 զուլէն: Պետաւրացիներն ալ փողով որոշեց մի որբանոց հիմնել Յլինդիում: Իւր ծերութեան հասակում նա գրեց նաև մի երկասիրութիւն «Իմ կեանքի վիճակը» վերնագրով, որի մէջ նա խօսում է գլխաւորապէս իւր զպրոցի մասին: 1827-ի սկզբներին Պետաւրացիներն սաստիկ հիւանդացաւ: Այդ հիւանդութիւնը տեւեց գրեթէ մի ամիս և 17-ին փետրւարի 1827 թ. վախճանւեց: Նորա զերեզմանաքարի վերայ փորագրւած են հետեւեալ խօսքերը. «Ամեն ինչ ուրիշների համար, իսկ իւր համար ոչինչ»:

Պետաւրացիներն իւր ամբողջ կեանքը ծառայեցրեց մի գաղափարի, այն է՝ ժողովրդի կրթութեան: Նա ներկայանում է որպէս հայր խեղճ և կրթութեան կարօտ ամբոխի. նա համոզւած էր, որ իւրաքանչիւր անհատ, լինի նա աղքատ, ու ստոր դասակարգից և անընդունակ, պէտք է կրթւի, որ մարդկութեան պիտանի անդամ դառնալ: Նա ասացուցեց որ տարրական դասաւանդութիւնը, բոլոր դասաւանդութիւնների հիմնաքարն է: Նա պահանջում էր զարգացումն մարդկային բոլոր ոլթերի, նա գտաւ որ մարդկային ընդհանուր կրթութիւնը հիմքն է բոլոր մասնագիտական զարգացման: Ամեն դասաւանդութեան սկիզբն էր նորա համար՝ զիտոգութիւնը: Նա ոչ թէ միայն ոտկոթեց Գերմանիայում մի նոր ձև դասաւանդութեան, ալ նորա զլիաւոր ծառայութիւնը այն է, որ նա ցոյց տուց թէ ժողովրդի կրթութիւնը և ուսումը ազգային պէտք է լինի: Պետաւրացիներն մանկավարժութեան պատմութեան մէջ նոյն տեսակ աստղն է, ինչպէս Կոմենիոս, Լուսսո, Լերբարտ:

Դառնանք «Ինչհարզ և Գերտրուդին»: Այս աշխատութիւնը Պետաւրացու ամենատաղանդաւոր գործն է: Նա ուզում է արտեղ ցոյց տալ, որ մալերից և նոցա կրթութիւնից կախումն ունի մի ընտանիքի, հասարակութեան և պետութեան բարեկարգ վիճակի մէջ գտնւելը: Նա կամենում ևս ժողովրդի կրթութիւնը չանձնել մալերին», այս է այն գաղափարը, որով ամբողջ երկասիրութիւնը ներշնչւած է: Պետաւրացիներն ներկայացնում է Գերտրուդին, որպէս մի իղէալ, որը դարձնում է տունը Աստուծոյ տաճար, մանուկների սիրտը ու գլուխը կենդանացնում է իղէալական կրթութեան հոգը: Սը նախելով որ ալս գիրքը արծարծում է արտիսի բարձր գաղափարներ, նա ճշմարիտ ժողովրդական գիրք է. նա նկարագրում է ժողովուրդը, թէ ինչպէս է նա ապրում և սննդւում: Մենք գրքի մէջ տեսնում ենք մի հաստիկուոր կալածատէրի, որին զիւղացիք հարկ են վճարում: Գիւղի շրջակայքում ծաղկում է աւաղակութիւնը: Նա բռնալ զիւղի տանուէր

Համայնքը, որը մինչոչինչ ժամանակ պանդոկապետ է և իւր տիրօջ հաւատն է վազելում, բոլոր թշուառութիւնների արմատն է: Այդ մարդը, որ մեծ ուժ է կազմում, ոտնակոխ է անում գիւղի բնակիչներին պատիւը, կլանում է նոցա կարողութիւնը. նա մի խօսքով գիւղը անբախտացնում է: Այդ պատժութեան մէջ երևան են գալիս ուրիշ անձնաւորութիւններ, ինչպէս, օրինակի համար, որմնաղբիւր Լինարդը, որ մի բարի մարդ է, սակաւն ընկել է ոստիկանների ճանկերը և որին սա փողեր տալով ծառայեցնում է իւր նպատակներին: Իսկ որմնաղբիւր կին Գերտրուդը, նկատելով իւր մարդու այդ վիճակը, զանգատում է կալաժառեր Արենին. այդ վերջինը հրամայում է Լինարդին չինել գերեզմանատան պարիսպները: Տանուտէր Արենի խօսակցութիւնից հասկանում է, որ գիւղում մի նոր ոգի է երևում, ուստի վճռում է իւր ընկերների հետ պանդոկում այդ ոգուն պատժել: Բայց և այդ խմբի խօսակցութիւնից պարզ երևում է, թէ ինչպէս նոքա իրար հետ ներքնապէս անհամաձայն են և իրար հաւստ չեն ընծաղում: Չ'երկարացնելու համար լսողներն միայն աչն, որ վերադառնալ չարամիտները, կեղտոտութիւն չի մտնում, որ չ'անեն. բայց վերջը ամենաչն ինչ բացում է: Վերջը Արենը, գիւղական քահանան, բամբակ գզող Մայերը և շատերը գալիս են աչն և զրակացութեան, որ մի բարի վերանորոգումն գիւղական հանգամանքների, կարող է միայն կրթութեամբ և դաստառութեամբ տեղի ունենալ: Գլխուպէնը վճռում է՝ «եւ ուղում եմ գարոցի վարպետ լինել» և առնում է գիւղի ուսումնարանը իւր ձեռքը, որը մինչև այդ ժամանակ գրեթէ աչքից ընկած էր: Սակաւն այդ գործը իւր ձեռքն առնելով, մտնում է նա Գերտրուդի բնակարանը սովորելու նորանից՝ հաւատարիմ դաստիարակչուհուց սովորելու: Նա տեսնում է, ինչպէս Գերտրուդը առաւօտները երեխաների հետ Աւետարան է կարդում և ջերմութեամբ աղօթում, ինչպէս ամբողջ օր խօսակցութիւնը այդ երեխաների հետ՝ կարգացածի գլխաւոր մտքերն են. նա տեսնում է, թէ ինչպէս երեխաները մօր առաջնորդութեամբ այգում գործում են: «Երբ պարոնները Գերտրուդից հեռացան, ասացին նորան, որ վաղն էլ կը գանք»: Նա պատասխանում է նոցա. «ինչո՞ւ համար»: Դուք վաղը և միշտ էլ նոյնը կը տեսնէք, ինչ որ այժմ»: Գլխուպէնը պատասխանում է՝ «Այն ինչ որ միշտ նոյնն է, նա տեսողական է և չափաւորական, իսկ ինչ փոփոխւում է՝ նա անցողական է, ամուր չէ: Այդ դէպքից չետո՞ց է Գլխուպէնը իրան նւիրում է գարոցին: Կրթութեան պտուղը հասունանում է և ամբողջ գիւղը բարեփոխւում է: Իշխանն ևս լսում է այս բարի գործի մասին և դուրս է նոցա ջանքը՝ բարեխաւացնելու ժողովրդի գլխաւորապէս խեղճ, աղքատ և որբերի վիճակը:

Ահաւասիկ այս է «Լինարդ և Գերտրուդի» բովանդակութիւնը: Սորա հիմնական գաղափարն է՝ իւրաքանչիւր ժողովրդի բարեխաւութիւնը, նորա լաւ վիճակը միայն կախումն ունի կրթութիւնից: Այս աշխատութիւնը թէև կարելի է դնել Խուսի «Էմիլի» շարքում, բայց չի կարող այդ վերջինին

հաւասարել, ըստ որում վերջինս ամփոփում է հեղինակի ամբողջ մանկավարժական ծրագիրը, մինչդեռ աչտակ միայն մի մեծ գաղափարի իրագործման մասին է խօսքը: Այս գրքի նշանակութիւնը այնու ամենայնիւ մեծ է և չեղափոխական ազդեցութիւն ունի և ամբողջ գերմանական ազգը շնորհակալ է Պետտալոցցուն այդ աշխատութեան համար:

Դառնանք այժմ մեր հայկական թարգմանութեան: Թէ որ աստիճան կարեւոր է հայերիս համար «Արհարգ և Գերտուր», աւելորդ է բացատրել, նա պէտք է նաև մեր ժողովրդի ընթերցանութեան զիրք լինի: Խօսքներս մասնաւորեօք, սակաւ, միայն այժմեան թարգմանութիւնով, որ հրատարակել է Թիֆլիսի հայերէն գրքերի հրատարակող ընկերութիւնը: Յաւօք սրտի պէտք է ես լայտնեմ, որ ընկերութեան հրատարակածը չի կարող ալն պահանջները գոհացնել, որ խկականին է վիճակած: Սորա գլխաւոր պակասութիւնն է համառօտութիւնը. Պետտալոցցու «Արհարգ և Գերտուր»-ը հարց ու փորձական ձևով է գրած և տեղ տեղ ներկայացնում է հրաշալի դիալոգներ, իսկ ուսերէնի կրճատումն պատմողական, բայց և անհամ մի գիրք է: Պետտալոցցու գրածքի արժանաւորութիւնները մէկն էլ նորա ճոխ ոճն է, իսկ թարգմանութեան մէջ բացակա է այդ վերջինը: Թող ամեն ընթերցող ինքը դատէ, արդեօք մի տաղանդի գործ կարելի կրճատել, և կը լինի նա նոյնպէս մի ստեղծագործութիւն: Ոչ, նա կը նմանի մի թխած շարագրութեան: Գուցէ ընթերցողն այս զիրքը չի ճանաչէ, առնենք ուրիշ օրինակներ, եթէ կրճատենք Սոփոկլէսի, Շեկսպիրի, Շիլլերի, Գէթէի, Դիկկենսի, Շպիտհադէնի, Ֆէլէրբախի Ալֆոնս Դոդէի, Զախար-Մադոսի, Պուշկինի, Տուրգենևի, Դոստոևսկու և այլ գրողների երկիրը, արդեօք նոյնը կուեննալինք, թէ աւելի վատը: Ինչ կարող էր լինել եթէ մենք Դոստոևսկու «Преступление и наказание» ըստ մեր կամեցածի համառօտէինք: Կը լինէր մի անհամ գրածք, որի ընթերցանութիւնը ինքը ցոյց կը տար, որ այս գործը չի՛նծու է և չէ արդիւնք տաղանդի: Այս տեսակէտից նախած, ներկա թարգմանութիւնը մի նպատակ է մեր զրականութեան, և ես կ'առաջարկեի, որ մի բարի մարդ լանձն առնէր կատարեալ թարգմանելու այս հրաշալի երկը, որ միջազգային ժողովրդական մի գիրք է: Միւս կողմից պէտք է նկատել որ այժմեայ թարգմանութեան լեզուն ևս աղաւաղած է, սահուն և կոկ չէ:

Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ վերոլիշեալ թարգմանութիւնը հայոց հրատարակչական ընկերութեան հրատարակութիւնն է, ուստի թող կը տալի ինձ առաջարկել այդ ընկերութեան ուղղորդութեանը մի քանի ուրիշ հրաշալի գերմանական և ուրիշ սղգերի մանկավարժական գրքեր, որ արժանի են թարգմանելու:

1 Մայրական դպրոց, գործ Յովհաննէս Ամուս Կոմենիոսի:

2 Ինչպէս Գերարդը սովորեցնում է իւր երեխաներին, գործ Հալքրիխ Պասալոցցու:

3 Էմիլ, գործ Ռուսալի:

4 Զրուցներ երեխաների և նոցա բարեկամների համար գ. Զալցմանի:

5 Krebsbüchlein oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder, նոյն հեղ.:

„Faciam, mi popule, si te idem facienten prius wieder.“.

(Սո կ'անեմ, հայրիկս, եթէ առաջուց տեսնեմ, որ դու էլ նոյնը անում ես):

6 Karl von Karlsberg oder das menschliche Elend, նոյն հեղ.:

7 Konrad Kiefer, oder Anweisung zueiner vernünftigen Erziehung der Kinder. նոյն հեղ.:

8 Ameisenbüchlein, նոյն հեղ.:

9 Die deutsche Jugenderziehung 1891 գործ Գուսֆելդի:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՇՄԻԴՏ, ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ.—«Ռէչնեկէ աղւէսը», գերմաներէնից թարգմանեց Փիլիպպոս Վարդանեան: Երես, տառ № 12 Թիֆլիս, Յ. Մարտիրոսեանի տպարան: 194 երես, գինն է 60 կ.:

«Ռէչնեկէ աղւէսը» մի հեղինակի գործ է. նրա վրա միջին դարերի ընթացքում աշխատել են մի շարք անչափ գրողներ. չափնի է միայն չորսի անունը, որոնք գրել են գրքի հաջիւ մի քառորդը: Միջին դարերում կազմած այս գիրքը չետոյ պատմեցին զանազան հեղինակներ, օրին. Գեօթէն փոխադրեց նրան հեկզամետրների. պատմողներից մէկն է և Ֆ. Շմիդտը. Իսկական միջնադարեան «Ռէչնեկէի» բովանդակութիւնը հետեւեալն է. Ռէչնեկէն աղքատացած ասպետ էր. նա ապրում էր կիսաւեր Մալպերտում ամրացում իւր ամուսնով ու որդկերանցով. նրա ընտանիքը չաճախ ստիպւած էր սովատանջ լինել. գիտե՞նալով պերճախօսութեան ուժը, Ռէչնեկէն փորձեց խօսքով հանգստացնել իւր քաղցած որդուն, բայց այս վերջինը չ'ենթարկեց նրա պերճախօսութեանը, ալ ընդհակառակը սկսեց աւելի բարձր աղաղակել և ահա աղւէսին մոտ

է միայն մի բան, կամ գողութեամբ, կամ խորամանկութեամբ ձեռք բերել ալն, ինչի նա պահանջ ունի: Այդ պիտով աղւէսը ընդհարումն ունեցաւ զալլի հետ և հէնց սկզբից մի լուսահատ կռիւ սկսեց նրա հետ: Գալլը գանգատուում է թագաւորին որի դերը կատարում է առիւծը: Նկարագրելով Ռէչնեկէի ճանապարհորդութիւնը զէպի արքայի պալատը, հեղինակը օգտուում է հանգամանքից՝ ներկայացնելու առիւծի պալատական կեանքի նկարագիրը. ամենից առաջ նա կանդ է առնում ի հարկէ արքայի վրա, որը նշանաւոր է իւր վսեմ չիմարութիւնով. թէև սառչինչ չի անում, բայց չամառ կերպով մաքառում է իւր արքայական իրաւունքների համար և զւստի թեմբ լսում է պալատականների կեղծաւրութիւնները: Արքայի գլխաւոր խորհրդականը արջն է, ծանրաշարժ, բայց սարսափելի որկրամուլ մի արարած, որը ոչ ալնքան մտածում է տէրու-

թեան գործերի որքան ալն բանիմասին, թէ ինչ կերպով բաւարարութիւն տալ իւր ստամոքսին: Արքայի սիրելին, ամբողջ պալատի իղէալը, պճնասէր, զեղեցիկ, պալատականի իսկական տիպարը՝ լէօպարդն է (ընծառիւծը) որը թող է տալիս արքային հաճոյանալ իր կնոջը: Գլխաւոր դատաւորը եղջերուն է, որը իւր պողերից զէնը ոչինչ չի տեսնում, բայց դրա փոխարէն նրա կալմածքը բոլորին հիացնում է իւր լրջութեամբ: Հէնց ադ բանի շնորհիւ է, որ նա դատաւոր է դառնլ. լետոյ գալիս է պալատական հոեատորը՝ էջը, որը նշանաւոր է իւր խլացնող պերճախօսութիւնով. նա ալնալիսի բարձր ձայնով է քարոզում, որ նրա քարոզը լսելի է լինում մի ամբողջ մղոն տարածութեան վրայ: Այսպէս ուրեմն արքայի պալատը գալիս են աղէսը ու գալլը և խնդրում են, որ իրանց դատէ. զլիսին ծանրութիւն չտալու համար, ալնքան դիմում է միջին դարերում ընդունւած դատաստանական մեծամարտութեանը. ասպարէզ են դուրս գալիս. գալլի մաղերը կատաղութիւնից բիզ բիզ են կանդնել, նրա աչքերը լցւած են արիւնով, իսկ աղէսը իւր մօրաքրոջ խորհրդով ածիլել էր մորթու մազերը և իւզով օծել մարմինը: Աղէսը խօս է տալիս գալլից, ցանկանալով նրան լողնեցնել, աչքերին թող է փչում և երբ գալլը լողնած ու կուրացած աւազից ու փոշուց վալր է ընկնում, աղէսը չարձակում է նրա վրայ և սկսում է կրծել. բայց նա ալնքան գրաւում է իւր դերով, որ չի կարողանում լետ փախչել:

գալլը բռնում է նրա թաթից և ալնպէս ուժեղ կծում է, որ աղէսը ուշաթափւում է. սա չաղթւած է և արքան նրան մահան է դատապարտում, վարդապետները միջամտում են և նա ներումն է ստանում ալն պալմանով, որ իւր մեղքերը ապալխարելու համար վանք մտնի. աղէսը սկսում է ձգնել և ինչպէս ջերմառանդութեամբ է ձգնում! Բայց ալս բոլորը երկար չէ տևում: Վանքի բազում շրջող չաղ հաւերը գալթակղեցնում են նրան և նա ուտում է մէկին: Աղէսը դատի հեթարկեց, արտաքսւեց վանքից և անիծեց եկեղեցուց. վերադառնալով տուն, նա սարսափ է բերում միւս կենդանիներին: Արքան պաշարում է աղէսի ամբողջ տարի. լողնած երկար պաշարումից, առիւծը ընդունում է խաղաղութեան պալմանները, ընդունում է աղէսին իւր ծառալութեան մէջ և իրա ամենամօտիկ անձն է դարձնում. իսկ վարիանտներից մէկում Ռէլնեկէն նոյն իսկ թագաժառանգ է նշանակւում և ժամանակով ալնալիսի իմաստուն թագաւոր է լինում, որ նոյն իսկ Հռոմի պապը հրաւիրւում է իւր մօտ՝ նրանից իմաստութիւն սովորելու համար:

Մենք չենք բերում միւս էպիլոգները, դա կ'երկարացնէր մեր գրախօսութիւնը. բաւականանում ենք որոշելով, գրքի ընդհանուր նշանակութիւնը. Ռէլնեկէ աղէսը մի դառն սատիրա է ուղղւած ֆէօդալիզմի, ասպետութեան, և հոգևորականութեան անառակութեան դէմ: Բոլորը, ինչի առաջ խոնարհւում էր միջ-

նադարեան հասարակութիւնը, աչն է արքայական իշխանութիւնը, նորա արդարադատութիւնը, ասպետութիւնը, մենամարտութիւնով դատ վճռելը, կուսակրօնների կարգերը, վերջապէս նոյն ինքը Հռոմի պապը, ծաղրի ու խաղաղութեան է ենթարկուում: Բոլորին չաղթում է խորամանկութիւնը և քաղաքագիտութիւնը, որը մարմնացած է աղւէսի մէջ: «Ռէյնէկէ Աղւէսը» վկայում է ֆէոդալական աշխարհի լուծւելը իւր իրաւունքներով ու հիմնարկութիւններով և նոր բուրժուազիայի դարեւորջանի սկսւելը, երբ արքայական իշխանութեան և քաղաքային համայնքների միացած ճիգերով՝ հարւած հասցրւեց միջնադարեան ֆէոդալիզմին, մի հարւած, որից լետոյ նա ալ ևս չը կարողացաւ ոտի կանգնել» (Средневежковая литература, лекция профессора Н. И. Стороженко).

Շմիդտը, ինչպէս վերև նկատեցի,

պատմում է նոյն նիւթի մասին և նա պատմում է հետաքրքիր կերպով, բայց նրա պատմութիւնը ազատ է մի քանի նշանաւոր պակասութիւններից. ամենից առաջ Շմիդտի «Ռէյնէկէ» մէջ բացակայում են միջնադարեան տիպերից շատերը, աչատեղ խօսք չը կա ոչ Հռոմի պապի, միջնադարեան աչս նշանաւոր հիմնարկութեան մասին, ոչ հոգևորականների, ոչ ասպետութեան մասին և երկրորդ՝ միւս տիպերը, եթէ դուրս էլ են բերւած, ալդ արւած է աչնքան անորոշ ու թույլ գծերով, որ անկարելի է դուշակել, թէ ո՞ր դասակարգի ներկայացուցիչ է աչս կամ աչն կենդանին: Միակը, որ պարզ է դուրս բերւած, դա միջնադարեան արդարադատութիւնն է, երբ չաղթող էր հանդիսանում ոչ թէ արդարը, ալ ճարպիկը:

B.

«ԹՈՄՍՍ ԲՈՅՆԻՍ» (ճշգրիտ անցք), Թարգմանութիւն Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանի, 1891 թ., 32 երես, գինն է 3 կոպ.:

Գործողութիւնը կատարւում էր լուծական կղզիներից մէկի վերալ, տաճկական իշխանութեան օրերում, մեղանից մօտ 500 տարի առաջ: Խաւար ու քարքարոս ժամանակ էր. ոչ ոք ապահով չէր իւր կեանքի, պատւի ու կալքի համար. վիրաւորում էին մարդու ամենասրբազան զգացմունքները, իսկ ժողովուրդը լուծեամբ ու համբերութեամբ տա-

նում էր ալդ բոլորը. ոչ ոք չէր վրձնում թոթափել իրանց վրալ ծանրացած լուծը. հարկաւոր էր մի համարձակ, ուժեղ կամքի և սուրբ զգացմունքների տէր մարդ և ալդպիսին առաջ ևկաւ. դա Թոմաս Բոցարինն էր: Նա նոյնպէս ալրւած ու դաղւած էր տաճիկներից. տաճիկ հարկահանները խաւարեցրին նորա սիրելի մօր վերջին ըոպէները, տաճիկ զաղին

բռնութեամբ իւր հարեմբ տարաւ նորա սրտին ամենամօտիկ անձնաւորութիւնը, նորա միակ քրոջը: Եւ նա վճռեց իւր վրէժը հանել: Բայց նա սովորական վրէժառուներից չէր. ուրիշը նորա տեղ կը բաւականա՜նար միմիայն զադիի սպանուով, ալն մարդուն սպանելով, որը անմիջապէս խոր վիրաւորանք էր հասցրել իրան. բայց թոմասը աւելի հե՛էր տեսնում, նա տեսնում էր, որ իրան հասցրած չարիքի խակական պատճառը ոչ թէ զադին կամ հարկահանն է, այլ ալն հաստատութիւնը, որը ստեղծել առաջ է բերել զրանց, ալն է տաճիկ կառավարութիւնը. հա՛նելով իւր անձնական վրէժը տաճիկական կառավարութիւնից, նա դորանով հանում էր և ալն հասարակութեան վրէժը, որը ալնքան անգամ վիրաւորւած ու անարդւած էր այդ իշխանութիւնից. դորանով նա դառնում էր հասարակական վրեժառու, նորա արածը ստանում էր հասարակական նշանակութիւն և ահա ինչու պատմութիւնը աչսօր մոռացել է հազարաւոր ուրիշ վրէժառուներին, բայց պատկառանքով վիշում է Բոցարիսի անունը. Բոցարիսը չրջապատեց իրան համախոհներով, բոլորը պատրաստ էր, հարկաւոր էր չարմար դէպք և չարմար բոսդէ, և ալն որը եկաւ. տարիներով սրտի խորքերում կուտակւած ու սնւած անբաւականու-

թիւնը փռութեամբ վառօդի նման. ապա ստամբութիւնը արագ տարածւեց ամբողջ կղզու վրայ. տաճիկները վռնտւեցան կղզուց և և ի քանի փորձեր եղան տաճիկների կողմից վերականգնացնել իրանց իշխանութիւնը, բայց այդ փորձերը ապարդիւն անցան լոյների կատաղի ընդդիմադրութեան շնորհիւ: Ազգաբնակչութիւնը սկսեց աղատ չունչ քաշել. բայց այդ երկար չը տևեց. երկրի լիազօր կառավարիչ նշանակւել էր Բոցարիսը. այս բանը դուր չէր գալիս կղզու մեծամեծներին և նրանցից մէկը, սուլթանի խոստովանելից դրւած, թոնաւորեց Բոցարիսին. նորա մահից չեսող առաջ և կան հինգ վեց կառավարիչներ. զրանցից ամեն մէկը ուզում էր ինքը գլխաւորը լինի. առաջացաւ մի ինքնաուպան կռիւ, որից օգուտ քաղելով տաճիկները նորից տիրեցին կղզուն և սրով ու կրակով կղզու մի ծալից մինչև միւսն անցան:

Գիրքը կտրդացւում է հետաքրքրութեամբ: Ինչ վերաբերում է թարգմանութեան լիզւին, նա աղատ չէ թերութիւններից. օրինակ կան ակապիսի սխալ ոճեր. «չատ զահլալ մի տար» (երես 7)—ասում են զահլալ տանել և ոչ տալ), «ինչ ես երկար գլխիցդ դուրս տալի», պէտք է ասել «ինչ ես գլխիցդ երկար ու բարակ դուրս տալի», և ալն:

B.

Վ. ԼՈՒՆԿԵՎԻՉ. — «ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԵՒ ՀՐԱՌՈՒՂԽ»։ Ժողովրդական ընթերցանութեան համար. թարգ. ռուս. ձեռագրից Մառանկոգեան։ Թիֆլիս տպ. «Արօր». 1891 թ. 48 էր. 4-ծալ փոքր, գինն է 6 կոպ.

Երկրաշարժը և հրաբուխը պատկանում են աշխարհի երկրաբանական երևույթներին, որոնք զարմանք ու սարսափ տարածելով՝ առանձին տպաւորութիւն են թողնում հասարակ ժողովրդի վերաջ։ Չը կարողանալով բացատրել իրան աչդ սարսափելի երևույթների պատճառը ժողովուրդը դիմում է երևակաականաւաւասպելական աշխարհը և մոլորում անհեթեթ նախապաշարմունքների լաբիրինթոսում։ Այս պատճառով դժար է գտնել ժողովրդականացնելու համար երկրաբանական երևույթներից աւելի լաճող և շարմար նիւթքան վերոյիշեալները։ Թէն ալս երկու երևույթները միշտ չեն կապւած լինում իրար հետ, սակայն պարզ ըմբռնելու համար մէկը, պէտք է իմանալ և միւսը.

Պ. Լիւնկեվիչի պատմածքը պարզ է և հետաքրքրական։ Պարզութեան համար հեղինակը տեղ տեղ չափաւանցութիւնների մէջ է ընկնում։ Նրկուսից մէկը, կամ գրքուկը դրւած պէտք է լինի հասարակ ժողովրդի համար, որ հազիւ գրել կարդալ դիտէ ու շատ չնչին զարգացում ունի և ալն ժամանակ թէ պատմելու ոճը, թէ մեկնութիւնները ու լեզուն բոլորովին ուրիշ կերպ պէտք է լինի, կամ թէ ժողովրդականացրած գրքուկը գրւած է լինում արդէն գրականական ոճին ու լեզւին ընտելա-

ցածների և փոքր իշատէ զարգացածների համար, որոնց արդէն տարական աշխարհագրական տեղեկութիւններ չալտնի են։ Այս գրքուկի ընդհանուր պատմածքը կարող է մատչելի լինել երկրորդ տեսակի ընթերցողների համար։ Նիւէ ալսպէս է, ուրեմն աւելորդ է բացատրել աշխարհի տարրական բաներ, որ «Բաթումը Սև ծովի ափին է» և ալն, որովհետև ալն ընթերցողը, որը առանց բացատրութեան հասկանում է ինչ է «դաղ», «կղզի», «ովկիանոս» և ալն, կարծում ենք տեղեկութիւն կ'ունենալ և նորա մասին թէ Բաթումը Ասսպից ծովի եղերքին չէ, կամ Պոլիս գնալու համար Բաթումում չուգենաւ պէտք է նստել և անցնել Սև ծովով։

Պատահած երկրաշարժների ու հրաբուխների սարսափելի նկարագրութիւնը գրքուկում աւելի մեծ տեղ են բռնում, քան պատճառների բացատրութիւնը և, բացի ալդ, Հալատանում և Աովկասում պատահած երկրաշարժների մասին համեմատաբար քիչ է աււած։ Բացատրութիւնները երբեմն ալնքան էլ լիակատար չեն, օրինակ աււած է. «դուք գիտէք որ հողագոյնի ներսում կալ կրակահեղանիւթի լաւալի մի ամբողջ ծով։ Նիւէ դա ծով է, ուր և մն, նա էլ ուրիշ ծովերի նման կարող է փոթորիկներ և ալեկոծութիւններ ունե-

նալ, որոնց ժամանակ հրեղէն ալիքները զիպչում են երկրի կեղևին և սաստիկ տապալում նորան»։ Բայց բանը նրանումն է որ «ուրիշ ծովերը» ալեկոծում են և փոթորիկ ունենում ոչ այն պատճառով որ «ծով» են, այլ այն պատճառով որ օղբ տեղափոխւելով լուծկու խփում է նորա մակերևութին. արդեօք երկրի ներսում էլ նոյն պատճառից է ալեկոծւում կրակահեղանիւթ լաւայի ծովը—կը հարցնի ընթերցողը։

Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս ծանր է և չունի այն կենդանութիւնը ինչ նկատւում էր «Պատիկ է բալց չստիկ է» գրքովում։ Տեղ տեղ թարգ-

մանիչը բառացի է հետեւել ռուսական ձեռագրին. օրինակ էտնա լեառը—гора МѢта—որ ռուսերէն իգական սեռին է պատկանում, այս հարազատ թարգմանութեան մէջ էլ իւր սեռը պահպանել է «գեղեցկուհի էտնա» դառնալով։

Ընդհանրապէս, ինչպէս «Պատիկ է բալց չստիկ է» գրքովի առիթով նկատել էինք, պ. Լուսինովիչին չաջողւում է ժողովրդականացնել բնագրիտական նիւթեր, ուստի ցանկալի է որ նա չարունակի լրացնել այս բովանդակութեամբ շատ պակասաւոր ճիւղը մեր ժողովրդական գրականութեան մէջ։

Լ. Ս.

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ, Մ. ԻԻՐԵՒ., Թարգմանութեամբ Մ. Սատաթեանի.— «ԴԵԻ», արեւելեան վիպասանութիւն։ Թիֆլիս, տպարան Արոր Տ. Նազարեանցի։ Հրատարակութիւն 50 «Աղբիւր» և «Տարազ» հանդէսների։ Փառածալ, 57 երես, տառ № 12. գինն է 30 կոպէկ։

Առհասարակ դժւար բան է օտար լեզուից մի գեղարւեստական գրւածք թարգմանել։ Աւելի ևս դժւարանում է գործը, երբ գեղարւեստական բովանդակութիւնը արտաբնական է ոտանաւոր ձևով։ Պէտք է ոչ միայն ճիշտ և գեղարւեստօրէն փոխադրել բնագիրը, այլ և պահպանել հեղինակի տաղաչափական ոճը։ Աւելացրէք դորա վերայ Լերմոնտովի ոտանաւորի բլբլեղանման գեղեցկի, ամփոփ ու կտրուկ ոճը և հայկական տաղաչափութեան անմշակ գրութիւնը Սատաթեանի թարգմանութեան և կը տեսնէք, թէ ինչ զրո-

ւարութիւնների պէտք է չաղթէր և ընտանաւոր թարգմանիչը։

Ասել, թէ Սատաթեանը բոլոր դժւարութիւններից չաղթող է դուրս եկել,—սխալ կը լինէր։ Այն, ճիշտ է, ալիպիսի չափազանցութեան մէջ ընկնողներ, բայց ալի պէտք է վերագրել զլիսաւորապէս այն հանգամանքին, որ նրանք երևի թարգմանութիւնը չեն համեմատել բնագրի հետ։ Իսկ Սատաթեանի թարգմանութիւնը արժէր և պէտք էր համեմատել բնագրի հետ, որովհետև շատ լաւ թարգմանութիւն է, ոչ ալիպիսի թարգմանութիւն, որ ամբողջապէս

անջաջող կտորներից ու կոպիտ սխալներից է կազմուած, ինչպէս առհասարակ լինում է մեղմում, այլ աշնալսի թարգմանութիւն, որի անջաջող տեղերը պէտք է փնտռել և կարելի է մէկ-մէկ թւել:

Ես այդ համեմատութիւնը տող առ տող արեցի և համոզւեցի, որ կան աշնալսի հատւածներ, որոնց թարգմանութիւնը կարելի է կլասսիկական համարել, բայց կան և անջաջող կտորներ ու մինչև անգամ սխալներ:

Թարգմանութեան քննադատութեանը չ'անցած մէկ-երկու խօսք ասեմք հրատարակութեան մասին: Ինչ ասել կուզի, որ շատ լաւ բան է արել հրատարակիչը, որ առանձին գրքովով տպագրել է այդ հիանալի բանաստեղծութեան գեղեցիկ թարգմանութիւնը, այն էլ գեղեցիկ թղթի վերաւ, մաքուր տպով և բանաստեղծի բաւական չափով պատկերով. բայց չի կարելի չը նկատել, որ նոյնքան, եթէ ոչ աւելի, ուշադրութիւն պէտք էր դարձնել և հրատարակութեան բովանդակութեան վերաւ,— աղաւաղել լերմոնտովի հրաշալի ոտանաւորը կէտադրութեան կամ տառա-սխալով՝ աններելի լանցանք է:

Ահա մեր նկատած տպագրական սխալները: Երկրորդ մաս:

«Նրեկոյեան արդէն ծածկել էր բոլոր

Թանձր մռայլի օդերէն քօղով».

դէ է, եր, 27):

Պէտք է լինի—«մռայլ»:

«Անարիւն սրտումս նորից վառեցաւ

«Անսպառ»-ելի կայծը ջերմութեան
դէ. Ժ. Երես 33):

Պէտք է լինի—«անսպառ»:

«Եւ մերթ քարի պէս մեռաքս

է ճնշում» (Գլ. Ժ. Երես 38):

Պէտք է լինի—«միտքս»:

«Նա (Աստուած) զբաղած է երկ-

նի ու երկրի

Եւ մեզ նաւերու ժամանակ չունի

(Գլ. Ժ. Երես 38):

Պէտք է լինի—«Նա զբաղած է

երկնի, ոչ երկրի...»

„Онъ занятъ небомъ, не землею!“

«Ճակատիցք քեզ արժանաւոր

Երկնային հրդ հետքը կը սրբեմ».

(Գլ. Ժ. Երես 42):

Պէտք է լինի—«ճակատից»:

«Գուցէ չը դիտես, թէ արդեօք:

Ինչ է

Կարճատե կեանքը մարդկային

սեռի,

Միայն արիւնի նա վրդովմունք է».

(Գլ. Ժ. Երես 43):

Պէտք է լինի—«մարդկային ուրիշ»:

Ահա ուսեներէնը՝

„Иль ты не знаешь, что такое

Людей минутная любовь?—

Волнение крови молодое!“.

Կէտադրութեան բաղմաթիւ սխալներից մի օրինակ բերեմք.

«Վաղուց է միտքս միշտ չփոթ-

ւելով

Քաղցր անունի լսում էր ինձ

ձայն

Երբ որ գրախօսում երջանիկ էի,

Իմ համար պակաս դու էիր միայն».

(Գլ. Ժ. Երես 34):

Անտեղ երկրորդ տողի վերջում

պէտք է միջակէտ լինի, որ հասկաց-

ւի, թէ երրորդ տողը կապւած է չո-

րորդի և ոչ թէ երկրորդի հետ:

Հօ լալտնի է թէ տոորակէտից

մարդուս կեանքը կարող է կախած լինել:

Առհասարակ կէտադրութեանը սրբազրիչները պէտք է արհամարհանքով չը վերաբերեն,— „ПОВѢСИТЬ НЕ НАДО, ПОМИЛОВАТЬ“! ստորակէտը տեղափոխելով կարելի է չլինել— „ПОВѢСИТЬ, НЕ НАДО ПОМИЛОВАТЬ“!

Անցնենք թարգմանութեանը:

Ինչպէս ասացի կան հատաձեներ, որոնց թարգմանութիւնը կարելի է կլաստիկական համարել: Այդպիսի հատաձեների մէջ, մեր կարծիքով, առաջին տեղն է բռնում առաջին մասի ամբողջ է. գլուխը, որ կարող է մրցել բնագրի հետ և որ արժէ արտեղ ամբողջապէս բերել:

«Այնպէս աստղը կէս գիշերային, վկայ են ելքն ու մուտքն արևու, Որ ոչ մի իշխան պարսից աշխարհին»

Չէ տուել համբուր աղպէս աշերու: Տաք օրերի մէջ, ոչ մի ժամանակ Հով չատրուանը Շահի հարէմում

Չէ ղովացրել աղպիսի հասակ Մարգարտանման ցօղովը իւր փալուն:

Դեռ ոչ մի անգամ երկրային ձեռներ

Չեն հիւսել աղպէս գեղեցիկ մաղեր:

Քանի որ ղրախաը աշխարհից գնաց,

Երդուում եմ որ դեռ, ոչ մի ժամանակ,

Աղպէս գեղեցիկ մի կոյս չէ ծաղկած

Հարաուղ կողմի արեգական տակ): Շատ գեղեցիկ են թարգմանած

առաջին մասում հետեւալ գլուխները:

Դ. սկսած «կեանք, չքեղութիւն».

Ե, Ջ, Է, ԺԲ, ԺԳ և ԺԶ:

Երկրորդ մասի թարգմանութիւնը ընդհանրապէս աւելի թու է. բայց աղտեղ էլ կան հիանալի կտորներ:

Բ. գլխում անպաշտոն են միայն վերջին երկու տողը.

«Հրապուրում էր նորան, դէպի իւր կոչում էր նորան... բայց ո՞ր»:

Գ. գլուխը ամբողջապէս լաւ է, բաւական լաւ են Ջ և Ժ գլուխները:

Ժ. գլխում կլաստիկական կերպով է թարգմանած Դեի երդումի սկիզբը մինչև՝

«Եւ քեզ ընտրելով սրբունի ինձ նոր,

Իշխանութիւնս ոտքիդ տակ դրի».

«Եւ սպասաւոր իմ հոգիների

Բոլոր ամբոխը ոտքդ կը բերեմ».

Նախ քան անպաշտոն կտորներին անցնելը, չիշենք, որ թարգմանութեան մէջ պակաս են դանազան գլուխներում հետեւալ տողերը.

Մասն առաջին.

Ա. գլուխ.— Когда бѣгущая ко-
мета

Улыбкой ласковой привѣта

Любила помѣняться съ нимъ»:

Պէտք է կարծել, որ այս տողերը թարգմանած են եղել, բայց տպագրութեան մէջ անհոգութեամբ բաց են թողնուել: Աղպէս կարծելու հիմք է տալիս այն, որ—

«Երբ, Քերովքէի պէս, էր նա
լուսաւոր

Աշխարհի անմեղ բնակարանում».

Տողերը չ'ունեն իրանց համապատասխան լանդաշտ տողեր, որոնցից մէկը, երևի, թարգմանութեան մէջ

վերջանում է (ասողը) գիտաւոր
րանով:

Գ. զլուխ.—վերջին երկու տողը.

«И на челѣ его высокомъ
Не отразилось ничево».

Ժ.Գ. զլուխ.—Ենթ վերջում
բնիւթումը վերջում

Рука на гривѣ замерла».

Երկրորդ մասն.

Ժ. զլուխ.—Եր. 38—«Եւ մերթ
քարի պէս միտքս է ճնշում»... տողից
վերջին թարգմանած երկու տող.

«Надеждъ погибшихъ и страстей
Несокрушимый мавзолей!»

Ժ.Գ. զլուխ.—(Символъ премуд-
рости туманной,

Глубокихъ думъ забытый слѣдъ».

Ժ.Ե. զլուխ.—Պօէմի վերջում—

«Եւ շատ վաղուց է, որ շիրիմները»...

տողից անաշ պահան եւ չորս տող.

«Услыша вѣсти въ отдаленѣхъ

О чудномъ храмѣ въ той странѣ,

Съ востока облака однѣ

Слышать толпой на поклоненье;»

Թարգմանած եւս բոլոր անաշող

տեղերը մէկ-մէկ թւել ակնարկ կը

լինի,—կը բերեմ միայն մի քանի

օրինակներ:

Մ Ս Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

XI.

„Но презрѣлъ молодой же-
нихъ

Обычай прадѣдовъ своихъ“.—

ԺԱ.

«Բազմ մատաղ փեսան հեռա-
ցաւ ալօմ

Իւր նախահայրերի սովորութիւ-
նից»:

XV.

„Твоя слеза на трупъ безгласный
Живой росой не упадетъ;

Она лишь взоръ туманитъ ясный,
Ланиты дѣвственныя жжетъ!“

ԺԵ.

(Մի թափեր ցողերը քո պարզ
աչքերի),

«Դիակի վերադառնալու ու լուս-
նորէք հեն ընկել նորա կեն-
դանի:

Նորա պարզ աչքեր մթնացնում
են,

Կուսական աչտեր միայն ալրում
են»:

Անաշող է թարգմանած աղի } душною океанъ... «բառերով սկսող
ղիւղում, մեր կարծիքով,—»На воз- } ամբողջ հրաշալի հատւածը:

Մ Ս Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

VII.

„И звуки тѣ лились, лились,
Какъ слезы, мѣрно, другъ за
другомъ“;

Է.

«Ձայներն անընդհատ լցւելով
լցան

Մէկ մէկու լեռներից արտասրի նման»:

„И чудо! изъ померкшихъ глазъ
Слеза тяжелая катится...

Понынѣ възлѣ кельи той

Насквозь прожженный виденъ
камень

Слезю жаркою какъ пламень,
Не человѣческою слезой...“!

VIII

„...Съ душой открытой для
добра...“

„...Страхъ неизвѣстности нѣмой“

Փ. գլխում ամենաուժեղ, պա-
թեալիք տեղերը անլաջող են թարգ-
մանւած, եթէ չը հաշուենք երգումի
սիրողն ու վերջը, որ առաջ փշե-
ցինք: Ահա օրինակներ...

„Я тотъ, кого никто не любить,
Но все живущее клянетъ...

Тебѣ принесъ я въ умиленьи
Молитву тихую любви,
Земное первое мученье
И слезы первыя мои.

„Но злобы мрачныя забавы
Не долго правился мнѣ“.

„...За стѣной высокой...“

„Оставь же прежнія желанья
И жалкій свѣтъ его судьбѣ...“

«Ես նա եմ ահա...»

XII.

„...Бродилъ съ чугунной доской“.

Մի քանի տողեր սխալ են թարգ-
մանւած: Ահա իմ նկատած սխալ-

I.

„Не зналъ ни страха, ни сом-
нѣнья...“

«Եւ ինչ հրաշք էր, որ աչքիցն աղօտ
իսկողն թափեցա՞ն ջերմ արտասուքը.
Եւ մինչև ցալժամոյն իսկ խուցի մօտ
կալ արտասուքից արւած քարը»:

«Մինչև բարութեան հողին նւի-
րած...»

«Մի ահ ու սարսափ անլաւտ, ան-
մեկին...»

Որ մինչև ցալսօր ոչ ոք չէ
սիրում,

Որ բոլոր աշխարհ աւիժա-
նում է...

Բերել եմ ահա խանդաղատողին
իմ մեղմսախառն (!) սիրու իւր-
դիրը,

Քեզ արտասուքս բերի առաջին,
Եւ իմ առաջին երկրալին կիրքը»:

«...Բայց տխուր խաղերը չա-
րագործութեան

կրկար ժամանակ ինձ հա-
ճու է չեղան»

«Բարձր պատի տակ...»

Ճակատադրին թող զու ուրեմն
թշառ աշխարհը, իղձերդ նախ-
կին»:

Ճ.Բ.

«Կոչնակի հետն էր չըջում միա-
սին»:

ները: Առաջին մասում:

Ա.

«Չը գիտէր կասկած, ոչ ու չա-
րութեան»:

II.

„И зло наскучило ему...“

Բ.

«Նա չար գործերից զգւեցաւ
ի սկոյն...»

III.

„И глубоко внизу чернѣя,
Какъ трещина, жилище змѣя,
Вился излучистый Дарьялъ“.

Գ.

«Եւ ահա Դարեալ գետը զաւա-
րուն,
Մի օձաբնակ ճեղքածքի նման,
Լեռների ներքե խորին անդդում
Ներկում է սև-սև մի չերտիկ
երկայն»:

Դարեալը կիրճ է և ոչ թէ գետ.
Դարեալի մէջով հոսում է Տերեկ
գետը, որի նկարագրութիւնը իսկոյն
հետևում է այդ տողերին:

«Ի ալլուն ալիքները նկատում
էին...»:

Տերեկը ալդտեղ «իալուն» չի.
мелькать կը նշանակի աչքի առա-
ջից արագ-արագ անցնել:

„Слѣдя мелькающія волны“

IV

„Роскошной Грузин долины
Ковромъ раскинулись вдали“.

Դ.

«Լայն հովիտները պերճ վրաս-
տանի
Բնութեան չքեղ գորգով ծած-
կեցան»:

VI

То вдругъ помчится легче пти-
цы...“.

Զ.

«Թռչունից թեթե վեր վաչր է
ստանում...»:

«Լեզգիների մէջ կենջ կողմից վեր
վալը թռչելը չի գովում, այլ, ընդ-

հակառակը, պահանջում է որ պարը
սահուն լինի»:

VIII

„Въ послѣдній разъ она плясала...
Увы! завтра ожидала
Ее, наследницу Гудала,
Свободы рѣзвое дитя,
Судьба печальная рабыни...“

Ը.

«Հուլալի ժառանգ մի հատիկ
դուտորը
Վերջին անգամն էր, աւանդ, կա-
քաւում,
Ազատութեան առողջ մանուկը
Սպասում էր նորան վաղ առա-
ւօտուն.
Սպասում էր նորան... ողբալի
օրհաս...»:

Հայցական дитя (մանուկին) իբր թէ «աղատութեան առողջ մա-
թարգմանիչը կարծել է ուղղական նուիր» ոչ թէ Թամարի համար է առ-
(մանուկը) և անպէս է դուրս եկել ւած, ալ նորա փեսացուի:

XIV

«Хранили слѣды тревоги
бранной
Морщины смутного чела .

ԺԴ.

«Որի խորշոմած թիւագոյն դէմքը
Չհացնում էր սարսափանք
ու վախ»:

Մի քիչ առաջ (զլ. ԺԱ) հեղի- որ тревога բառը սխալ է թարգ-
նակը գովել էր իշխանին—«իշխանն մանւած:

անվեհեր», «արծւի նման». պարզ է,

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Մ Ա Ս Ո Ւ Մ

Գ. զլխում порою (երբեմն) թարգ- մանած է—միշտ:

VII.

«Онъ поднялъ взоръ: ея окно,
Озарено лампадой, блещетъ;
Кого-то ждетъ она давно .

Է.

«Տեսաւ, որ կուսի սիրուն աչ-
քերը
Կանթեղի լուսից փալատակում
են,
Եւ կարծես նոքա մինի գա-
լուտը
Անհամբերութեամբ վաղուց սպա-
սում են»:

Հեղինակն ասում է, որ Դևը քերը, որ նա դժւար թէ կարողա-
շրջելով պարսպի մօտ տեսնում էր նար տեսնել: Բացի դրանից՝ ինչու
կուսի լուսամուտը, իսկ թարգմանիչը «կարծես»:

X.

«И тайно вдругъ возненавидѣлъ
Безсмертіе и власть мою...
...Не жить, какъ ты, мнѣ
стало больно...
И страшно—розно жить съ
тобой.
...И я людьми не долго правилъ,
Грѣху не долго ихъ училъ;
Все благородное безславилъ

Ժ.

«Յանկարծ ես իմ մէջ կարծես»
ատեցի
Իմ անմահութիւն ու իշխանու-
թիւնը:
Չապրելն իմ համար ցաւալի
թւաւ:
Ապրելն առանց քահեղ երկցաւ:
...Իսկ մարդոց վերաջ սակաւ իշ-
խեցի,

XV.

«Съ одеждой брэнною
земли
Оковы зла съ нея ниспали».

ԺԵ.

«Թամարի վրայից չարի կապանքը
ընկան հագուստի հետ ի
մխամին»:

Խօսքը «հողեղէն հագուստի» աշխնքն մարմնի մասին է և ոչ թէ հասարակ հագուստի:

Թարգմանութեան աղբ աղակապութիւններին պէտք է աւելացնել և ալն, որ «ինչ, ահա, իսկուն, արդէն, կարծես» և ալն աղբալիսի խօսքեր տեւորող զործ են ածուած ոտը կամ չանգը տեղը բերելու համար:

Մի պակասութիւն էլ ունի ալժմ թարգմանութիւնը, որի վերաբերմամբ թարգմանիչը ամենեւին մեղաւոր չէ: Թարգմանութեան մէջ չաճախ պատահում են հնացած, զրաքառ ձևեր, բառեր, որոնք ալժմ արիւս ալ չեն և ականջ են ծակում, օրինակի համար. «Անցանել, իջանել, հարկանել, հեծանել, տեսանել, մտանելիս արեւուն ի մայր, անիծանել, հասանել, թողուլ, զգենուլ, թուռցանում, դարձոց, կուրացուց, պիտու է, աղօթք առնել, առաջինքը, դաշնակ (թրի մտքով), վէս, կիրք (տանջանքի մտքով), եռանդուն (տաքի մտքով) և ալն:

Ահա Սատաթեանի թարգմանութեան պակասութիւնները, որոնք աւելի քան հաւասարակշուում են նորա հաղադիւտ արժանաւորութիւններով:

Վերջացնելով մեր նկատողութիւնը պէտք է ասենք, որ ընդհանրապէս խօսելով աղբ թարգմանութեան գլխաւոր արժանաւորութիւնն է ալն, որ թարգմանիչը ամ-

բողջ պօէմում սլանալանել է հեղինակի ոճը, հաւատարիմ է մնացել բնագրին առանց բառացի թարգմանութեան ծալալեղութեան հանելու և միևնույն ժամանակ զրկել է բուն հայկական ոճով: Պօէմը թարգմանութեան մէջ ընթերցողի վերաջնոյն տպաւորութիւնն է գործում, ինչ որ բնագրում, եթէ չը հաշւենք մի քանի հատածներ, որ թարգմանիչը չի կարողացել ալն ուժով արտապատել, որ չատուկ է լերմոնտովին: Աղբ ցաւալի է մանաւանդ ալն պատճառով, որ ոչ ժը լերմոնտովի մեծ տաղանդի բնորոշ չատկութիւնն է: Եթէ Պուշկինի գրածքներում ընթերցողին գրաւում է պատկերների գեղեցկութիւնը, լերմոնտովի բանաստեղծութիւնները կախարդում են նրան վեհ (գրանդիօզ) պատկերներով և բուն զգացմունքներով: Գրան համապատասխան տարբերում է և նրանց տաղանդի արտաքին կողմը, — լերմոնտովի ոտանաւորը աչքան գողտրիկ չէ որքան Պուշկինինը, բայց աւելի զօրեղ է:

Առհասարակ կարելի է նկատել, որ Սատաթեանը աւելի լաւ է թարգմանել ալն կտորները, ուր ոչ աչքան ուժ, որքան գեղեցկութիւնը նշանակութիւն ունի: Եթէ հաշուենք նրա հետ, որ Սատաթեանի ոտանաւորը չունի ալն ուժը, որ չատուկ է լերմոնտովին, պէտք է ասենք, որ տաղանդի կողմից Սատաթեանը բոլոր-

րովին արժանաւոր թարգմանիչ է
 Ներմոնտովին: Նա խկապէս, մարդ
 զարմանում է կարդալով Սատա-
 թեանի թարգմանութիւնը, — ճիշդի ոչ
 մի հետք: Ոտանաւորը անբան սա-
 հուն և ազատ է, որ, կարծէք, թարգ-
 մանչի համար ամենաթեթիւ բանն է
 եղել որոշեալ մոքերի ու պատկեր-
 ների արտադատութիւնը տաղաչա-
 փութեան պահանջներին չարմարեց-
 նել: Գեռ աւելի, կարծէք նա ամե-
 նին չի էլ աշխատել չարմարեցնել,
 ալ՝ հէնց ինքն իրան է կազմել
 ոտանաւորը:

Այս բոլորը աչքի առաջ ունենա-

լով, մեր կարծիքով, մեծ համարձա-
 կութիւն կը լինի ձեռնարկել Գեռի
 երկրորդ թարգմանութեանը, համար-
 ձակութիւն, որ կարող է արդարաց-
 նել միայն կատարեալ չափողութիւնը:
 Բազց ալդ բառական անհաւանական
 է: Մեր կարծիքով, աւելի լաւ կը
 լինէր, եթէ մեր երիտասարդ բանա-
 ստեղծներէց մէկը խմբագրէր Սատա-
 թեանի թարգմանութեան անբաշտ
 մասերը և փոփոխէր հնացած ձևերը:
 Ի հարկէ խմբագրողը տաղանդի թէ
 աստիճանի և թէ բնաւորութեան
 կողմից բաւական մօտ պէտք է լինի
 Սատաթեանին:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

1) А-въ Т.—Семейная сцена, этюдъ изъ армянск. провинціальной жизни. Шуша, Тиф. Арм. Духовн. вѣдом., 1891 թ., գինն է 5 կոպ.

2) ՀԻԻԳՈ-ից, Վիկտոր.—Նղրալը եղբոր գէմ: Թիֆլ., 1891 թ., տպ. Արոր Տ. Նաղարեանի գինն է 7 կոպ.

3) ԼՈՒՆԿԵՆԻԺ, Վ.—Նրկրաչարժ և հրաբուխ: Ժողովրդ. ընթերցաթեան համար: Թիֆլ., տպ. Արոր Տ. Նաղարեանի, 1881 թ., գինն է 6 կ.

4) ԳՈԼԳԵՆԲԵՐԳ-ից փոխադրեց Գր. Նրդնկեան.—Թւաբանական խնդիրներ և օրինակներ, տարրական դասընթացք: Մասն առաջին, խնդիրներ և օրին. առաջին հարկւրեակի թւերով և ամենահասարակ կոտորակներով: Ա և Բ տարի: Հրատարակութիւն Կենդրոնական Գրավաճառանոցի: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանց, գինն է 30 կոպ.

5) ԱԼԼԻՔՍԱՆՆԱՆՑ, ալրի Մարգարիտ.—Հակական գեղադրութիւն (Գեղագիր ալբոմ):—Կենսագրութիւնով հեղինակի, գրած պ. Լէօից: Թիֆլիս, տպարան Արոր Տ. Նաղարեանցի, 1891 թ., գինն է 2 ռուբլի:

6) ԳՈԳՈԼ.—Տարաս Բուլբա (համառօտ փոխադրութիւն): Շուշի, տպ. Մ. Մահտեսի—Յակոբեանցի, 1891 թ., գինն է 5 կոպ.

7) Նժ, Տ.—Լուսադիմին (թարգմանութիւն): Հրատարակութիւն Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողների, Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1891 թ., գինն է 1 ռուբլի:

8) ЛЕРМОНТОВЪ, М. Ю — „Демонъ“. изданіе ред. иллюстр. журналовъ „Агбюръ и Таразъ“. Тифлисъ, тип. Ароръ Т. Назарьянца, 1891 թ., գինն է 30 կոպ.

9) ჯანაშვილი, მსგ. — «საუნჯე». მეათე საუკუნისა, ტფილისი, სთამბა. მ. უაბაძისა, 1891 წ.

10) ԱՐԱՍԽԱՆՆԱՆՑ, ԱԻԵՏԻՔ.—«Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը»: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1891 թ., գինն է 1 ռուբլի:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

ԿՈՆԴԱԿԸ ՏԵՂԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐՈՒՄ: — ԵՐԴՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ:

Կաթողիկոսական տեղակալի իրաւասութեան սահմանների խնդիրը իւր ամենաէական մասերում արդէն վճռած պէտք է համարել, գոնէ որքանով որ այդ խնդիրը կարևորութիւն է ներկայացնում ներկայ ժամանակում: Պրոֆէսոր Իւրի Գամբարեանի լոգւածը, տպւած տեղական «Նովոե Օբոդրենիե» ռուս թերթում համար 2606 եկաւ վկայելու խնդրի նախընթաց լոգւածումս արած քննութեան տեսակէտների և արած եղբակացութիւնների ճշդութիւնը:

Պրոֆ. Գամբարեանի լոգւածը, նոր նիւթ չը տալով տեղակալական խնդրի մասին, ներկայացնում է մի ուրիշ հետաքրքրութիւն: Նա մի փալտոն դաս տւեց մեր տեղական մամուլի տրադիցիաներով գործող մասին, թէ ինչպէս կարելի է և պէտք է լաւ դատի սլաշտպանութիւնը կապել մոաժողութեան գիտնական խոտութեան հետ մի կողմից, և մանաւանդ անաչառութեան հետ զէպի անձնաւորութիւնները՝ միւս կողմից: Նշանակւած լինելով «Արձագանքի» համար, որ չարդելի գիտնականին իւր դատի կողմնակից էր համարում, նու՛ն այդ գիտնականը դաս տւեց «Արձագանքին», հասկացնելով որ այլ բան է դատել եղած նիւթերի հիման վերայ, և այլ բան՝ դատել «Արձագանքի» մարդկանց բերանացի վկայութիւնների հիման վերայ: Եւ զեռ «Արձագանքը» — տրտնջում է թիւ ու ուսաց իրաւագէտը շեղւել է իւր սկզբնական համոզմունքից!

Տեղակալական խնդիրը նոր լուսաբանութեան կարօտ չը լինելով, ահառամենաճիւղ տեղիք տւեց հետազոտութեան, թէ որքան ճիշդ է թէ կաթողիկոսները կոնգալներով նշանակել են տեղակալներ: Ընթերցողները արդէն գիտեն ևս ինչ նշանակութիւն ևմ տալիս այդ զէպքում, քանի որ

ներկայ սահմանադրութիւնով տեղակալի անձնաստիճանը անպատճառ կապած է Սինդիկատի Երաւագրութեան անձնագրութեան հետ: Այնպէս որ եթէ խնդակէս սուղութիւն կոնդակներ զուլթիւն էլ ունենան, խնդրի լուծումը դրականապէս ոչնչով չէր վախճու: Ահա ինչու տեղակալի իրաւունքների խնդրը եւ հարկ համարեցի միանգամայն բաժանել կոնդակների խնդրից, կոնդակներ, որոնց զուլթեան վերաջ աշխատեց պնդում էին ալմաստ տեղակալ սրբ. Երեմիային տեղակալ չը ճանաչողները: Բայց չը նստած աշխատեին, որ եւ ոչինչ նշանակութիւն չէի տալիս կոնդակներին ալս գէպքում, հարկ համարեցի աշխատանքիս անցեալ չօղածումս կապած եւ կոնդակների զուլթեան մասին:

Բանից դուրս եկաւ, որ եւ իրաւունք ունէի կոնդակների զուլթիւնը կապածի տակ Լեւոնիստի: Այդ մտքով արգարե մի թէ երկու չօղածներ լուս տեսան նաեւ պարբերական մամուլի մէջ, բայց ամենից արժանին է մի ձեւագիր գրածք, որ ալս բոլորին ձեռքիս տակն է ե որը սկսում է ալսպէս.

«Նա քրքրեցի բոլոր աշխատանքի թղթերը, որ կարողացաւ ձեռք բերել: 1886-ից դէսը, աշխատեց Պոլսեանի հաստատուելուց շատը, իւրաքանչիւր կաթողիկոսի մասից շատը նշանակել է Տեղակալ միշտ եւ հանապաղ, առանց որ եւ է բացառութեան, Սինդիկատի օրագրութեամբ (ПОСТАНОВЛЕНИЕ): Տեղակալ եղել է միշտ եւ առանց բացառութեան՝ Լեւոնիստի անձնակազմը Սինդիկատի անդամներից աւագագոյնը: Յովհաննէս, Ներսէս, Մատթէոս, Գէորգ կաթողիկոսների մասից շատը եղել են տեղակալներ՝ Բարսեղ, Ղուկաս, Աւստանից Յովհաննէս, Վահագնեան Գէորգ, Մկրտիչ Բարսեղեանց եւ Մակար, զարմեալ Մկրտիչ, զարմեալ Մակար եւ երբորդ անգամ Մկրտիչ կաթողիկոս կամ արքեպիսկոպոսները: Ոչ մի կոնդակի չիշատակութիւն չը կա, ալ իւրաքանչիւր անգամ տեղակալը եղել է Սինդիկատի անդամները: Բոլոր տեղակալները կամ տեղագրաները Սինդիկատի կրել են «Տեղակալ Ատենագետի» տիտղոսը, իսկ Սինդիկատի գլուխ՝ «Տեղակալ, Տեղագրան, Տեղակալ Մար-Աթուռ, կաթողիկոսական կամ Հայրապետական Տեղակալ» տիտղոսները, առանց խտրութեան, թէ աշխատական եւ թէ ոչ աշխատական զուլթիւնների մէջ:

Հէնց որ 1882 թ.ին մեռնում է Գէորգ կաթողիկոսը, եթէ Մակարի իբր թէ ունեցած կոնդակը զուլթիւն ունենար, պէտք է որ Նա լինէր անմիջապէս Տեղակալ: Բայց ինչ եւք տեսնում: Իսկոյն Սինդիկատ օրագրութեամբ Տեղակալ է հրատարակում Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բարսեղեանց, Սինդիկատի աւագագոյն անգամը: Բայց Գէորգ կաթողիկոսը զեւ կենդանութեան ժամանակ առաջարկել էր Մակարին իբրեւ Սինդիկատի անգամ: Հէնց որ Մակարի Սինդիկատի անգամութեան հաստատութիւնը դադար է, Մակարի իբրեւ տիտղոս, աւելի աւագ քան թէ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը, դառնալ Լեւոնիստի, դառնում է Տեղակալ «օրագրութեամբ Սինդիկատի»:

որի մէջ չի առած թէ Մակարը Տեղակալ է, որովհետեւ կոնդակ ունի,— կոնդակի վիշառակութիւնն չը կազ ոչ պաշտօնական քաղաքացիական (Արարատ) ամսագրի) և ոչ օրագրութեան մէջ,— ալ միայն որովհետեւ ալլալ է պահանջում Պալատներէն: Վրալ է հասնում Արեքտանդր III կառներ թագադրութեան հանդէսը, Մակարը Մալր-Աթուրի կողմից իրի ներկայացուցիչ գնում է Մոսկաւ: Աինոյրը իսկոյն ժողովում է և նորից օրագրութեամբ Տեղակալ է ճանաչում ներկալ աւագագոյն անդամին՝ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին: Մակարը վերադառնում է Մոսկաւից, և ահա Աինոյրը նորից օրագրութիւն է կազմում, որով տեղակալութիւնը անցնում է Մակարին: Ընտրութիւններից լատ, երբ Ներսէս Պատրիարքը ընտրում է առաջին կաթողիկոսացու, Մակարը... թողնում է Էջմիածին և գնում իւր թիւմը՝ Քիչնէ: Ահա Աինոյրը նորից ստիպւած է օրագրութիւն կազմել և տեղակալութիւնը լանձնել Մկրտիչ արքեպ. Բարամանցին, որ և մնում է Տեղակալ մինչև Մակարի ընտրելը և օծւելը: Ահա ալ տեղակալութեան ժամանակ է, որ Մկրտիչ արքեպ. արձաժում է Նահապետեանին ձեռնադրանի տեսչութիւնից և Մակարը իրաւունք չը համարեց բողոքել:

Կան զգացմունքներ որ անհատական են, կան որ ազգային են, կան որ կրօնական են, կան որ զուտ ճշմարտասիրութեան զգացմունքներ են: Այդ բոլոր տեսակի զգացմունքները խառն են աչն բանի մէջ, որ եւ կ'անւանեն իզմիրեան գործ:

Եղեղութիւնը սա է: Թիֆլիսի նահանգական դատարանում լուծիւ 12-ին քննւում էր մի գործ, որի համար կանչւած էր իւր վիպի իմիջի ալոց նախ ալ. Գրիգոր իզմիրեանցը: Երգւեցնելու համար ներկալ էր հալքահան, որին, սակաւն, նախագահը առաջարկեց երգւեցնել հալքաւորչու կան վկաներին ուսուերէն լեզուով: Քահանան առարկեց թէ հալոց բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութեան հրամանով արգելւած է հալ քահանային երգւեցնել ուրիշ լեզուով քան հայերէն: Պր. Բըկովը ալ պատճառով հետադարեւ հալ քահանային և առաջարկեց հալ վկաներին՝ երգել իւր, ոչնէ՝ նախագահի մօտ, օրէնքով սահմանւած կարգով: Պր. իզմիրեանցը առարկեց թէ, օրէնքով, ինքը իրաւունք ունի առաջարկել, որ հետադարձ քահանայի տեղը կանչւի մի ուրիշ քահանայ իւր դաւանութեան, և որ ալ պատճառով նա հրաժարւում է նախագահի մօտ երգելու: Նախագահը ալ, իզմիրեանցի ալ վարմունքը ընդունում է իրի անհնազանդութիւն նախագահի կարգադրութեանը, և ալ մարով դանդաւ է լարուցանւում դատարանի կողմից հաշտարար դատարարի մօտ ալ. իզմիրեանցի ղէմ:

Եւ ահա լուծիւ 10-ին Թիֆլիսի III-րդ վիճակի հաշտարար դատարանում քննւում էր ալ. Գր. իզմիրեանցի գործը, ներկայութեամբ ահագին բաղմութեան:

Ինչի վերադ էր հիմնում դատախազը իւր մեղադրանքը պ. Իզմիրեանցի դէմ: Պատժական օրինադրքի 29-երորդ լօղաձի վերադ: Բայց բանից զուրս եկաւ որ այդ լօղաձը խօսում է միայն անհնազանդութեան մասին կառավարչական և ոստիկանական իշխանութիւնների կարգադրութիւնների դէմ: Մինչդեռ դատարանական իշխանութիւնը ոչ կառավարչական և ոչ էլ ոստիկանական իշխանութիւն է: Եւ իւրօք, Ռուսաց օրէնսդրքի 2-րդ հատորի 3-րդ մասի 12-րդ լօղաձը ասում է թէ ռուսաց պետութեան մէջ իշխանութիւնը բաժանուում է երեքի՝ կառավարչական (правительственная власть), ոստիկանական (полицейская власть) և դատարանական (судебная власть) իշխանութիւնների¹): Իզմիրեանցը, անհնազանդ գտնւելով դատարանական իշխանութեան, չէր կարող ուրեմն դատուել պատժական օրինադրքի 29-րդ լօղաձի հիման վերադ, որը խօսում է միմիայն կառավարչական ու ոստիկանական օրինական (законный) կարգադրութիւնների դէմ ցոյց տաւած անհնազանդութեան մասին:

Իսկ այն լօղաձը, որը խօսում է երդման մասին, է՝ քրէական դատավարութեան կանոնադրութեան 715-երորդ լօղաձը (Статья 715 устава уголовного судопроизводства).

Իդուր վերը բերած լօղաձները ի պաշտպանութիւն պ. Իզմիրեանցի դատի, վերցրած են նոյն ինքն պ. Իզմիրեանցի խօսքերից, որ նա արտասանեց հաշտարար դատաւորի դահլիճում չուլիսի 10-ի նիստում: Եւ չը նախած որ պ. Իզմիրեանցը աչնու ամենայնիւ մեղաւոր ճանաչւեց հաշտարար դատաւորի օղնականի կողմից և դատաւարութեց 25 բուբլի տուգանքի, բայց նորա փաստաբանութիւնը աչնու ամենայնիւ համոզեցուցիչ էր բոլոր նորա լսողների համար և ընթերցողների համար աչն բոլոր ռուս թէ հալ թերթերի, որոնք տպւեցին այդ նիստի տրձանագրութիւնը:

Մի շատ բնաւորայ միջնադէպը լուսաբանեց ամբողջ գործի տենդենցիան: Պր. Իզմիրեանցը, իւր փաստաբանութիւնը սկսելուց առաջ, պահանջեց որ հաշտարար դատաւորը կարդալ նահանգական դատարանում պատահած դէպքի արձանագրութիւնը: Եւ նա կարդաց: Այդ արձանագրութեան մէջ առած է, թէ պ. Իզմիրեանցը, մերժելով դատարանի նախադահի կողմից երդումն ընդունելու, պահանջեց, որ նախագահը հրաւիրէ մի ալ քահանայ, որպէս զի նորանից, հալ քահանայից՝ ռուսերէն երդումն ընդունէ:

Պարոն Իզմիրեանցը բողոքեց դորա դէմ, ասելով թէ նա առաջարկել է նախագահին, որ եթէ սա կամենում է, հրաւիրէ մի ալ քահանայի:

1) Նկատենք, որ իշխանութիւններէ ալլ բաժանումը, որի անհրաժեշտութիւնը փայլուն կերպով ցոյց տուեց XVIII-րդ դարու հուշակաւոր հեղինակ Մոնտէսքիէօն, մէկն է այն էական յուսալիմութիւններից, որ իրադրոճել են եւրոպական պետութիւնները:

որ նորանից երդումն ընդունէ, բայց ոչ թէ ռուսերէն, այլ հայերէն լեզուով: Պր. Իզմիրեանցի ալդ խօսքերի վերաջ հաշտարար դատաւորը վրայ բերեց թէ՛ ալդ հանգամանքը գործի համար էական չէ, անկողիւն չի կարող ունենալ (обстоятельство это для дѣла существеннаго значенія имѣть не можетъ):

Յալտնի է թէ հանգուցեալ Հալրապետը, Մակար կաթողիկոսը ինչ հրաման էր տուել ըրոր հալ-լուսաւորչական քահանաներին երդման մասին, իւր մահից քիչ ժամանակ առաջ: Նա հրամայել էր որ հալոց քահանաները դատարաններում հալ վկաներին երդեցնեն հայերէն լեզուով, թէ չէ՛ ալդ քահանաները կարգալուծ կ'անւեն:

Լրագրական քննադատութիւնը խնդրի մեր տեղական ամբողջ մամուլի մէջ՝ ռակալն թէ հալ թէ ռուս՝ ընդունեց բանակուի ձև «Մշակ»-ի խմբագիր պ. Արծրունու և մի ինչ որ պ. Տոկարսկու մէջ, մէկը «Մշակ» լրագրում, միւսը՝ պաշտօնական «Վաւկազ» ռուս լրագրի ոչ-պաշտօնական մասում: Ամենքին սակալն պարզ էր, որ Տոկարսկու գրութիւնը պէտք էր ընդունել իբր մի փորձ՝ եթէ ոչ արդարացեալ նահանգական դատարանի վարմունքը Իզմիրեանցի դէմ օրէնքների հիման վերալ, դէթ աղատել ալդ վարմունքի տեսչեցիական, նորա ամենքի համար լաւ տեսանելի աստաւը համակրելի գոյներով դուրս բերելով:

Իբր թէ ինչ հարկ կալ որ լուսաւորչականը հայերէն երդւի իւր քահանալի մօտ, եթէ երկուսն էլ զիտեն ռուսերէն լեզուն, քանի որ երդումը (իբր թէ) կրօնական արարողութիւն չէ, ալ մեծ մասամբ քաղաքացիական ակտ է (гражданскій акт): Կարծես եթէ քաղաքացիական լինի մի գործողութիւն, ուրեմն անհրաժեշտ հարկ կալ ալդ գործողութիւնը կապել ռուսաց լեզւի հետ, և հայերէն լեզուով կատարած գործողութիւնը իբր կը կորցնի իւր քաղաքացիական բնաւորութիւնը: Իբր թէ հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն արտասանած խօսքը կը լինի ոչ քաղաքացիական, բայց եթէ նոյն խօսքը արտասանւի ռուսերէնով՝ նա հէնց դորանով կը դառնալ քաղաքացիական:

Խնդիրը ինքն ըստ ինքեան չատ կարօտ է պարզ բացատրութիւնների, որովհետև մենք ամենքս հետաքրքրւած ենք ալն մի բանում, որ երկրիս մէջ արդարադատութիւնը զո՞չ չը գնալ ծուռ հասկացած սկզբունքների և կամ զո՞չ չը դնալ չօդուտ ալնալիսի շահերի, որոնք ոչինչ գործ չունին արդարադատութեան հետ:

Արդարադատութիւնը միմիալն մի միջոց ունի իւր գործը կատարելու համար—ճշմարտութիւն իմանալը: Արդարադատութիւնը չի ճանաչում ոչ բացառիկ կրօն, ոչ բացառիկ լեզու, ոչ բացառիկ ազգութիւն: Դճմարտութիւնը երեան հանելու համար՝ նա ամեն միջոցի դիմում է, բացի ակնալտնի անբարոյական և կամ անբարոյականացնող և մարդկալին արժանապատուութեանը հակառակ միջոցներից: Դճմարտութիւնը խոստովանացնելու համար՝

կարելի է մէկին միայն հարց տալ—և դա բաւական կարող է լինել: միւսից ճշմարտութիւնը դուրս կորդելու համար բաւական չէ միայն հարց տալ, ալ ճորանից պէտք է պահանջել որ աղնիւ խօսք տալ: երբորդից հարկ կալ պահանջելու, որ իւր ծնողների արեւով կամ գերեզմանով երդւէ և երեսը խաչակնքէ: չորրորդին ալդ բոլորն էլ բաւական չէ: ճորան հարկաւոր է մի աւելի ևս խիստ փորձութեան ենթարկել: Եւ այսպիսով ահա գտել են, որ մարդկութեան ահագին մեծամասնութեան համար ալդ ամուսնաւորման միջոցը՝ քահանայի առջև, խաչով-աւետարանով ու Աստուծու ահեղ դատաստանի անուշով երդւելն է: Դա կրօնական երդումն է, որ ընդունել է նաև ուսուաց օրէնսդրութիւնը բոլոր ալն մարդկանց համար, որոնց կրօնը կամ եկեղեցին ընդունում է երդումը իբր սրբութիւն:

Արդ, հալոց լուսաւորչական Նկեղեցին ընդունում է երդումը, և ինչպէս է նա ընդունում.—միմիայն ալն ձեռով, ինչպէս ալդ հաստատուել են ալդ Նկեղեցու պետերը՝ կաթողիկոսները, համաձայն ալդ Նկեղեցու աւանդական կամ օրինական կարգերին:

Ալդ ոչինչ չի նշանակում, եթէ հալոց լեզուով կատարուող երդումը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ մի թարգմանութիւն ուներէնից: Բալց դա մի թարգմանութիւն է, որը ընդունել է հալոց լուսաւորչական Նկեղեցին: Ալդ է գլխաւորը, որովհետև ալդ հանգամանքն է գրաւականը, որ ալդ երդման մէջ չկալ ոչ մի խօսք, որը ընդգէմ լինէր Հալաստանեալց Նկեղեցու վարդապետութեան, որն և դաւանում է հալ լուսաւորչականը: Թէև մի թարգմանութիւն է նա, բալց նա հալ լուսաւորչականից ընդունւում է ոչ որպէս ուսուաց կրօնական երդում, ալ հալ լուսաւորչականի կրօնական երդում, իւր սեպականը և ոչ օտարինը:

Նկատեցէք որ երդումն միմիայն կրօնական կարող է լինել: Նրբասում են երդումն, էլ հարկաւոր չէ աւելացնել կրօնական անականը, որովհետև ոչ կրօնական երդումն չի կարող լինել հէնց ալնպէս, ինչպէս չի կարող լինել ոչ կրօնական մկրտութիւն: Կարելի է վերացնել երդումն, բալց երդումը աշխարհական դարձնել չի կարելի: Աշխարհական երդումն չկալ: Նրդւել խօսքը մի տերմին է, որի չատուկ նշանակութիւնը խօսքի հետ կապած կրօնական ծիսակատարութիւններն են: Նման քարոզ խօսքին, որը ընդունւած է ասել միմիայն ալն ճառերի մասին, որ արտասանում են հոգևորականները, նիւթը աւետարանից վերցրած լինելով: Աշխարհական մարդը կարող է քարոզ կարդալ, բալց աշխարհական քարոզ մի աբսուրդ է, անմտութիւն է: Աշխարհական քարոզ չկալ և չի կարող լինել, որպէս չի կարող լինել աշխարհական երդումն, թէև աշխարհական մարդը կարող է նաև երդւեցնել:

Ինչ միտք ունի ներկալ խնդրի համար ալն, թէ երդման մէջ քաղաքացիական տարր կալ և թէկուր թէ երդման մէջ գերակշիռ է քաղաքացիական տարրը: Խնդիրը սա է թէ երդումը ինքը կրօնական է թէ ոչ,

թէ չէ պոսակի խորհուրդի մէջն էլ կալ քաղաքացիական տարր. բալց կարող է լինել արդեօք քաղաքացիական կամ աշխարհական պոսակ? Ոչ հրբէք: Պատկերը կրօնական արարողութիւն է, և երբէք պոսակ էլ չի կարելի աշխարհական ձևով, ալ կարելի է միայն ամուսնանալ քաղաքացիական ձևով: Կարելի է վերացնել պոսակը, բալց աշխարհականացնել նորան չի կարելի: Քաղաքական ամուսնութիւնը նոյնքան չարգելի է որքան և կրօնականը, բալց պոսակի խորհուրդը միմիայն կրօնական ձև է պահանջում և ոչ աշխարհական: Նոյնն է և երդումը, որ իւր ձևի համար միայն կրօնական է: Խեղճէք ձեռն—նա դադարում է կրօնական լինելուց, և նա դադարում է երգում կոչելուց: Մեղանում օրհնում հն և տունը, և առանձին բնակարանը, և մրգերը, երբ նորա սկսում են հասունանալ. կարելի է օրհնել տալ անգամ առանձին զործողութիւններ կամ գործեր, որպէս մի գործի սկզբնաւորութիւն՝ լինի նա առևտրական, գործարանական թէ պատերազմական: Եւ ալն ընդունւած ձևը կրօնական է, չնայած որ կրօնականին համապատասխան կանոնաւ աշխարհական ձևեր՝ օրհնելու համար. մեր, աշխարհականներին շնորհաւորութիւնները և բարեմաղթութիւնները մի գործի չաջողութեան համար, անգամ ալ մաքուր ձաշկերովներ սարքելը և կենացներ խմելը և ալն ինչ բաներ են, եթէ ոչ աշխարհական ձևեր նոյն զգացմունքները արտապատելու համար, ինչ զգացմունքներ որ արտապատում են, երբ Աստու օգնութիւնն են կանչում գործի չաջողութեան համար, ալսինքն երբ զիսում են օրհնութեան քահանայի կողմից ալն կրօնի և եկեղեցու, որը դաւանում է մարդ: Այդ օրհնութիւնը պարտաւորիչ չէ ոչ ոքի համար. կամքի բան է՝ ով կ'ուզէ օրհնել կը տալ. բալց ով օրհնել է տալիս—նա պարտաւոր է ընդունել նաև օրհնելու ընդունւած ձևը և զորա հետ կապւած ծէսը:

Այս օրինակները ևս բերի միայն ցոյց տալու համար, որ մի որ և իցէ կրօնական արարողութեան մէջ կարող է լինել և կամ անպատճառ կալ մի բան, որ աշխարհական ձևերով էլ արտապատել կարելի է. բալց որ ալ չառ հասկանալի բանը աջնուամենալն մեզ իրաւունք չի տալիս ասել թէ ալն արարողութիւնը կրօնական չէ: Ոչ, և հաղար անգամ ոչ. կրօնականը մնում է կրօնական, որ ունի իւր չատուկ բովանդակութիւնը և իւր բովանդակութեանը պատշաճեցրած արտաքին ձևը—ծէսը:

Երդման մէջ քաղաքացիական բնաւորութիւն տեսնել ջանկացողները մատնանիչ են անում նաև ալն բանի վերալ, որ երդումը քաղաքացիական հետեանքն եր ունի, օրինակ՝ սուտ երկողը պատժւում է ոչ կրօնական, ալ քրէական օրէնքներով: Կատարեալ սովեստութիւն՝ թէ դա մի ապացոյց լինի, նաև մկրտութիւնը պէտք է որ քաղաքացիական ակտ համարել, որովհետև մկրտութեան վկայական աւուրը և կամ մանաւանդ չը մկրտւած ռուսը, ռուսաց օրէնքներով, և պատժւում է

և քաղաքացիական շատ թանկագին իրաւունքներից զրկւում է: Նոյնը և ամուսնացած բաւց չը պահպանւած մարդը:

Խնդրի ալս մասը միանգամայն պարզած համարելով, ևս կ'անցնեմ ան բանին, թէ կարելի է արդեօք վերացնել երդումը թէ ոչ:

Երդումը ինչու համար է? Նորա համար է, որ մարդուս վերալ գործենք ամենամեծ ճշումը՝ ճշմարտութիւնը խոստովանացնելու համար: Կան մարդիկ, որոնց վերալ երդումն էլ չի ազդում. բաւց օրէնսդիրը մեղաւոր չէ, որ մարդկութիւնը չի աւել աւելի ազդու միջոց մարդկանց ստիպելու համար որ ճշմարտութիւնը խոստովանեն: Իսկ է, եղել են ժամանակներ, երբ նոյն խկ քրիստոնէական մի եկեղեցի, որպիսին է հռովմէական կաթոլիկ եկեղեցին՝ երդումից զատ, կատկածւածին ամենատարափնի մարմնական պատիժների էր ենթարկում՝ ճշմարտութիւնը խոստովանեցնելու համար: Դա ինկելիցիան էր, որի էութիւնը ամենքին չալտնի է: Բաւց վտաղ բանից երևաց, որ ալ մարմնական զարհուրելի տանջանքները չեն հասնում իրանց առաջադրած նպատակին, և որ զարհուրած և ահ ու դողի մէջ ընկած մարդը խոստովանում է ոչ թէ ճշմարտութիւնը, ալ ալ, ինչ հաճելի է դատաւորին, ուրիմն շատ անգամ և մեծ մասամբ սուտ է խոստովանում՝ տանջանքից ազատւելու համար: Ալդ և ուրիշ շատ փորձերը րերել են լուսաւորւած մարդկութիւնը ալն համոզմունքին, որ երդումը եղած միջոցներից ալն է, որ միաժամանակ և զօրեղ է և համեմատապէս ամենից բարտական: Ահա հէնց ալդ պատճառով է, որ երդումը ճշմարտութիւնը խոստովանեցնելու ամենալաւ միջոցն է ճանաչւած:

Բաւց ում համար արդեօք? Չէ որ կան մարդիկ, որոնց համար երդումը բոլորովին աւելորդ է ճշմարտութիւնը ասելու համար. չէ որ շատերի համար բաւական է մի պարզ հարց և նոքա ճշմարտութիւնը կը խոստովանեն. կան և շատերը, որոնց համար արդէն բաւական է եթէ միայն խոստանան կամ ազնիւ խօսք տան թէ ճշմարտութիւնը կը խոստովանեն:

Ալն, ալդ բոլորը ճիշդ է. ալն, ճիշդ է որ բարձր բարոյական զգացմունքներով մարդիկ կան, որոնց համար երդումը աւելորդ է: Բաւց ալդ բոլորը ամենին չի ապացուցանում, որ դատարանում ալդպիսի մարդիկ չը պետք է երդում տան եթէ միայն իրանց կրօնը ալդ թուլ է աւելաւ: Եւ ինչու նոյն իսկ ալդպիսիների համար պարտաւորիչ պետք է լինի երդումը: Ալն պարզ պատճառով, որ դատաւորը չի կարող իմանալ, թէ ով է ներկա եղող վկաներից ճշմարտախօսը և ով է նա, որի վերալ միայն երդումը կարող է ազդել:

Երդումը սակաւն ազդող միջոց է ճշմարտութիւնը խոստովանեցնելու միայն ալն ամենքի համար, որոնց դաւանած կրօնը ընդունում է երդումը: Ալն կրօնները, որոնք հերքում են երդումը կամ մեղք են համարում Աստուծոյ և ահեղ դատաստանի անունով երդւելը — պարզ է որ ալդ կրօն.

Ներքի հետևողներից անկարելի է երդում պահանջել: Երդումը սուրբ բանի տեղ չը դնելով, այլ կրօնների հետևողների վերաջ երդելը ազդեցութիւն չի կարող ունենալ: Ահա ինչու ռուսաց նոր օրէնսդրութեան հիմնադիրները ոչ միայն չեն պահանջում, այլ և չեն ընդունում երդումն ալն կրօնի մարդկանցից, որը երդումն չի ընդունում, օրինակ ռուսաց սուրբոտնիկ կոչւած աղանդաւորներից:

Բալց ինչպէս է ալս բողոքը կապում արդեօք լեզւի խնդրի հետ: Եթէ, արդարադատութեան շահերի համար, երդումը պարտաւորիչ պէտք է լինի բոլոր ալն կրօնների հետևողների համար, որոնք երդումն ընդունում են, պարտաւորիչ պէտք է լինի արդեօք նաև որ ալք երդումը ալս կամ ալն լեզւով լինի, թէ ոչ:

Ահա մի հարց, որը ժողովրդի ստաւը մեծամասնութեան համար ամենին խնդիր չի կարող լինել. ահա մի հարց, որի դիմաց ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը կը կանգնի սառած, ալն աստիճանի նրան խորթ կը թւի մի ալքայիսի հարցմունք: Բալց և ալնպէս հարցը դրած է և որ գլխաւորն է՝ ալք հարցից խնդիր է չինւած դատարանական բարձրագոյն չըջաններում: Խնդիրը շատ ծանրակշիռ է. ալք հասկանում է և զիտէ ամեն չըջաններում: Խնդիրը շատ ծանրակշիռ է. ալք հասկանում է և զիտէ ամեն հասկացող մարդ: Երկրիս արդարադատութիւնը մեծապէս հետաքրքրւած պէտք է լինի թէ ալք խնդրին բարձր չըջաններում ինչ ուղղութիւն պէտք է տրւի: Եւ մամուլի պարտքն է, հնարաւոր եղածին չափ, խնդրի պարզելուն նպաստել: Անուրանալի է որ ալք խնդրի ալսպէս կամ ալնպէս վճռելը բարձրագոյն տեղում առանց հետեանքների չը պէտք է անցնի արդարադատութեան գործի վերաջ մեր երկրում, և մանաւանդ մեր երկրում, որ սուտ երդումը ժամանակիս ցաւերից մէկն է վաղուց ի վեր:

Ինչպէս է դրած հարցը արդեօք? Տեղական «Նովոե Օբոգրենիե» ռուս թերթը տեղեկացնում է ալք մասին ալսպէս՝ «Անք լսել ենք, որ Թիֆլիսի նահանգական դատարանի նախագահը զիմել է արդարադատութեան մինխորութեանը ալս հարցի պարզաբանութեան համար թէ ռուսերէն խօսող օտար շաւատները պէտք է արդեօք դատարաններում երգւեցնեն բացառապէս ռուսերէն լեզւով» (...должныли иновѣрцы, говорящіе по-русски, приводиться къ присягѣ въ судахъ исключительно на русскомъ языкѣ):

Պարզ է, որ ալստեղ երդման ալն ֆորմուլան, որ կարդացում է վկաներին՝ դատարաններում հալ քահանայի կողմից ընդունւում է լոկ որպէս թարգմանութիւն ռուսերէնից: Դա սխալ է. հալ-լուսաւորչականի ընդունած երդումը ամենին ռուսաց երդումը չէ, որքան էլ երկուսի իմաստը և խօսքերը նոյնը լինեն: Հալի ընդունած երդումը միմիայն ալն է, որ ընդունել է Հալատանեալց և կեղեցիք:

Դուք կ'ասէք՝ իսկ եթէ վկայն հալերէն չը գիտէ: Եթէ հալերէն չը գիտէ, և վկայն պահանջում է որ հասկանալ քահանայի բոլոր ասած-

ները՝ նրան պէտք է օգնէ մի թարգման, բոլորովին անպէս, ինչպէս թարգմանն է օգնում դատաւորին, երբ վերջինս ռուսերէն չը գիտցող մի հալին, թուրքին կամ վրացուն, ֆրանսիացուն, անգլիացուն հարցմունքներ է տալիս և նոցա ցուցմունքները թարգմանում ռուսերէն:

Գորանով բաւարարութիւն արւած կը լինի նրանց, որոնք հալերէն չը գիտեն: Բայց ևս բոլորովին հակառակ եւմ համարում կրօնական կողման իմաստին, եթէ հալ-լուսաւորչականին, թէկուզ ռուսերէն գիտցող հալին՝ հարկադրեն որ ռուսերէն երգէ: Եւ աւելի հեռուն եւմ պնտում և պնդում, որ ալն հոգեբանական դերը ի նկատի ունենալով որ կատարում է երգումը դատական գործերում, պէտք է արգելել հալ-լուսաւորչականին ռուսերէն երգելը, բոլորովին անպէս, ինչպէս արգելում է առհասարակ կրգւելը ալն մարդկանց որոնց կրօնական դաւանանքը չի ընդունում կրգումը: Այդ է պահանջում դատարանական շահը:

Եթէ երգումն պահանջողը արդարագատական շահն է, — և ալդ ալդպէս էլ է, — ալն ժամանակ եւ ոչ միալն չեմ հասկանում թէ ինչու պէտք է իշխանութիւնը ստիպէ հալ-լուսաւորչականին, մահմեդականին, և ալն երգել ռուսերէն, ալ և չեմ հասկանում թէ ինչպէս կարելի է աղատութիւն տալ երգողին որ սա երգէ իւր ընտրած լեզու, թէ կուզնորա ընտրած լեզուն լինի իւր ամենալաւ գիտեցածը կամ իւր մանկութեան լեզուն: Եթէ կրգման գործում ալն, ինչ ալդում է մարդու վերադ, հէնց նորա կրօնական մասն է, ալինքն ալն, ինչ կապում է մարդու իւր կրօնի և եկեղեցու հետ, և եթէ եկեղեցու լեզուն որոշած է, էլ ինչպէս կարելի է թող տալ որ կրգողը ինքը ընտրէ ալն լեզուն, որով նա պէտք է երգէ: Հէնց երեւակայեցէր մի մարդ, որը խտտակրօն հալ-լուսաւորչական է, բայց որը վրացախօս է՝ Հէնց կարելի է երեւակայել, որ մի ալդպիսի մարդ կ'ուզենալ վրացերէն՝ երգել, եթէ մտադիր է ստել: Գատարանում նա ուլ սուտ վիպութիւնից պէտք է վնասել, ամենալն իրաւամբ կարող է պահանջել որ ալդ հալ-լուսաւորչական վրացախօսը հէնց հալերէն բնադրի վերադ երգէ: Իսկ որ ալդ արարողութիւնից վնաս հարկ կը դատուի ալդ հալ-լուսաւորչականին վրացերէն բացատրել կատարւած արարողութեան իմաստը — ալդ խօմ երգման գործին չի կարող վնասել:

Եւ շատ լաւ գիտեմ, որ լեզւին ճշանակութիւն չը տալները իրանց արդարացնում են նորանով թէ հաւատը լատուկ լեզու չունի, և որ Աստւած Աստւած է, կուզի նա Աստւած, Dieu, Gott, Бог թէ Ալլահ: Այդ ճշմարիտ է, և ճշմարիտ է ոչ միալն լուսաւորւածի համար, ալ և ողէտի համար. բայց բանը նրանումն է, որ երգումը միալն հաւատի բան է. հալ-լուսաւորչականը հրէալի հետ մի հաւատի է՝ միատաւանութեան մէջ, բոլոր քրիստոնէաների հետ մի հաւատի է՝ աւետարանի մէջ, բոլոր քրիստոնէալ ուղղափառների հետ մէկ է՝ Հաւատամքի մէջ, բայց և ալնպիս հալ-լուսաւորչականը հրէական կրօնին չի պատկանում և նա չի պատկա-

նում հաթաղիկական, չի պատկանում լուսնական, չի պատկանում ուսուց ուղղափառ եկեղեցիներին: Հաւատը լեզու չունի, բայց եկեղեցին, իբր հաստատութիւն, ունի իւր ընդունած լեզուն կամ լեզուները: Արեւելքը հաստատութիւն, ունի իւր ընդունած լեզուն կամ լեզուները: Բայց լեւան ուղղափառ կրօնին պատկանում են և լուսնորդ և ուսուցները: Բայց աչն ժամանականոց երբ ուսուց ուղղափառ եկեղեցին սկսեց կազմել լուսնական եկեղեցուց անկախ եկեղեցի, ուսուց եկեղեցին ալ ևս պարտաւոր չի համարում հետեւ լուսնայ պատրիարքի կարգադրութիւններին, և չը նախած որ կրօնները մէկ է, բայց որովհետեւ եկեղեցիները ջոկ են՝ երբ նախած որ կրօնները մէկ է, ալ լինել՝ ուսուց ուղղափառ եկեղեցուն պատկանողի հաղումը կարող է ալ լինել՝ ուսուց ուղղափառ եկեղեցուն պատկանողի համար: Եւ լուսնայ պատրիարքը չի ալ ևս երկման թուղթ շարադրում ուսուցներին համար, թէկուզ դա լինի և ուսուց լեզուով: Երբումը բոլոր քրիստոնեաներին համար մէկ չէ, ալ նա առանձին-առանձին է ամեն մի քրիստոնէական եկեղեցու համար: Հաշտուաւորչական եկեղեցու լեզուն հայերէն է, երդումն էլ հայերէն է և պէտք է լինի: Երբ որ կը կազմուի հաշտուաւորչական մի ջոկ եկեղեցի զիցուք ուսուցէն լեզուով, աչն ժամանակ միաչն պարտաւորիչ կը լինի ալիսիսի կրօնական համայնքին պատկանողի համար երդուել ուսուցէն լեզուով: Իսկ մինչև որ ալիսիսի բան չը կալ—հայերէնը պարտաւորիչ կը լինի բոլոր հաշտուաւորչական թէ քաշանաների և թէ ալ կրօնը դաւանողների համար: Եւ իդուր չի հրամայում ուսուց նոր օրէնսդրութիւնը առ 20 նոյեմբ. 1864 թականին իւր 365-ը լուսնայ ջոկ վիպները երդուցնում են իրանց եկեղեցու ծէսերով:

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ. ԻՏԱԼԻԱՆ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՆ, ՖՐԱՆՍԻԱՆ
ԵՒ ՌՈՒՍԻԱՆ

Վաղուց քաղաքական աշխարհը այնքան չի եղել զբաղւած դաշնադրական խնդիրներով, որքան ներկայ ամիսներում: Մի այնպիսի ժամանակ, երբ շատերը, առանց հիմնաւոր պատճառների, սպասում էին թէ երեք պետութիւնների: Գերմանիայի, Աւստրիա-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ դաշնակցութեան պայմանաժամը լրացած լինելով՝ նա այլ չի նորոգւել, և կամ որ դոնէ Իտալիան կը հեցած լինելով՝ նա այլ չի նորոգւել, և կամ որ դոնէ Իտալիան կը հեռանայ այդ դաշնակցութիւնից, Երիտայրի յաջորդ մինիստր զի-բու-դինիի մինիստրութեան ժամանակ, — պատահեց բոլորովին հակառակը. երեքպետեան դաշնակցութիւնը ոչ միայն նորից կապուեց, այլ և նա մի նոր ոյժ ստացաւ շնորհիւ Անգլիայի, որը Իտալիայի հետ, բերանացի խօսք անկասկած, բայց դուրս և դրաւոր համաձայնութիւն է կայացրել, մի համաձայնութիւն, որը ոչ միայն հակառակ չի կարող լինել երեքպետութեան դաշնակցութեան, այլ և մի տեսակ նորա լրացուցիչ ակտը պէտք է նկատուի: Յայտնի է, որ Իտալիան միացել է Գերմանիայի և Աւստրիա-Ունգարիայի հետ զլիսաւորապէս իրան պաշտպանելու համար Միջերկրական ծովի վերայ Ֆրանսիայի դէմ, այսինքն այն երկրի, որի դէմ է մղւած երեքպետեան դաշնակցութիւնը իւր սրի մի ծայրով:

Ուրեմն երեքպետեան դաշնակցութիւնը ոչ միայն նորոգուեց մի հինգ տարով ևս, այլ և նա ուժեղացաւ կողմնակի մասնակցութիւնով Անգլիայի, քանի որ որ և է կերպով կապուելով դաշնակցութեան անդամներից մէկի հետ, Անգլիան առաջուց պէտք է իմացած լինէր այդ դաշնակցութեան պայմանները և սրանց տւած լինէր իւր հաւանութիւնը անգլիական տեսակէտից:

Յուսատաբութիւնը ուրեմն շատ մեծ էր երեքպետեան դաշնակցութեան հակառակորդների կողմից: Եւ որքան մեծ էր այդ յուսատաբութիւնը, նոյնքան էլ զօրեղ պէտք է լինէր նորա արտացոլում:

Թիւնը: Եւ ահա Ֆրանսիայի և Ռուսիայի տարիներով իրար մէջ սնուցած բարեկամական զգացմունքները բերին հասցրին նոյն այս յուլիս ամսում Կրօնշտատում, Պետերբուրգում և Մոսկայում այն մանիֆեստացիաներին, որոնց հանդիսաւորութեան և սրտակցութեան շափով երբէք երկու ազգեր իրար չեն ողջունել և չեն արտայայտել իրար հետ բարեկամ մնալու ցանկութիւնը:

Ֆրանսիական զինւորական նաւատորմի էսկադրայի այցելութիւնը Ռուսաստանի առաջին պատերազմական նաւահանգիստ Կրօնշտատին և այդ էսկադրային բուռն ողջոյններով ընդունելը ռուսաց կառավարութեան և ժողովրդի կողմից — ուղղակի հետեանք է երեք պետեան դաշնակցութեան վերահաստատման Պերմանիայի, Աւստրիա-Ունգարիայի և Իտալիայի մէջ, և բարեկամական համաձայնութիւնների կայացնելուն Իտալիայի և Անգլիայի մէջ անցեալ ամիսներում:

Այսպիսով զուտ քաղաքականութիւնը նորից իւր բոլոր ոյժով մակերևոյթի վերայ բարձրացաւ և մի առժամանակ յետ մղեց բոլոր ուրիշ եւրոպական հարցերը: Բնական է, որ ամենքը հետաքրքրւած են այս հարցերով թէ արդեօք ինչ պէտք է սպասել եւրոպական պետութիւնների այս որոշ խմբումներից, ինչ ձգտումներ կարող են նոքա ունենալ, որքան մնայուն են նոքա, ինչ ազդեցութիւն կ'ունենան նոքա եւրոպայի ապագայի վերայ և կամ մանաւանդ մօտիկ ապագայի համար ինչ հետեանքներ են խոստանում նոքա:

Այս հարցերը իրանք-իրանք են զննում լուսաւոր աշխարհի առջև, և նոցա վերայ լռելեայն կամ հրապարակօրէն խորհում են կամ խօսում ամենքը: Իսկ վերջին ամիսը նոքա էին գլխաւոր նիւթը քաղաքական թերթերի:

«Մուրճ»-ի ընթերցողներին լաւ յայտնի պէտք է լինի այն նշանակութիւնը, որ մենք միշտ տւել ենք այն քաղաքական դաշնակցութիւններին, որոնց մէջ Պերմանիան ունեցել է առաջնորդող դեր: Մենք միշտ խոստովանւել ենք և հարկաւոր ենք համարել պարզ և զրական կերպով յայտնել մեր կարծիքը, որ Պերմանիայի դաշնակցութեանը Աւստրիա-Ունգարիայի հետ մի զլուխ-գործոց էր նախկին գերմանական կանցլէր իշխան Բիսմարկի և որ նա, հիմնւած լինելով երկու պետութիւնների ոչ վաղանցուկ քաղաքական շահերի հետ, մի նոր դարազլուխ է կազմում եւրոպական արտաքին քաղաքակա-

Նութեան համար: Նոյն այդ կարծիքը, որ մենք մեր առաջին խի յօդաձուժ որոշ կերպով յայտնել ենք և որին վերադառնալու քունիցս առիթներ ենք ունեցել, պէտք է կրկնենք և այժմ, բացարձակ կերպով յայտնելով, որ Գերմանիայի դաշնադրութիւնը Աւստրիա-Ունգարիայի հետ այն քաղաքական մեծ ակտերիցն է, որոնց փոփոխութեան վերայ դժար կարող են ազդել մասնաւոր քաղաքական դէպքերը: Այժմ այդ դաշնադրութեան կենսունակութեան համար ապացոյցներով խօսելը աւելորդ է. 1879 թւականին կապած լինելով, ահա արդէն տասներկու տարի է, որ նա տեւում է և այդքան տարիներում Եւրոպայի քաղաքական հանգամանքները և զօրեղ թշնամութիւնները ոչ միայն չը կարողացան խախտել նորա հիմունքները այլ դեռ ընդհակառակը միայն նորանոր հիմունքներ ստեղծեցին նորան ամրացնելու և նորից մի հինգ տարով շարունակելու համար: Այն բոլոր մարդարէութիւնները որ անում էին այդ դաշնակցութեան մասին, շինծու էին և ոչ-անկեղծ:

Բայց այն, ինչ կարելի է ասել գերմանական-աւստրո-ունգարական դաշնակցութեան մասին, անպայման կերպով չի կարող վերաբերւել նաև եռապետեան դաշնակցութեան մասին, որի անդամներից երրորդը՝ Իտալիան է: Երեք անդամներից սա նա է, որի վերայ ամենից շատ կարող են ազդել հանգամանքները և որը կապած է իւր երկու դաշնակիցների հետ միմիայն այնպիսի շահերով, որոնք թանկ չեն ոչ Գերմանիայի և ոչ Աւստրիա-Ունգարիայի համար: Իտալիան կապել է նոցա հետ՝ պաշտպանութիւն գտնելու համար Ֆրանսիայի դէմ Միջերկրական ծովի վերայ: Արդ, որ Գերմանիայի և ոչ մանաւանդ Աւստրիա-Ունգարիայի համար նւիրական չեն կարող համարւել Իտալիայի այդ ձգտումները: Միակ բանը, որի համար իրանց հետ միացրել են նոքա Իտալիային, այդ սոյն պարսաւորութիւնն է, որ դրւած է Իտալիայի վերայ՝ օգնել Գերմանիային Ֆրանսիայի դէմ՝ սոցա հետ պատահելիք մի պատերազմի ժամանակ: Բայց բանը սա է, որ ոչ Գերմանիայի հաշիւները Ֆրանսիայի հետ նւիրական են իտալացւոց համար և ոչ էլ իտալական հաշիւներն են նւիրական գերմանացւոց, և մանաւանդ աւստրիա-ունգարացւոց համար: Թէև երկուսի՝ թէ Իտալիայի և թէ Գերմանիայի ոյժերը լարւած են Ֆրանսիայի դէմ, բայց մէկի ձգտումների առարկան միւսի

ձգտումների առարկան չէ, իսկ Աւստրիա-Ունգարիան խօսմ բոլորովին բնական բարեկամ չի կարող համարել Ռուսիայի համար և Ռուսիան՝ Աւստրո-Ունգարիայի համար, քանի որ թէ իրար սահմաններում և թէ Ադրիատիքական ծովի, ուրեմն անուղղակի կերպով նաև Միջերկրական ծովի վերայ և նոյն իսկ Բալկանեան թերակղզում՝ Դալմաթիայում, նոքա հէնց իրանք իրար հետ վիճելի առարկաներ ունեն։ Զարմանալի չէ ուրեմն, որ նոյն իսկ Ռուսիայում բաւականին զօրեղ ձայներ են լսուում Ռուսիայի՝ դաշնակցութեան դէմ Գերմանիայի և Աւստրիա-Ունգարիայի հետ, և պահանջներ են լսուում՝ բարեկամանալ Ֆրանսիային, որի հետ թէ պատմական, թէ կուլտուրական և թէ անուեսական շատ յարգելի շահերով կապւած են այդ երկու բոմանական երկիրները։ Բացի այդ՝ Ռուսիան այնպիսի դրութեան մէջ է, որ Ֆրանսիան կարողանում է Ռուսիայի թշնամութեանը պատասխանել զօրեղ հարւածներով մանաւանդ Ֆինլանսական և առևտրական ասպարէզներում, չը խօսած այն քաղաքական թշնամութիւններին, որ Ֆրանսիան ինչ և իցէ, բայց էլի շարունակ կարողանում է անել Ռուսիային Միջերկրականում։

Վերը առաջ բերած հանգամանքների շնորհիւ Ռուսիայի դիրքը բաւականաչափ ապահով չի կարող համարել։ Կապւած լինելով միմիայն Գերմանիայի և Աւստրիա-Ունգարիայի հետ, և այդպիսով իւր վերայ դարձնելով Ֆրանսիայի թշնամութիւնը, Ռուսիան աւելի է կորցնում, քան նա վաստակում է, այսինքն քան նա կարող է զօրեղ պաշտպանութիւն գտնել Գերմանիայից և Աւստրիա-Ունգարիայից, որը մինչև անգամ չարախնդաց է Ռուսիայի անաջողութիւններին։

Դորանից է ահա այն բարեկամութիւնը, որին տարիներ առաջ ձգտում էր Ռուսիան հաստատել Անգլիայի հետ։ Անգլիան այն պետութիւններիցն է, որոնք ամենամեծ շահ ունին Միջերկրական ծովի նկատմամբ։ Այն ժամանականից, երբ Սուէզի պարանոցը, որ բաժանում էր Միջերկրականը Կարմիր ծովից, ուրեմն և Հնդկական Ովկիանոսից, այն ժամանականից, ասում եմ, երբ այդ պարանոցի միջով անցկացրեց նաւարկելի մեծ ջրանցք—Սուէզի ջրանցքը—Անգլիայի համար Միջերկրականը դառաւ ուղիղ ճանապարհ դէպի Հնդկաստան և Ասիական ուրիշ կալւածները։ Բոլորը, ինչ վերաբերում է Միջերկրականին, վերաբերում է նաև Անգլիային, որը ամեն

ջանք գործ է դրել այդ ծովի բանալիները իւր ձեռքը գցել՝ մի ծայրում ունենալով Զիբրալտար բերդաքաղաքը, որով նա իշխում է Զիբրալտար նեղուցի վերայ, միւս ծայրում ձեռք բերելով Սուէզի ջրանցքի նկատմամբ եթէ ոչ բացարձակ իշխանութիւն, գոնէ ամենամեծ ազդեցութիւն: Նոյն այդ շահերի համար Անգլիան թանկ գնահատում է իւր ձեռքում գտնուող Մալտա փոքրիկ կղզին Միջերկրականի մէջտեղում և այն բացառիկ ազդեցութիւնը, որ ձեռք է բերել Նգիպոսում, որտեղ նա, իբր թէ միայն խեղիւին օգնելու համար, Անգլիան իւր սեպհական զօրքն է պահում, զրգուելով իւր դէմ Պրանսիայի բացարձակ տհաճութիւնը և բողոքները, որոնց սակայն Անգլիան բաւարարութիւն չի տալ և չի էլ ուզում տալ: Ահա այդ՝ Պրանսիայի հետ ընկած Անգլիային է որի հետ ձգտում է բարեկամութիւն հաստատել Իտալիան, բարեկամութիւն, որի հիմունքները որոշւած էին 1887 թւականին և որոնք երևի աւելի որոշւել են այժմ, տեղիք տալով անցեալ ամսում երկար բացատրութիւնների անգլիական պարլամենտում՝ մինրստրութեան և Պրանսիայի բարեկամութիւնը գնահատող պատգամաւորների մէջ:

Այդ նոր համաձայնութիւնը Իտալիայի և Անգլիայի մէջ ունեցաւ այն հետեւանքը, որ Պրանսիան, տեսնելով որ եռապետական դաշնակցութիւնը նորոգւեց երկար տարիներով, և ուրեմն կորելով իւր յոյսը Իտալիայից, յետոյ տեսնելով Անգլիային առանձին բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ Իտալիայի հետ, — Պրանսիան, ասում եմ, ամեն կողմից յոյսերը կտրւած տեսնելով, բարեկամների ընտրութիւն չունենալով՝ աւելի մեծ վստահութեամբ պէտք է փաշփայէր Ռուսաստանի բարեկամութիւն, այն Ռուսիայի, որի դէմ է զլիսաւորապէս լարւած եռապետական դաշնակցութիւնը: Պրանսիական էսկադրին չը լսւած հանդէսների փառահեղութեամբ ընդունելը — արտայայտութիւն էր երկար տարիներով ծրագրած մի զաղափարի իրագործման, ծրագիր, սակայն, որը հանգամանքների հարկադրութեան ծնունդ է և ոչ բացորոշ կուլտուրական պահանջների և բնական ու յարատւ համակրութեան:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՑԱՐԳԵԼԻ ՊԱՐՈՆ ԽՄԲԱԳԻՐ, Թույլ տւէք ալս իմ երկտող գրութիւնը զե-
տեղել ձեր պատական ամսաթերթի էջերում ի գիտութիւն
ընթերցող հասարակութեան:

Աչքի առաջ ունենալով մի մանկավարժական թերթի
կարևորութիւնը մեր դպրոցական շրջաններում, մտադիր եմ
հրատարակել «մանկավարժական դրադարան» վերնագրով ման-
կավարժական մի ժողովածու երկու հատորով, որի իրազործումն
հազիւ եկող տարւալ լուսարին կարող պիտի լինեմ գլուխ
բերել: Երկու հատորի համար բաժանորդագինն է երկու ռուբլի:

«Մանկավարժական դրադարանի» բովանդակութիւնը պիտի
կազմեն:

1 Դասական մանկավարժների կենսագրութիւնը և ուս-
մունքը ըստ ժամանակագրական կարգի:

2 Թարգմանութիւններ դասական մանկավարժների ընտիր
երկերից, լինեն դոքա ուսումնական թէ կրթական:

3 Գիտնական լօղւածներ մանկավարժութեան և նորա
օժանդակ գիտութիւնների բոլոր ձիւղերի վերաբերեալ:

4 Նկարագրութիւններ նշանաւոր դպրոցների կազմակեր-
պութիւնների:

5 Կրթական և դպրոցական գրութիւնը քաղաքակրթւած
ազգերի մէջ:

6 Ընդհանուր տեսութիւն մանկավարժութեան լաւաջա-
դիմութեան վերալ և տեղեկութիւններ մանկավարժական աշ-
խարհից:

7 Քննաբանութիւն և գրախօսութիւն հաջրէն մանկա-
վարժական, ժողովրդական կրթական և դպրոցական երկասի-
րութիւնների վերալ և ալ՝ ինչ կարող է օգտակար լինել մեր
դպրոցական և ժողովրդական կրթութեան:

Առաջին հատորի նիւթերը լանձնած լինելով արդէն
տպագրութեան Մոսկւայում պ. Մ. Բարխուդարեանի տպարա-

նին, չոյս ունեւ, որ հալ հասարակութիւնը, նամանաւանդ զպրոցական գործի նախանձախնդիր անձինք կը ջանան թէ բաժանորդ գրեւելով և թէ բարոյական օժանդակութեամբ նպաստել այս ժողովածուի հրատարակութեան, ըստ որում մանկավարժական հմուտ անձինքներէց պիտի սիրով և շնորհակալութեամբ ընդունեն մանկավարժական թէ ինքնուրոյն և թէ թարգմանական ընտիր գրեւածներ:

Գործակցութիւն և բաժանորդագրութիւն չանձնառնողները թող զիմնն հետեւեալ հասցէին՝ Тифлисъ, Сіонскій переулок № 5, домъ А. Бархударіанца.

Հրատարակիչ՝ Յովհաննէս Բարխուդարեանց.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ. «Մուրճ»-ի № 7—8, ևրես 870, ներքեից երկրորդ տող, տպւած է՝ որ ի պէտք է լինի օդի. ևրես 875, ներքեից 10-րդ տող, տպւած է՝ մեր երեխաների, պէտք է լինի իւր երեխաների:

III SUPԻ “ՄՈՒՐՃ” III SUPԻ
”

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1891

ԹԻԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակէր 1891 թւականին նոյն ծրագրով որպէս և նախկին տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակէր ամէն ամիս 8-11 թերթ մեծութեամբ: «ՄՈՒՐՃ»-ի ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՆԵՐԸ ձրի կը ստանան ՏԻԿԻՆ Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ «ՀԵՂԻՆԷ» վէպի 1890 թւականի «Մուրճ»-ում տպւած բոլոր գլուխները, այն է՝ վէպի առաջին հատորը, բաղկացած մօտ 200 մեծապիւր երեսներից: «Հեղինէ» վէպի շարունակութիւնը աւարտւելու է 1891 թ. ընթացքում:

«ՄՈՒՐՃ»-ի նոր բաժանորդները, բացի զորանից, արտօնութիւն կ'ունենան ստանալու «Մուրճ» ամսագրի 1889 և 1890 թւականների բոլոր 24 համարները 14 բուլբուլով, մինչդեռ ոչ-բաժանորդներին կը ծախւի նոյնը 24 բուլբուլով:

«ՄՈՒՐՃ»-ի գրականական մասը ապահովւած է մասնակցութեամբ բազմաթիւ աշխատակիցների, որոնց թիւը մինչ այժմ անդադար աճած է:

«ՄՈՒՐՃ»-ի վիպական բաժինը առանձին ճոխութիւն կը ստանայ:

«ՄՈՒՐՃ»-ի բաժանորդագրինն է տարեկան 10 ռուբլի, որ
կարելի է վճարել նաև մաս-մաս, ստորագրելիս առ-
նշտ 5 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու
պայմանով:

Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 ռուբլի, ստորագրելիս
առնազը 3 ռուբլի և մինչ յունիսի 1-ը ամբողջը վճարելու
պայմանով:

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ գրւում են բաժանորդ «Մուրճ»-ին՝

1) «Մուրճ»-ի խմբագրատանը:

2) Կենտրոնական գրավաճառանոցում, Գոլովինսկի պրոսպեկտ,
տուն Միրիմանովի:

3) Խիզեկելի պաւլիժնում, Ալեքսանդրեան օջոռ և Բարխա-
տինսկի փողոցի վերին անկիւն:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱՆՈՒԹՅԱՆ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով . . .	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր 1890 թ. Լազարյանի, երկու կազմած հատորներով	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
3. ՊԹՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1	—
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (Ղալարցի)՝ «Մանուկների մարտողութեան զործարանների մի քանի հիւանդութիւնները»	—	05
5. ԱՏԲՊԵՏԵԱՆ, ՍԱՐԳԻՍ.—«ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկեների կեանքից	1	—
6. ԼԷՍ.—«ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ)	—	50
7. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, ՍՈՂՈՄՈՆ.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր)	—	40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՐԻՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . .	—	60
9. ՊԹՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԻՆ», վէպ	1	20
10. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱՔԱ» (հայ բռնան. կեանքից	—	15
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ՊԻԿԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը . .	—	50
12. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.—«ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմագրական պատկեր)	—	15
13. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
14. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
15. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.—«ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	05
16. ՆՈՅՆԸ.—«ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
17. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
18. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	—	10

Վերոյիշեալ գրքերը ստանալու համար ցանկացողները թող ղիմեն ուղղակի՝ Въ Редацію журнала „МУРЦЬ“. Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաներով:

ՀԱՅՍ ՏԵՍԱԻ

Ա. Արաւսիանեանցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Զարդարած Հին եգիպտական, փիւնիկական և ասորական գրու-
թիւններով և Արևելքի Հին պատու[թիւնների քարտեզով):

281 երես, յատաշարան եւ նիւթերի ցանկ

Կաշիւն է 800 շիւնի, փայլուն թղթի վերայ

Գինն է ճանապարհածախսով միասին 1 ռուբլի

Պէտք է դիմել կամ Հեղինակին՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала
„МУРЧЪ“, և կամ՝ Въ центральный книжный магазинъ.

1892 թ. յունւարից լոյս կը տեսնէ Մոսկւայում պ. Մ. Բարխուդա-
րեանի տպարանից

„ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ“

Բաժանորդագինն է երկու հատորին միասին 2 ռուբլի, իսկ իւրաքան-
չիւր հատորի գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:

Հրատարակիչ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ,

«Թիֆլիզի Բնկերութեան Հայոց զրքերի Հրատարակութեան»
խմբագրական մասնաժողովը սրանով յայտարարում է, որ տպագրու-
թեան համար ընդունում են հետևեալ բովանդակութեան ինքնու-
րոյն և Թարգմանական գրածքներ:

1. Գեղարեստական:

2. Գիտական. զուտ գիտական գրածքներից կը տպագրեն
միայն այնպիսիները, որոնք վերաբերում են Հայոց կեանքի հետա-
զօտութեան, իսկ գիտութեան միւս ճիւղերից միայն ժողովրդակա-
նացրած զրքեր:

3. Դասագրքեր, նամանաւանդ ընդհանուր գրականութեան,
ընդհանուր պատմութեան, Հայոց գրականութեան, բնական պատ-
մութեան և ֆիզիկայի ձեռնարկներ, կազմած մեր թեմական զըպ-
րոցների համար:

4. Մանկական ընթերցանութեան համար:

5. Նիւթեր մեր ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեան վե-
րաբերեալ (աւանդութիւններ, երգեր, սովորութիւններ և այլն):

Ծանօթութիւն. մանրամասն ծրագիր վերոյիշեալ նիւթերի
ժողովելու համար կը տպագրուի յետոյ: Բնկերութեանս խմբ. մասնա-
ժողովը իրան է վերապահում ներկայացրած նիւթերից ընտրութիւն
և քաղածք անել, եթէ ուղարկողը նախօրօք որոշ պայմաններ չէ
դնում:

Տպագրած զրքերի համար վարձատրութիւն տրւում է մի
տպագրական թերթին՝ ինքնուրոյն գրածքների համար՝ 20—25 ռ.,
իսկ Թարգմանական գրածքի համար՝ 15—20 ռուբլի:

Բացառիկ դէպքերում՝ վարձատրութիւնը կարող է և աւելի
լինել խմբ. մասնաժողովի հայեցողութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Правленію Тифлискаго Общества изданія ар-
мянскихъ книгъ.

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Բնկերութիւնը յայտնում է
սրանով, որ բնկերութեանս 1891 թ. անդամները կարող են ստանալ
Կենտրոնական գրաւաճառանոցից Բնկերութեան հետևեալ Հրատա-
րակութիւնները.

1. Տղտոյ. — «Ատուած գիտէ արդարն ու մեղաւորը»:

2. Վալդէր — «Հաւատարիմ Սաւիտրին»:

3. Պէտտալոցցի. — «Ինչարդ և Գէրորդ»:

4. «Նալ և Դամայեանոր»:

5. Ռօզընհայն. — «Նաւի փոքրաւորը»:

6. Սպիրի. — «Ուռենց Յովսէփ»:

„Մ ՈՒՐ Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՅԻԱՐ Է

Հրաւեր ենք կարգում հայ հասարակութեան՝ բաժանորդ գրել մեր միակ քաղաքական-հասարակական-գրական տնտագրին և միջոց տալ նրան այս 1891 թվականին ցանկալի ճոխութեամբ հրատարակել:

Տարեկան գինն է 10 ռ.

ԳՐԻՆԼ, ԿԱՐԵԼԻ Է

Թիֆլիսում՝

1) Խմբագրատան մէջ:

Բաքում՝

1) Թառաջանցի գրավաճառ առնողում, 2) պ. Աւետիք Կաթիկանցի մօտ (Մարդասիրական Բնիկրութեան ընթերցարանում):

Երևանում՝

1) Արախան Տէր-Մարտիրոսեանցի գրասենեակում:

Խմբագրութիւնը գտանում է Վեկիամինեան փողոց, տան Թանդոյեանի, պրօզինմազի դիմաց:

Ուրիշ տեղերից պէտք է գիտել՝ Тифлисъ. Редакция журнала „МУРЧЪ“

Արատաստմանից՝ Tiflis, Rédaction de la Revue MOURTCH